THALASSA

Pszichoanalízis–társadalom–kultúra

99/1

TRAUMA ÉS VISZONTÁTTÉTEL

Luis J. Martín Cabré	Ferenczi Sándor és a viszontáttétel fogalma
Bakó Tihamér	A jövő megismerése a pszichoanalízisben
Hámori Eszter	A fogyatékos gyermek élményvilága
François Sauvagnat	Lacan és a magyar pszichoanalízis
Rand Miklós és *Török Mária*	A trauma problémája Freudnál és Ferenczinél
Sergio Benvenuto és *André Green*	A lacanizmus ellen
Borgos Anna	Török Sophie szerepei
Adam Bžoch	Ferenczi Sándor és Gottfried Benn
Ignotus	Búcsúztató
Márai Sándor	Ferenczi Sándor

SZERZŐINKHEZ ÉS FORDÍTÓINKHOZ

A *Thalassa* magyar, angol, német és francia nyelven beküldött kéziratokat — tanulmányokat, dokumentumokat, könyvismertetéseket, hozzászólásokat, információkat — fogad el. Felhívjuk szerzőink és fordítóink figyelmét, hogy kéziratai előkészítésénél az alábbiakra legyenek tekintettel.

1. A kéziratot lemezen (WINWORD 2.0-ás vagy 6.0-ás változatban) és két kinyomtatott példányban szíveskedjenek elküldeni.

2. Tanulmányok esetén kb. egyoldalas magyar és/vagy angol nyelvű összefoglalót kérünk a kézirathoz csatolni.

3. Irodalmi utalásokat a szövegben a szerző vezetéknevével és a hivatkozott mű legutolsó magyar nyelvű megjelenési évszámával kérjük jelölni (Freud, 1985). Ha magyar kiadás nem létezik, lehetőleg a legújabb — a szerző eredeti nyelvén megjelent — kiadványra hivatkozzunk. Ha valamelyik szerzőtől több, azonos évben megjelent munkára hivatkozunk, a művek megkülönböztetése az évszám mellé írt a, b, c stb. indexszel történik. Szó szerinti idézet esetében az oldalszám is jelölendő (Freud, 1985, 46.).

4. Az irodalomjegyzéket a tanulmány végén közöljük, a következőképpen oldva fel a szövegközti utalásokat:

a) könyveknél:
Freud, Sigmund, 1985. *Álomfejtés.* Budapest: Helikon.

b) tanulmánykötetben, gyűjteményes kötetben megjelent szövegek esetében:
Ferenczi Sándor, 1982. Pszichoanalízis és pedagógia. In: Linczényi Adorján (szerk.): *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból. Budapest: Magvető. 41–49.

c) folyóiratban megjelent cikkek esetében:
Litván György, 1990. Kollektív elfojtás — totális rendszerek. *Thalassa* (1), 1990 1: 47–52.
Folyóiratoknál a teljes címet írjuk ki, rövidítéseket ne alkalmazzunk (*International Journal of Psycho-Analysis*).

5. A jegyzeteket az automatikus jegyzetkészítő programmal, végjegyzetként szíveskedjenek megadni.

Szerkesztőségünk csak a fenti módon előkészített kéziratokat fogadja el. A kézirat mellett külön lapon kérjük feltüntetni, milyen adatokkal kíván szerepelni az „E számunk szerzői" rovatban. Kérjük közölni a honorárium-kiutaláshoz szükséges személyi adatait is.

Köszönjük, hogy megfelelően előkészített kézirat beküldésével segíti munkánkat.

A szerkesztőség

THALASSA görögül tengert jelent. Idegen nyelveken ez a címe Ferenczi Sándor egyik nevezetes írásának, a **Katasztrófák a nemi működés fejlődésében** című könyvének. Folyóiratunk címével Ferenczi klasszikus művére s egyben az őstenger, a forrás, az anyaméh, a kezdet szimbolikájára kívánunk utalni.

Az 1989-ben alapított és 1990 óta megjelenő **Thalassa** a huszadik század elejének ahhoz a hagyományához nyúl vissza, amelyben a pszichoanalízis a korabeli kultúrával, irodalommal, társadalomtudománnyal szoros összhangban hatott és fejlődött. A **Thalassa** ezt a hagyományt igyekszik feleleveníteni, ugyanakkor arra törekszik, hogy lépést tartson a modern társadalomtudományok és a pszichoanalízis legújabb fejleményeivel is.

A **Thalassa** nem pszichoanalitikus szakfolyóirat. „Műhely" rovatunkban azonban szívesen közlünk klinikai-terápiai vagy technikai-módszertani cikkeket, esetismertetéseket is, különösképpen olyanokat, amelyek általánosabb, történeti vagy elméleti szempontból is figyelemre méltóak. A **Thalassa** független folyóirat, nem kötelezi el magát egyetlen lélekelemzési irányzat mellett sem, de hangsúlyozott figyelemben kívánja részesíteni a pszichoanalízis filozófiai és társadalomtudományi alapjait és alkalmazási lehetőségeit bemutató és elemző írásokat. Feladatának tekinti, hogy hírt adjon az ilyen irányú hazai és külföldi törekvésekről. Mint interdiszciplináris folyóirat, hasábjai nyitva állnak a humán tudományok minden olyan művelője számára, akinek kérdésfelvetései a pszichoanalízissel érintkeznek, és ezzel kapcsolatban érdemi mondanivalója van.

Lapunk **1–6. évfolyamának** (1990–1995) **összesített tartalomjegyzékét** az 1995/1–2. számunk, a **7–8. évfolyamét** (1996–97) pedig az 1997/2–3. számunk tartalmazza.

A **Thalassa** évi három számmal jelentkezik; a 2. és 3. számot általában összevontan adjuk ki. Előző, 1998/2–3 számunk központi témája **a vágy és a titok problémája** volt. Következő, 1999/2–3. számunk, amelyben megünnepeljük lapunk alapításának tizedik évfordulóját, többek között **az amerikai emigrációba került magyar pszichoanalitikusok életművének bemutatásával és a csecsemőotthoni nevelés hatásának pszichoanalitikus elemzésével** foglalkozik. E számunkban Bak Róbert, Mészáros Judit, Janine Chassiguet-Smirgel, Naomi Segal, Juliet Mitchell és mások tanulmányait közöljük majd.

Olvasóink jóindulatú támogatása nagyban hozzájárul terveink megvalósításához.
A Thalassa Alapítvány bankszámlaszáma:
10200902-32711015-00000000 ABN-AMRO Bank Rt. Budapest, 1853

Ára: 500,– Ft

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Luis J. Martín Cabré: Ferenczi Sándor hozzájárulása a viszontáttétel fogalmához 3
Bakó Tihamér: A jövő megismerése a pszichoanalízisben 23
Hámori Eszter: A fogyatékos gyermek élményvilága. Változatok a potenciális tér zavaraira 39

MAGYAR PSZICHOANALITIKUSOK PÁRIZSBAN (IV. RÉSZ)

François Sauvagnat: Lacan és a magyar pszichoanalitikus iskola 59
Rand Miklós és Török Mária: A trauma problémája Freudnál és Ferenczinél 83

FÓRUM

A lacanizmus ellen: Sergio Benvenuto beszélget André Greennel 101

MŰHELY

Borgos Anna: Kapcsolódás, identitás, alkotás. Török Sophie szerepeinek lehetőségei és konfliktusai 117
Adam Bžoch: Rejtett recepció: Ferenczi Sándor gondolatai Gottfried Benn műveiben 137

ARCHÍVUM

Emlékezés Ferenczire *(Mészáros Judit)* 147
Ignotus: Búcsúztató 148
Márai Sándor: Élők és holtak: Ferenczi Sándor 151
Adalékok Ferenczi Sándor családjának történetéhez *(Varga-Neubauer Sándor)* 155

IN MEMORIAM

Székács-Schönberger István (1907–1999) *(Muszbek Katalin)* .. 160
Gerő Zsuzsa (1940–1999) 163

KÖNYVEK

Nemes Lívia: Alkotó és alkotás *(Erős Ferenc)* 165
Bánfalvi Attila: A szabadság arcai a pszichoanalízisben *(Kalmár György)* 167

Új könyvek 176

HÍREK, INFORMÁCIÓK 178

ENGLISH SUMMARIES 180

CONTENTS 184

THALASSA

A Ferenczi Sándor Egyesület lapja

ALAPÍTVA 1989-BEN

Thalassa Alapítvány, Budapest

10. évfolyam, 1. szám, 1999.

A szerkesztőség tagjai
BAKÓ TIHAMÉR, BÓKAY ANTAL, ERŐS FERENC (felelős szerkesztő),
HÁRS GYÖRGY PÉTER, HIDAS GYÖRGY, ROBERT KRAMER,
MÉSZÁROS JUDIT, VAJDA JÚLIA

Olvasószerkesztő
PALKÓ MAGDA

Szerkesztőségi titkár
KOVÁCS ANNA

E számunk megjelenését a

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a **Nemzeti Kulturális Alapprogram,**
a **Magyar Soros Alapítvány,**
a pécsi **Janus Pannonius Tudományegyetem** és
a „**Budapest Bank Budapestért" Alapítvány**
támogatta

A kéziratokat a következő címre kérjük elküldeni:
Thalassa szerkesztősége, c/o MTA Pszichológiai Kutató Intézet,
1132 Budapest, Victor Hugo utca 18–22.
Tel., fax: (36-1) 239-6043
E-mail: thalassa@mtapi.hu
Honlap: http://www.mtapi.hu/thalassa

A Thalassa a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem
Pszichológiai Doktori Iskolája elméleti pszichoanalízis alprogramjának
és az MTA Pszichológiai Kutató Intézetének közreműködésével készül.

Terjeszti a Sziget Rehabilitációs Szövetkezet
1078 Budapest, Murányi u. 21.
Tel.: (36-1) 342-7158
és a FOLI
Előfizethető a terjesztőnél.

ISSN 0856-9362
Thalassa Alapítvány, 1997
Felelős kiadó: VAJDA JÚLIA
Nyomdai előkészítés: KISS GYULA
Borítóterv: SURÁNYI ANDRÁS
Megjelent 1000 példányban

TANULMÁNYOK

FERENCZI SÁNDOR HOZZÁJÁRULÁSA A VISZONTÁTTÉTEL FOGALMÁHOZ[*]

Luis J. Martín Cabré

Az 1910 március végén tartott nürnbergi pszichoanalitikus kongresszuson használta Freud első alkalommal tudományos módon a viszontáttétel *(Gegenübertragung)* fogalmát. Az eme fogalom által jelzett probléma, amely a későbbiekben minden pszichoanalitikus terápiás képzésének és munkájának alapvető részévé vált, kevés figyelemben részesült az analitikusok részéről. Ez csupán akkor változott meg, amikor az 1950-es években D. W. Winnicott, Heinrich Racker és Paula Heimann csaknem egy időben megjelent munkái a viszontáttételt mint a pszichoanalízis technikájának lényegi eszközét tárgyalták.

Ferenczi Sándor egyike volt annak a néhány analitikusnak, aki Freud 1910-ben felvetett gondolatából kiindulva megkísérelte, hogy azt elmélyítse, majd kialakítsa a viszontáttétel olyan elméletét, amely számot vet azzal a sok kihívással, amellyel a klinikai pszichoanalízis csak lassan volt képes szembenézni. Ferenczi volt az, aki kidolgozta azoknak a folyamatoknak a metapszichológiáját, amelyek az analitikusban mennek végbe az analízis során. Továbbá, Ferenczi sok évvel megelőzött számtalan olyan szerzőt, aki a viszontáttételben találta meg a páciensek tudattalan problematikája megértésének és megvilágításának a kulcsát. Mindazonáltal, a pszichoanalízis történetének egyik legkirívóbb cenzúrázása miatt Ferenczi gondolata „fele-

[*] Az 1998. március 6–8 között Madridban rendezett Ferenczi-kongresszuson tartott előadás szövege. A szöveget a szerző bocsátotta rendelkezésünkre. A spanyol eredetiből készült fordítást a német változattal vetettük egybe (*Psyche*, LIII. Jahrgang, Heft 5, Mai 1999, 455–476.)

désbe merült" és agyonhallgatásra ítéltetett. Még ma is találunk nagyon részletes és kimerítő tanulmányokat a viszontáttételről, amelyekben még a neve sem szerepel annak, aki a pszichoanalízis egyik leglelkesebb úttörője és huszonöt éven át Freud gondolatainak rendíthetetlen szóvivője volt.

Ebben a rövid munkában nem kívánom ennek a feltűnő „elhallgatásnak" sem tudományos, sem politikai okát fejtegetni. Szándékom csak annyi: megkísérlem bemutatni, hogy sok olyan nézet, amely az ötvenes években „hirtelen" merült fel, s attól kezdve reflexiók és tudományos értekezések végeérhetetlen sorát hozta magával a viszontáttétel témájában, nagymértékben Ferenczi gondolataira támaszkodik.

Freud kiindulópontja

Freud tudta már, hogy a páciensből az analitikus kezelés során kisugárzó érzelmek az analitikusban is megannyi érzelmet keltenek. Számos levélben írt arról, hogy ez a helyzet aggodalommal és nyugtalansággal tölti el, és nemcsak legjelesebb munkatársaival, Junggal, Jonesszal, Oskar Pfisterrel és magával Ferenczivel kapcsolatosan, hanem saját magát illetően is. Így például, Ernst Falzeder egy nemrégiben írt tanulmányában kimutatta (Falzeder, 1997), milyen nagyfokú érzelmi és affektív bevonódást tapasztalt Freud „nagy nőbetege", Elfriede Hirschfeld terápiája során, akit nyolc hosszú éven át kezelt, és akinek a kezelése a pszichoanalízis technikájának freudi elméletére kétségtelenül nagymértékben hatott. Közismert, hogy Freud a „viszontáttétel" kifejezést első alkalommal 1909. június 7-i, Junghoz írott híres levelében használta, amelyben Jung és Sabina Spielrein „afférjára" utalva arra a járulékos veszélyre figyelmeztet, hogy az ember érzelmileg túlságosan bevonódik, és hogy ez vele magával is megtörtént.[1]

Mindazonáltal, Freud a viszontáttétel fogalmát a nürnbergi kongresszuson, 1910. március 30-án használta első alkalommal tudományos módon, a *Die Zukünftigen Chancen der psychoanalytischen Therapie* [A pszichoanali-

[1] 1910. február 2-án egy Junghoz írott másik levelében rámutat arra, hogy milyen nehéz „»legyőzni« a viszontáttételt, amikor az ember a saját feleségét analizálja… Én csaknem teljesen lehetetlennek tartom, hogy az ember a saját feleségét analizálja. A kis Hans apja bebizonyította nekem, hogy nagyon jól meg lehet csinálni. De az a technikai premissza, ami újabban nagyon nyugtalanít, hogy hogyan »győzzük le« a viszontáttételt, túlságosan nehéz ilyen esetben."

tikus kezelés jövőbeli esélyei] című előadásában (Freud, 1910a). Ha figyelmesen elolvassuk a szöveget, Etchegoyennel (1986) egyetértve arra kell gondolnunk, hogy Freud feltételezte: „a viszontáttétel ismerete a pszichoanalízis jövőjével kapcsolatos, és megértése a pszichoanalitikus technikák nagy előrehaladását eredményezné". Freud mindemellett teljesen forradalmi elméleti és módszertani változtatásokat is bevezetett. Ezzel megváltoztatta az analitikus megfigyelői terét, az analitikus pedig puszta megfigyelőből aktív résztvevővé vált, a pszichoanalitikus vizsgálódás többé már nem objektív, az egykori megfigyelésekből tapasztalat lesz.[2]

Freud hozzáfűzi, hogy az analitikustól általános normaként megkövetelendő a viszontáttétel felismerése és egyben leküzdése is (*Bewältigung*), mert ez nélkülözhetetlen ahhoz, hogy valaki analitikus lehessen. Vagyis Freud a viszontáttétel leküzdésén azt értette, hogy fel kell tudni dolgozni, nem pedig egyszerűen „túljutni rajta", mint ahogy Strachey angol fordításában az *overcome* kifejezés sugallja. Talán éppen ezek azok az elméleti feltételezések, amelyek nyomán Ferenczi a maga viszontáttétel-elméletét kidolgozta, és még néhány zseniális megérzését kifejtette.

Bár Freud a későbbiekben többször is foglalkozott a kérdéssel, különösen az „pszichoanalitikus kezelést folytató orvosoknak szóló tanácsaiban", a *Ratschläge für den Arzt bei der psychoanalytischen Behandlung* című munkájában (Freud, 1912), a viszontáttételt rossznak tartotta, megítélése szerint az analitikusra negatívan ható, burkolt akadályozó tényező, a munkájával járó veszélyes dolog, amit önanalízissel lehetne kordában tartani. Úgy vélem, hogy Freud kezdeti lelkesedését a téma iránt részben az attól való félelem fékezte, hogy egy ilyen bonyolult dolog, amiről nincs elegendő klinikai tapasztalat, hiteltelenné teszi és érvényteleníti azt a terápiás modellt, amit a pszichoanalízis kialakított magának. Így például, 1911. december 31-én kelt, Junghoz írott hosszú levelében, akár Pfisternek, neki is szemrehányást tett, hogy érzelmileg túlságosan implikálta magát egy nőbetege kezelése során, amit súlyos hibának tartott, arra intette őket, hogy ne hajoljanak meg a páciens akarata előtt, és tanúsítsanak szigorúan receptív magatartást. Úgy vélekedett, hogy rövid ideig még le kell mondania arról, hogy a

[2] „Egyre jobban figyelünk a viszontáttételre, amely a páciens hatására alakul ki az orvosban, beépül az orvos tudattalan érzéseibe, és nem vagyunk távol attól, hogy megkívánjuk, az orvosnak fel kell ismernie ezt a viszontáttételt saját magában és azt »le kell győznie«." (Freud, 1910a)

viszontáttételről szóló írást publikálja, megelégedett azzal, hogy a nagyobb tapasztalattal bíró analitikusok között a kéziratot másolatban terjessze (Freud és Jung 1991 [1974]: 212 skk.).

Minden valószínűség szerint az „Elma-ügy" személyes és az analitikus jellegű kifejlete, amibe Ferenczi és ő maga is belebonyolódott, vezette arra, hogy megírja *Bemerkungen über die Übertragungsliebe* [Megjegyzések az áttételes szerelemről] című cikkét (Freud, 1915), ahol a viszontáttétellel ismét mint elkerülendő, illetve korlátozandó veszéllyel száll szembe. Annak szemléltetésére, hogy mennyire tisztában volt Freud ennek a kérdésnek a bonyolultságával, álljon itt az a levél, amelyet 1913. február 20-án írt Binswangernak:

„A viszontáttétel problémája az egyik legnehezebb dolog a pszichoanalitikus technikákban. Amit a páciensnek adni kell, az soha nem lehet spontán affektus, hanem mindig tudatosan kell megnyilvánulnia. Egyes helyzetekben sokat kell adni, de olyat soha nem szabad, ami az analitikus tudattalanjából fakadna. Ahhoz, hogy szabadok maradjunk, mindig fel kell ismerni és le kell küzdeni a viszontáttételt. Ugyanakkor azonban, ha keveset adunk a páciensnek csak azért, mert túlságosan szeretjük, azzal megzavarjuk, és ez technikai hiba. Nem könnyű, és sok tapasztalat kell hozzá" (Freud és Binswanger, 1992: 126. skk.).

Hogyan „győzzük le" a viszontáttételt?

Freud szövegének közlése után nyolc évvel Ferenczi ismét a témához nyúlt. Talán azt gondolta, megérett rá az idő, és hogy Freud óvatossága, amellyel arra törekedett, hogy a viszontáttétel témája szigorúan csak hívei szűk körében kerüljön terjesztésre, már nem időszerű. Valószínűleg a budapesti V. nemzetközi pszichoanalitikus kongresszuson támadt fel ismét az érdeklődés a pszichoanalitikus technikák iránt. Akárcsak 1910-ben, Freud most is előadást tartott: ezúttal *Wege der psychoanalytischen Therapie* [A pszichoanalitikus terápia útjai] (Freud, 1919) címmel, melyben az elmélet megújítására hívott fel.[3] Ebben a szövegben vázolta Freud az „aktív technika" elméletét, amelynek a szerzőségét többször tévesen Ferenczinek tulajdonították.

[3] Freud ebben a munkájában ténylegesen a „lehetséges mértékű" absztinencia szabályának elsőbbségét hirdeti, és az analízis feladatául jelöli meg, hogy „tegyük tudatossá az elfojtottat és fedjük fel az ellenállást", azonban hozzáfűzi, hogy alkalmanként nem elegendő ez a

Csak három hónappal az idézett kongresszus után érzi magát feljogosítva Ferenczi, hogy határozottan hozzányúljon a viszontáttétel kérdéséhez, s ezt *A pszichoanalízis technikájához* című írásában tette meg (Ferenczi, 1919a).

Az egyik fejezetet éppen a *„viszontáttétel legyőzésének”* szenteli *(Die Bewältigung der Gegenübertragung),* és ugyanazt a szót használja, mint Freud, a fent említett 1910-es szövegben. Ferenczi véleménye szerint a pszichoanalitikus technika „kettős funkciót” igényel az analitikustól. Egyrészt meg kell figyelnie a pácienst, meghallgatnia, amit mond, szavaiból összerakni a tudattalanját, másrészt viszont állandóan kontrollálnia kell a maga viselkedését a pácienssel szemben, és ha szükséges, korrigálni. Mindehhez nélkülözhetetlenül szükséges a viszontáttétel feletti uralom. Mindazonáltal, ahogy Freud az önanalízis útján kívánta ezt elérni (Freud, 1910a), Ferenczi úgy vélekedett, hogy feltétlenül szükséges, hogy az analitikus előzőleg részt vegyen analízisben. Ferenczi makacs ragaszkodása az analitikus analíziséhez nemcsak arra utal, hogy Freuddal való analízise nem volt elégséges, hanem azt a gondolatot is elhinti, hogy még a legtapasztaltabb analitikus is súlyos hibát követhet el, ha nem figyel oda és feldolgozza a maga viszontáttételét.[4]

A viszontáttétel legyőzése folyamatának három, egymástól elkülönülő fázisát írja le Ferenczi. Az első fázisban *„az orvostól mi sem áll távolabb, mint hogy a viszontáttételt észrevegye, vagy pláne legyőzze. Átengedi magát minden érzésnek, ami az analitikus–páciens-viszonylatban felmerül, meghatódik minden szomorú eseménytől, a beteg fantáziáitól is, felháborodik mindenkin, aki a betegről rosszat gondol, vagy vele rosszat tesz.”* (Ferenczi, 1919a: 110.). Ilyen körülmények közt az analitikus folyamat véghezvitelének esélye gyakorlatilag a nullával egyenlő.

A második szakaszt Ferenczi a *„viszontáttétellel szembeni ellenállásként”* határozza meg. Ez az előző helyzettel homlokegyenest ellenkező előjelű, és ugyancsak az analízis kudarcához vezethet. Amikor *„…a pszichoanalitikus lassanként megtanulta helyesen értékelni a viszontáttétel tüneteit és nagynehezen elérte, hogy minden szavából és tettéből, sőt még az érzéséből is kiküszöböl*

(**3. folyt.**) technika, és az analitikusnak bizonyos „tevékenységhez” kell folyamodnia ahhoz, hogy azokat a pácienseket, akik szívesen húznák el a végtelenségig a kezelést, arra ösztönözzenek, hogy nézzenek szembe a szorongásaikkal, s ugyanakkor az analitikus egyetlen esetben se engedjen érzelmi szükségleteinek.

[4] Ferenczinek ez a gondolata véleményem szerint a viszontáttételes neurózis fogalmát vetíti előre, melyet Racker dolgozott ki (Racker, 1968), és amely az analitikus viszontáttételes neurózisrészét jelenti, ami megzavarja az analitikus munkáját.

mindent, ami zavarokra adhat alkalmat, akkor az a veszély fenyegeti, hogy beleesik a másik végletbe és a páciensszel szemben túl ridegen és visszariasztóan fog viselkedni; ez viszont lassítaná az indulatáttételnek, minden sikeres pszichoterápia előfeltételének a létrejöttét, vagy egyáltalán lehetetlenné tenné azt." (Ferenczi, 1919a: 111.). Néhány évvel később Racker felelevenítette Ferenczinek ezt a gondolatát (Racker (1982 [1953]; 1982 [1960]), rámutatva arra, hogy az analitikus ellenállásának következménye lehet a páciens regressziójának megakadályozása, az analízis monoton folyamattá válása a folytonosan ismétlődő interpretációkkal, amelyek képtelenek a páciens belső világában akár a legcsekélyebb változást is előidézni. Ám ugyanitt Racker Ferenczivel csaknem szó szerint egybehangzó dolgot vet fel, amikor megkérdőjelezi az analitikus *objektivitását.* Racker szerint az analitikus két, potenciálisan neurotikus pólus között mozog, vagyis hogy belemerüljön-e a viszontáttételbe, vagy pedig kényszeresen próbáljon megfelelni a *szorongás és haragmentes* analitikus mítoszának. Racker szerint az analitikusnak az egyetlen lehetősége a páciensével szembeni *objektivitásra,* ha maga is önmegfigyelés és analízis tárgyává teszi saját magát.

A Ferenczi által leírt harmadik fázis maga a viszontáttétel feletti dominancia, ami az előző fázisokon túljutva érhető el. Ez akkor következik be, amikor az analitikus olyan pszichés állapotba kerül, hogy *szabadjára hagyja a saját tudattalanját* a kezelés alatt úgy, ahogy azt a pszichoanalitikus kúra megkívánja. Ebben a felvetésben az az újdonság, hogy első alkalommal fordul elő, hogy a viszontáttételt nem akadályozó vagy veszélyes körülményként fogja fel, hanem mint elkerülhetetlen és hatékony eszközt. Ebben az értelemben sok évvel megelőzte a későbbi analitikusokat (Bálint, Bion, Heimann, de Forest, Winnicott, Racker, Little stb.), akik az analitikus viszontáttételes reakcióját az analitikusi munka nélkülözhetetlen technikai eszközeként javasolták felhasználni, és az analitikus interpretációját a viszontáttétel feldolgozásának egyenes következményeként fogták fel.

Ferenczi szövegében rengeteg utalást találunk olyan technikai problémákra, amelyekkel rendszeresen találkozunk mindennapi munkánkban. Ide tartozik a hallgatás, az ellenállás, az álmosság (aluszékonyság), az „ágálás", ám nemcsak a beteg, hanem az analitikus részéről is. Nagy óvatosságra inti azokat az analitikusokat, akik hajlamosak beleártani magukat pácienseik valóságos életébe, oly módon, hogy olyan közvetlen tanácsokat adnak nekik, melyekkel nem veszik figyelembe a páciens *valódi* problémáit kísérő áttételes alapokat. Egy szép és összetéveszthetetlenül rá jellemző me-

taforát kínál: az analitikust a bábaasszonyhoz hasonlítja, aki, amennyire az lehetséges, egy természetes folyamatnak csupán nézője marad, a kellő pillanatban azonban előkerül a fogó, amellyel megkönnyítheti a szülést, ha az magától nem halad megfelelően.

Túl azon, hogy igyekezett lebírni, Ferenczi szigorúan, aprólékosan igyekezett feltárni a viszontáttételt, az aktív technika segítségével,[5] melynek elméleti kidolgozása és klinikai alkalmazása egy sor, addig nem ismert problémát hozott a felszínre. Az analitikus helyzetben levő páciens bizonyos sajátos és ismétlődő magatartásából kiindulva – olyan tüneti jelenségekből, melyeket Ferenczi *múló szimptómaképződésnek* nevezett (Ferenczi, 1982 [1912]) – próbált következtetni arra, hogy a páciens tudattalanjának mely térségeibe szűrődtek be az analitikus tevékenységből előzőleg kivont libidinális megszállások. Amikor ezeket feltárta, arra ösztönözte a páciensét, hogy kerülje az ilyen magatartást, például az onánia-ekvivalenst, és így mondjon le az abból eredő pótkielégülésről. De paradox módon, minél inkább iparkodott Ferenczi a páciensét „aktivizálni", annál jobban „aktivizálta" a maga viszontáttétel-élményeit, anélkül, hogy azt észrevette volna.

Az áttétel és a viszontáttétel kölcsönhatása

A második topológia megalkotása és a halálösztön fogalmának a bevezetése nyomán Freud nem csupán módosította pszichés apparátusról vallott felfogását. A nárcizmus, a mazochizmus és a destruktív ösztön mint új fogalmak, valamint az az elképzelés, hogy az én az azonosulási folyamat révén alakul ki, a pozitív és negatív áttételnek sokkal bonyolultabb felfogásához vezetett. Freud szándéka, hogy egy új metapszichológiát teremtsen, kétségtelenül a klinikai munkája során tapasztalt nehézségeiből eredt, különösképpen a negatív terápiás reakciók következtében.

Talán éppen ezért szólított fel minden analitikust és tűzött ki díjat a legjobb pályamunkák jutalmazására a berlini kongresszuson, hogy gondolkozzanak el és írjanak a *pszichoanalitikus technikák és az elmélet közötti kapcsolatról,* „arról, hogy e technikák mennyiben befolyásolták az elméletet, vala-

[5] Lásd „Technikai nehézségek egy hisztéria-eset analízisénél" (Ferenczi, 1919b), „Az »aktív technika« továbbépítéséről a pszichoanalízisben" (Ferenczi, 1997 [1921]), „Über forcierte Phantasien" (Ferenczi, 1984 [1924]) stb.

mint hogy e kettő milyen mértékben segíti elő vagy gátolja egymást" (Freud, 1919; 1922).

Freud kihívását azonnal elfogadta Ferenczi és Rank, akik már egy ideje dolgoztak a témán, és együttesen publikálták minden munkájuk közül a legragyogóbbat, amely számos szerző szerint a jelenkori pszichoanalízis-felfogások egyik kiindulópontja. A műnek *Entwicklungsziele der Psychoanalyse* [A pszichoanalízis fejlődési céljai] címet adták (Ferenczi és Rank, 1924), alcíme pedig – Freud felhívására válaszolva – *Zur Wechselbeziehung von Theorie und Praxis* [Az elmélet és a gyakorlat kölcsönhatása] lett.

A szerzők kritikus hangon tárgyalják az analitikus kúra irányításának a válfajait, annak technikai és elméleti aspektusairól elmélkedve. Egészen addig az analízis fő célja a „visszaemlékezés" volt, annyira, hogy az ismétlődő aktusokat a páciens ellenállásából származó akadálynak tekintették, s azokat az analitikusnak semlegesítenie kellett.[6] Ezzel szemben Ferenczi úgy véli, hogy az analitikus feldolgozás és ebből következően az analitikus interpretáció fő tárgya az ismétlési kényszer és az áttétel változatos megnyilvánulásai, amelyeket *igazi tudattalan anyagnak* kell tekinteni. Az, hogy Ferenczi meghatározó fontosságot tulajdonít az áttétel-interpretációnak és az analízis folyamatának, a tudattalan tartalmak intellektualizált jelzései, a fantáziák és a reprezentációk rovására, nem csupán a viszontáttétellel párhuzamos módosítás, hanem lényeges irányváltás magának az analízisnek a felfogásában. Ferenczi többek között például megjegyzi, hogy sokszor valójában magának az analitikusnak a nárcizmusa forog a kockán *(narcisztikus viszontáttétel),* ami esetleg a pácienseket is olyan módon befolyásolhatja, hogy azok olyan anyaggal hozakodnak elő, ami neki a leginkább megfelelő. A páciensek megpróbálják kerülni ellenséges érzületüket, ezzel tudattalanul erősítik a saját bűntudatukat, és akadályozzák a kúra előrehaladását. Ebből a gondolatból indul ki Ferenczi, hogy kialakítsa az áttétel és a viszontáttétel kölcsönhatásával kapcsolatos felfogását, interakciós koncepcióját, nem annyira mint terápiás eszközt, mint inkább az analitikai munka központi magvát.

Ennek a munkának a végigolvasása után – melyből rendre kihagyták a második, a negyedik és a hatodik fejezetet, amit Ranknak tulajdonítanak –, jobban érthető Ferenczi intuícióinak gazdagsága és azok lenyűgöző modernsége. Az elmélet és gyakorlat kölcsönhatásáról szóló negyedik fejezet-

[6] Lásd Freud, 1914.

ben Ferenczi sajátos módon mutat rá annak fontosságára, hogy az analitikusoknak, valahányszor analitikus helyzetbe kerülnek, mindannyiszor félre kell tenniük elméleti feltételezéseiket. Minden új esetnek új módon kell nekivágni, azaz csak akkor lesznek eredeti felfedezéseik, ha nem hátrálnak meg az új tapasztalatok előtt. Talán Bion volt, aki Ferenczinek ezt a megérzését még jobban kibontotta, amikor azt állította, hogy az analitikusnak az analízishelyzetet *emlékezet és vágy nélkül* kell vállalnia.

Ferenczi szilárdan meg volt győződve arról, hogy minden, ami az analitikus helyzetben az „itt és most"-ból felmerül, az a páciens áttételének és az analitikus viszontáttételének a találkozásából ered, s ez a pszichikum legmélyebb rétegei feltárásában határtalan lehetőségeket nyit meg. Igazolja annak szükségességét, hogy a páciensnek megengedtessék bizonyos szintű regresszió, így a viszontáttétel nélkülözhetetlen eszközzé válik a páciens áttételében a felmerülő lényeges aspektusok felismerésére és érzékelésére.

Ferenczi felvetései visszhangra találtak korának pszichoanalitikus irodalmában. Az egyik szinte észrevétlenül elsikkadt munka, Helene Deutsch *Okkulte Vorgänge während der Psychoanalyse* [Okkult folyamatok a pszichoanalízis során] című műve (Deutsch, 1926) amelyben a szerző rámutat, hogy az analitikusnak a páciens gyermeki ösztöneivel és annak önanalitikus feldolgozásával való azonosulása nemcsak nem akadálya a kezelésnek, hanem éppen az analitikus intuíciójának és empátiájának gyümölcsöző módon való kibontakoztatásához ad alapot. Érdemes rámutatni, hogy egyes gondolatait Racker dolgozta fel az *egyetértő és a komplementer* viszontáttétel elemeiről.

1928 elején Ferenczi megírta *A pszichoanalitikus technika rugalmassága* című művét (Ferenczi, 1997b [1928]), amely megerősíti, hogy teljesen eltávolodott az aktív technikától, és előre jelzi azt, amit két évvel később ő maga *neokatarzisnak* nevezett el. Néhány oldalon nagyszámú klinikai megfigyelést ír le, és olyan technikai tanácsokat ad, amelyek lényege: szükséges, hogy az analitikus *beleérzésre* (*Einfühlung*) tegyen szert, azaz legyen empatikus, képes legyen együtt érezni a pácienssel.[7] Ferenczi ismét használja a

[7] „Arra a meggyőződésre jutottam, hogy mindenekelőtt lélektani tapintat kérdése, mikor és hogyan szabad az analizálttal valamit közölni, mikor jelentheti ki valaki, hogy a nyújtott anyag elégséges ahhoz, hogy következtetést lehessen levonni belőle, adott esetben a közlés miféle formába öltöztetendő, hogyan szabad reagálni a beteg valamely váratlan vagy meglepő reakciójára, mikor kell hallgatni és további asszociációkra várni, mikor haszontalan kínzás a beteg számára hallgatásunk stb. … Egyáltalán mit jelent az a szó, hogy tapintat? … *A tapintat a beleélési képesség.* Ha sikerül *tudatunk segítségével* úgy, hogy azt sok emberi

Freudtól örökölt, annak 1910-es cikkében használt kifejezést.[8] Míg azonban Freud beleérzése, úgy tűnik, közelebb volt ahhoz a fogalomhoz, amit az analitikus *megértő szimpátiája* takar, Ferenczi *beleérzés*-fogalma már messzebb megy. Szinte az *empátia* szinonimája, amit minden korabeli pszichoanalitikus alkalmaz a mindennapi gyakorlatban. Ferenczi nemcsak kiemeli a fontosságát, hanem a pszichoanalitikus technika alapjává teszi.

Nem nehéz feladat Ferenczi *beleérzés*-fogalmát a Kohut által bevezetett *empátiával* rokonítani (Kohut, 1973 [1971]), vagy a Zetzel által leírt *terápiás szövetséggel* és főleg az *egyetértő viszontáttétellel,* amit Racker fejtett ki húsz évvel később. Maga Paula Heimann mutat rá egyik utolsó művében (Heimann, 1989 [1980]), hogy minden páciensnek szüksége van arra, hogy „érezze, analitikusa egy hullámhosszon van vele".

Ferenczi végiggondolja az analitikusnak a kúra során kialakuló viszontáttételét, és ennek következtében kezdi tárgyalni az analitikus analízisének a problémáját, vagyis az úgynevezett második alapszabályt. Ugyancsak ebben a fejezetben meglepően modern gondolatairól ad számot azzal, hogy támogatja a kiképző analízist, mint olyan terapeutikus analízist, amelyik nem összetévesztendő az intellektuális vagy elméleti tanulási folyamattal. Meggyőződése szerint azért fontos ez, mert minden páciens analízise során addig kell folytatni és mélyíteni az analízist, amíg a jövendő analitikus hozzáfér a pszichopatológia legrejtettebb és legmélyebb zugához. Szilárdan kiáll amellett, hogy a legjobb analitikusokká azok válnak, akiket páciensként alaposan analizáltak. Ez a gondolat fokozatosan ideálképévé válik, és későbbi tudományos tevékenysége során is műveiben tükröződik.

Ferenczi lassacskán elkezd technikai módosításokat javasolni. Először terápiás célként veti fel, hogy a merev szülői felettes-ént váltsák fel egy rugalmasabb analitikusi felettes-énnel. Majd azt hirdeti, hogy a mindentudó attitűdtől eltávolodva egy elfogadóbb és intuitívabb magatartásra van szükség. *A család alkalmazkodása a gyermekhez* című cikkében (Ferenczi, 1928),

---

(7. folyt.) lélek elemzéséből, mindenekelőtt azonban személyes elemzésünkkel szereztük, a beteg lehető vagy valószínű, de számára nem sejtett asszociációit megjelenítenünk, akkor, mivel nekünk nem kell küzdenünk ellenállásokkal, mint a betegnek, nemcsak a páciens visszafojtott gondolatait vagyunk képesek kitalálni, hanem azokat a tendenciákat is, amelyek számára tudattalanok" (Ferenczi, 1997b [1928]: 59.).

[8] A „vad" pszichoanalízisről (Freud, 1910b) c. munkában Freud így ír: „…Ezekkel a pontos technikai előírásokkal helyettesíti a pszichoanalitikus a megfoghatatlan »orvosi tapintat« iránti igényt, mert benne valami különleges képességet sejt…"

amikor a felnőtteknek a gyerekkel kapcsolatos értetlenségéről ír, azt párhuzamba hozza az analízishelyzettel. Ha a szülők első tévedése abban áll, hogy megfeledkeznek a maguk gyermekkoráról, az analitikus akkor téved, amikor a páciensét úgy kezdi analizálni, hogy nem vesz figyelembe vagy nem megfelelően analizál egyes pszichés konfliktusokat. A hipokrita, mindentudó autoritás képében képtelen arra, hogy meghallja páciense lelki fájdalmát. Különösen mellbevágó *Az analízisek befejezésének problémája* című írásában (Ferenczi, 1997c [1928]) az a kritikus álláspont, amellyel az olyan analitikusokat bírálja, akik a páciensre nyomást gyakorolnak, hogy hagyják már abba az analízist, jóllehet maga a páciens még nem érzi úgy, hogy jelentős lelki változások történtek volna az életében és viselkedésében. Az analízisnek a páciens szükségleteihez kell alkalmazkodnia és „úgymond a kimerültségben kell kihúnynia" (Ferenczi, 1997c [1928]: 55.).

Ha Ferenczi e korszakban írt szövegeit olvassuk, amelyek, kétségtelen, a pszichoanalitikus szemszögéből rendkívül izgalmasak és vitára serkentőek, tanúi lehetünk egy betegei lehető leghatékonyabb megsegítésére igyekvő klinikus elkeseredett próbálkozásainak, aki számára a pszichoanalízis lett az élet értelme. A pszichoanalízis terápiás lehetőségeinek idealizálása és az azokba vetett szilárd meggyőződés indokolja személyében azt a *„furor sanandi"*-t, „a gyógyítási szenvedélyt", ami időnként odáig vezette, hogy az analitikust egy örökbefogadó apával vagy inkább anyával azonosítsa, aki azzal tesz jót, ha pácienseit egy normális gyermekkor kiváltságaihoz juttatja. Ez lehet a célja Ferenczinek, amikor az egyik leghatásosabb szövegében, *A relaxáció elve és a neokatarzis* című művében (Ferenczi, 1997d [1930]), ahol Freud „klasszikus technikáját" a megértő magatartással elegyíti, hogy a páciensnél regressziót idézzen elő, feltéve, hogy az analitikus szigorúan ura a maga „viszontáttételének", és „le tudja küzdeni a maga ellenállását".

Ferenczi, azon túl, hogy radikálisan megváltoztatja a sebész-metaforát, lerakja a viszontáttételnek mint anyai késztetésnek az elméleti alapjait. A páciens az analízis során hozzájuthatna egy gyermekkorában számára megtagadott jóleső tapasztalathoz, s ez több lenne, mint az elfojtás megszüntetéséből származó nyereség. Ebbe az elméleti vonalba illeszkedik az is, amit évekkel később Winnicott tett hozzá, aki egy olyan terápiás stílust vezetett be, melynek során az analitikus helyzet az anya–gyermek kapcsolathoz hasonló, annak folytonos interakcióihoz, és leírta azt, amit „primer anyai gondoskodásnak" nevezett el, az anyának lehetővé téve, hogy természetes és spontán módon, aktívan alkalmazkodjon gyermeke szükségleteihez. Ferenczi felvetéseivel analóg módon Winnicott azt állította, hogy az analitikus és a páciens között hasonló jellegű, kölcsönösen szubjektív kapcsolat alakul ki, ami az analitikus számára lehetővé teszi, hogy empátiás módon felis-

merje betege elsődleges szükségleteit. Valószínűleg ebből a koncepcióból származtak később az olyan fogalmak, mint Bionnál a *reverie,* Paula Heimann-nál az „analitikus tudattalan percepciói"; újabban Leon Grinbergnél a „projektív ellenazonosulás" és Christopher Bollasnál „az analitikus mint változási tárgy" (*Verwandlungsobjekt*).

A Klinikai napló

Ferenczi *Klinikai napló*ja, amely úgy is felfogható, mint egy Freudhoz kilenc hónapon át írt „hosszú levél" (1932. január 7–október 2.), egy sor, a pszichoanalitikus technikák számára felbecsülhetetlen intuíciót és adalékot szolgáltat. Az itt kifejtett elgondolások némelyike, különösen, ami viszontáttételre vonatkozik, még ma is érvényesnek tekinthető.

Már az első naplójegyzettől, amelynek címe *„az analitikus érzéketlensége",* kirajzolódik valamennyi feljegyzésének fő gondolata, az analitikus *„valódi viszontáttétele".* A viszontáttétel nemcsak nem akadály, hanem az analitikus nélkülözhetetlen eszköze lesz. *„Majdhogynem azt mondhatnánk, hogy minél több olyan gyengéje van az analitikusnak, amelyek miatt kisebb-nagyobb balfogásokat és tévedéseket követ el, amelyeket aztán feltárnak és kölcsönös analízisben kezelnek, annál jobbak a kilátásai egy mély és valódi alapokon nyugvó analízisnek"* – állítja Ferenczi.[9]

Miután rámutatott arra, hogy mivel az analízis következtében a páciensben olyan „kifinomult érzékenység" alakul ki, amivel képes az analitikus viselkedésében a teljességgel észrevehetetlen árnyalatokat is felfogni – hacsak saját projekcióinak az intenzitása ebben meg nem akadályozza –, Ferenczi megpróbálja bizonyítani, hogy az áttétel nem egy spontán ténynek a következménye, hanem előidézője maga az analitikus és az általa alkalmazott pszichoanalitikus technika. Ugyanakkor kritikával illet egy az analitikusi munkával kapcsolatos felfogást, egyetérthetünk vele ma is: *„…egy része annak, amit áttételes helyzetnek nevezünk, valójában nem teljes egészében a betegben meglévő érzések spontán megnyilvánulása, hanem az analitikus helyzettel, vagyis az analitikus technikával mesterségesen keletkezik* […] *elsősorban az analitikushoz fűződő személyes affektus értelmében, amely alkalmas arra, hogy egyfajta paranoid légkört teremtsen, amit az objektív megfigyelő az*

[9] 1932. január 19-i bejegyzés (Ferenczi 1996 [1933]: 45.).

analitikus narcisztikus, különösen erotomániás tévelyeként jellemezhetne. Lehet, hogy túlságosan gyorsan hajlunk arra a feltételezésre, hogy a beteg szerelmet vagy gyűlöletet táplál irántunk…"[10] Éppen ilyen értelemben figyelmeztet Paula Heimann a viszontáttételről szóló híres munkájában (Heimann, 1950) arra, hogy azok az analitikusok, akik kevéssé figyelnek oda a maguk lelki konfliktusaira és belső világuk dinamikájára, félő, hogy pácienseiknek fogják felróni azt, amiről valójában csak maguk tehetnek, és hozzáteszi, hogy ezt a veszélyt csak úgy lehet semlegesíteni, *„ha maga az analitikus személyes analízise során feldolgozta a maga gyermekkori konfliktusait és (üldözéses és depresszív) szorongásait úgy, hogy a maga tudattalanjával kapcsolatba tudjon lépni…"*

Ferenczi azonban távolabbra jut. Ahogy a viszontáttételt az interpretációk alapjaként kezdi használni, úgy kezdi azt a feltételezését is mérlegelni, hogy az analitikus nemcsak nem képes a páciens jó apjává vagy anyjává válni, hanem éppen ellenkezőleg, olyan aktív főszereplővé válik, aki megismétel egy olyan traumatikus helyzetet, amelynek a páciens gyermekkorában áldozatává vált.

A pszichoanalitikus technikával kapcsolatos alapgondolatok mellett úgy tűnik, Ferenczinél egy olyan embernek a töprengései jelennek meg, aki, közel a halálhoz, számot vet bűntudatával, és aki empatikus képességeit a legvégsőkig kiterjesztve intenzíven azonosul a páciens szenvedésével és fájdalmával. Amikor az ember ilyen mélységbe jut, *„…az orvos és a beteg könnyei egyfajta szublimált közösségben vegyülnek össze, amire analógiát talán csak az anya–gyerek kapcsolatban lehet találni"*.[11] Így kovácsolódik ki a *„kölcsönös analízis"* gondolata, melynek szerzőségét Ferenczi híres páciensének, annak az Elisabeth Severnnek tulajdonítja, akiről a *Napló*ban R. N. monogrammal tesz említést.

Ahogy május 5-i bejegyzésében írja, a nő kezdetben inkább ellenszenves volt a számára, de reakcióképzése és a vele kapcsolatosan alkalmazott engedékeny és rugalmas technika oda vezette, hogy leereszkedő és nyílt magatartást tudott vele szemben kialakítani. Ettől a páciens azt gondolta, hogy az analitikus beleszeretett. Ferenczi megriadt és negatív áttételként értelmezte. A páciensre gyakorolt hatás leírhatatlan volt, reaktiválta egy gyermekkori traumatikus helyzetét. A páciens azt állította, hogy érzi, analitiku-

[10] 1932. május 3. Uo. 113. o.
[11] 1932. március 20. Uo. 87. o.

sa hevesen gyűlöli őt, és hogy ezt a gyűlöletet álszentül szimpátia mögé rejtve igyekszik elnyomni. Ferenczi, tudva, hogy páciensének igaza van, elfogadta és a páciense iránti viszontáttételes gyűlöletét összekapcsolta azzal a gyűlöletérzéssel, amit kisfiú korában az anyja keltett benne. Ettől a perctől fogva Ferenczi belement abba, hogy kísérleti jelleggel felváltsa analitikusi szerepét a páciensével. Minden valószínűség szerint Ferenczi bevetette gyenge fékező képességét, s ami ennél is több, tudattalanul használta fel páciensét arra, hogy a maga érzelmeinek gátat vessen. Mindazonáltal annak, hogy közölte a pácienssel viszontáttétel-érzéseit, a pszichoanalitikai szakirodalomban további folytatása lett. Egy 1947-ben írott híres és vitára késztető cikkben, melynek címe „Gyűlölet a viszontáttételben", Winnicott azt állítja, hogy a viszontáttételes gyűlölet megvallása nem csupán nem tilos, épp ellenkezőleg, mind a páciens, mind az analitikai folyamat javára válik. Ugyanebben az értelemben állította M. Little, hogy jó, ha a páciensnek felfedjük saját viszontáttételes érzéseink természetét (Little, 1951), amennyiben azt akarjuk, hogy a páciens elfogadjon meghatározott áttételes élményeket. Langs és Searles néhány későbbi munkáját megelőzve azt állította, mintha Ferenczi kölcsönös analízisgondolatát visszahangozná, hogy a páciens nagyon hasznos interpretációkat nyújthat az analitikusnak a viszontáttétele megértéséhez (Langs 1974; Searles, 1975). Nemrégiben olyan analitikusok, mint Epstein és Gorkin vetették fel annak a szükségességét, hogy a viszontáttételes vallomásokat, fontos fejezet gyanánt, fel kell venni a pszichoanalitikus technikák közé (Epstein 1977; Gorkin 1987).

Anélkül hogy Ferenczi nevét említené, talán Searles az, aki klinikai szempontból a legelmélyültebben foglalkozik ismét a *Klinikai napló* intuícióival. Ő is, akár Ferenczi, tevékenysége nagy részében súlyos pszichózisban szenvedő betegekkel foglalkozott, és hatalmas mennyiségű tapasztalatot szerzett a munka során. Egy cikkében, melynek a címe *The patient as therapist to his analyst* [A páciens mint analitikusának terapeutája] (Searles, 1975), igazolja azt a hipotézist, hogy az analízis során a pszichózisban szenvedő betegnek *„meg kell kreálnia"* a maga *„testre szabott"* analitikusát, hogy annak módja legyen introjiciálni, és felépíthessen benne egy bizalomteljes, kevésbé üldöző belső világot, ami pedig előfeltétele annak, hogy a beteg megszabaduljon pszichózisától. Ferenczivel egybehangzóan abból a feltételezésből indul ki, hogy minden páciens tudattalanul vágyat érez arra, hogy a saját analitikusának a terapeutájává váljon és „meggyógyítsa".

Searles burkoltan kritizálja a kleini teóriát, amely szerint az analitikus meggyógyításának a fantáziája csak a páciens szadizmusát reparáló gesztus.

Ugyanakkor szintén nem ért egyet a Bion által felvetett *parazita viszony* gondolatával. Searles inkább egy lényegében szimmetrikus pszichoanalitikus kapcsolat koncepcióját hirdeti, amennyiben a *terápiás szövetség* egyformán alkalmazható az analitikus helyzet mindkét főszereplőjére, és ahol az analitikus felismeri a *páciens terápiás impulzusait,* amelyeknek a célja például olyasmi, hogy az analitikust egy olyan anyává alakítsa, aki elég jó ahhoz, hogy a pácienst képes legyen megtartani, vagy egy szexuálisan eléggé potens apává, és így szövetségük kiemelkedően fontos szerepet játszik a pszichoanalitikus folyamat véghezvitelében.

Személy szerint nem osztom az utóbb említett elméleti fejtegetések némelyikét, és M. Manciával egyetértésben vallom, hogy a páciensnek feltárni a magunk viszontáttételes érzéseit annyit tesz, hogy beismerjük, mi magunk nem vagyunk képesek adekvát módon feldolgozni azokat (Mancia, 1995). Ez az analitikusi munka által igényelt kreativitás alapjának, az átalakulási képességnek a kudarca. Úgy vélem továbbá, hogy egyes felvetésekben – nevezetesen Searlesnál – az áttétel és a viszontáttétel közötti demarkációs vonal veszélyesen egybeolvad, ugyanakkor úgy hiszem, hogy Ferenczi, legvégső klinikai intuícióiban, nagyon sok korabeli elméletet megelőzött: például a viszontáttételnek, a projektív azonosulásnak és ellenazonosulásnak mint nélkülözhetetlen technikai eszköznek a hasznosságáról az analitikus munkában, az analitikus emocionális részvételének a felismeréséről, vagy arról, hogy lehetséges a páciens áttételébe behatolni és a viszontáttételes reakciókat megfigyelni, illetve interpretálni őket.

*Napló*ja végén Ferenczi azt állította, hogy sok analízisnél a terápiás kudarc oka nem a hozzáférhetetlen ellenállás, s nem is az, hogy a páciens áthatolhatatlanul narcisztikus, hanem éppen az, hogy maga az analitikus küzd nehézségekkel. Például mert érzéketlen, vagy mert híján van a tapintatnak és az empátiának. Amikor Ferenczi kiemelten szól az analitikusnak az analitikus folyamatban való érzelmi részvételéről és a viszontáttétel szerepéről, hangsúlyozza az analitikus személyének és különösen a saját analízisének a fontosságát, ami az ilyen munka alapvető része.

Halála után Ferenczi zseniális klinikai intuíciói, köztük elsősorban a viszontáttételre vonatkozók, gyakorlatilag feledésbe merültek. Bár, az igazság kedvéért, meg kell említenünk , hogy Melanie Klein, Ferenczi páciense 1919-től kezdve felhasználta a viszontáttételt, amit ő „a tudattalannak a tudattalannal való kommunikációjaként" emlegetett, és sok olyan ismeretet merített belőle, amit a gyermeki pszichéről és a pszichotikus állapotokról írt műveiben olvashatunk. Hann Fanny megemlítette a viszontáttétel hasz-

nosságának a lehetőségét a pszichoanalitikus technikákban (Hann-Kende, 1933), figyelembe véve Freud megállapításait a telepátia kérdéséről, Bálint Alice és Mihály kiemelte *„az analitikus személyiségének az analitikusi viszonyba való elkerülhetetlen behatolását”* (Bálint és Bálint 1939), és Izette de Forest *„az áttétel és a viszontáttétel közötti interakciós jelleget”* hangsúlyozta (Forest, 1942). Mégis, végeredményben csak az ötvenes években bukkannak fel, egy időben, a viszontáttétellel kapcsolatos hozzászólások, amelyek Ferenczi egyes intuíciói nyomán jelentősen módosították annak elméleti és klinikai dimenzióját.

Paula Heimann kijelentette a zürichi 16. nemzetközi pszichoanalitikus kongresszuson (1948), hogy a viszontáttétel lényeges technikai eszköze annak, hogy megértsük a páciens tudattalan anyagát, és annak adekvát interpretációját alakítsuk ki.[12] Szinte ugyanakkor Racker vetette fel, bár Paula Heimann-nál kevésbé radikális módon, azt a hipotézist, hogy az analitikus érzelmeinek fő forrása a páciens elméjében keresendő, és már ekkor megemlítette azt a gondolatot, amit aztán később M. és W. Baranger fejlesztett tovább (Baranger és Baranger, 1969), amely szerint az analízis olyan, mint egy kétpólusú mező. M. Little szembeszállt a klasszikus tüköranalitikus nézettel (Little, 1951), és a viszontáttételes érzelmeknek az interpretációban való felhasználását szorgalmazta. Sullivan az javasolta, hogy az analitikus legyen „résztvevő megfigyelő” (Sullivan, 1980 [1953]). Ezekből az elméleti fejtegetésekből kiindulva számos kitűnő analitikus – köztük M. Khan, M. Mahler, Searles, Fromm-Reichmann, Rosen, Guntrip, Spitz, Nacht, Kohut stb. – fejlesztette tovább Ferenczi némely zseniális klinikai intuícióját – szinte minden esetben anélkül, hogy őt magát megemlítette volna.

Végezetül, szeretném jelezni, hogy Ferenczi, 1928-ban Madridban elhangzott előadásában (Ferenczi, 1930) azt állította, hogy a közép-európai embereknek adósságaik vannak a hispán szellemmel, a művészet és az irodalom iránt. Viszonzásul én is, szerény hozzájárulásommal, szeretném hálámat kifejezni egy olyan ember iránt, aki nemcsak példás módon járult hozzá a pszichoanalitikus gyakorlat elméleti fejlesztéséhez, olyan kiváló

[12] Kevéssé meglepő, hogy Paula Heimann felvetése különösen nagy újdonság volt és kihívást jelentett a pszichoanalitikus közösség számára, és nemcsak azok számára akik fenntartották Freudnak az analitikusi semlegességgel kapcsolatos nézeteit, hanem M. Klein elméleti pozíciójára nézve is, aki analitikusa és mestere volt. Továbbra is nagyon figyelemre méltó, hogy Klein és Heimann adják egy ugyanolyan konfliktusnak a női verzióját, amilyen Freud és Ferenczi között volt húsz évvel korábban.

analitikusokat analizált és képzett ki, mint Ernest Jones, Melanie Klein, Bálint Mihály vagy Spitz René, megalapította a magyar pszichoanalitikusi iskolát, ahová többek között Hermann Imre, Hollós István, Bak Róbert, Rapaport Dávid, Gyömrői Edit, Alexander Ferenc, Radó Sándor és Kovács Vilma tartozott, több mint száz felbecsülhetetlen értékű és meglepően modern, számtalan analitikus elméleti fejlődését szolgáló teoretikus és klinikai művet alkotott. Mindezen túl a terápiás hatékonyságot a pszichoanalitikus etika alapjává tette. Végtelen empátiás képesség valamennyi páciensének fájdalma és kétségbeesése iránti szolidaritássá változtatta és – André Haynal szavaival – *„nagylelkűség, intellektuális bátorság, függetlenség és páratlan becsületesség”* jellemezte őt (Haynal, 1989).

Amikor véget ért a fent említett madridi konferencia, Ferenczi hangot adott annak a vágyának, hogy a közeljövőben Spanyolországot is azok közé az országok közé sorolhassák, amelyekben a pszichoanalízist művelik. Bizonyára nem gondolta akkor, hogy hetven évvel később, Madridban, kongresszust rendeznek a munkásságáról, ahol talán a résztvevők képesek lesznek lelkesedését és az analízisbe vetett hitét, Freudhoz való hűségét, klinikai becsületességét és tudományos munkásságát a pszichoanalitikus elmélet és technika élő örökségeként felidézni. Ez pedig friss fuvallat és reménység a mi „lehetetlen” szakmánk jövőbeli lehetőségeinek szempontjából.

Győri Anna fordítása

Irodalom

Balint, A.–Balint, M. (1939): On transference and countertranference. In: *International Journal of Psycho-Analysis,* 20(3–4): 223–230. (Németül, Übertragung udn Gegenübertragung. In: *Die Urformen der Liebe und die Technik der Psychoanalyse*. Stuttgart: Klett 1966.)

Baranger, M.–Baranger, W. (1969): *Problemas del campo psicoanalítico.* Buenos Aires: Kargieman.

Bion, W. R. (1970 [1966]): Catastrophic change. In: *Attention and Interpretation*. London: Tavistock, 100–124.

Bion, W. R. (1992 [1962]): *Lernen durch Erfahrung.* Frankfurt/M.: Suhrkamp.

Bollas, C. (1983): Expressive uses of the countertransference. In: *Contempory Psychoanalysis*, 23: 1–34.

Deutsch, H. (1926): Okkulte Vorgänge während der Psychoanalyse. In: *Imago*, 12: 418–433.

Epstein, L. (1977): The therapeutic function of gate in the countertransference. In: *Contemporary Psychoanalysis*, 13: 442–461.
Etchegoyen, H. R. (1986): *Los fundamentos de la técnica psicoanalítica*. Buenos Aires: Amorrortu editores.
Etchegoyen, H. (1993): *Freud, Ferenczi y el análisis didactio*. Barcelona: Tres al cuarto.
Falzeder, E. (1997): Ma grande patiente, mon fléau principal. Un cas de Freud inconnu jusqu' à présent. In: *Revue Française de Psychanalyse,* 61: 1265–1290.
Ferenczi S. (1919a): A pszichoanalízis technikájához. In: *A pszichoanalízis haladása.* Budapest: Dick Manó, 101–111.
Ferenczi S. (1919b): Technikai nehézségek egy hisztéria-eset analízisénél. (Megfigyelések a rejtett onániáról és „onánia-equivalensekről"). In: *A hisztéria és a pathoneurózisok. Pszichoanalitikai értekezések.* Budapest: Dick Manó, 39–43.
Ferenczi S. (1928): A család alkalmazkodása a gyermekhez. In: *Korunk*, 3: 593–599.
Ferenczi S. (1930): A pszichoanalitikus kiképzés menete. In: *A pszichoanalízis rövid ismertetése.* Budapest: Pantheon Kiadás, é.n. (1937), 88–89.
Ferenczi S. (1982 [1912]): Ideges tünetek keletkezése és eltűnése a pszichoanalízis folyamán. In: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében.* Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból. Budapest: Magvető, 175–192.
Ferenczi, S. (1984 [1924]): Über forcierte Phantasien. In: *Bausteine der Psychoanlyse.* Bern–Stuttgart–Wien: Huber, II. köt.: 87–98.
Ferenczi S. (1996 [1933]): *Klinikai napló 1932.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
Ferenczi S. (1997a [1921]): Az „aktív technika" továbbépítéséről a pszichoanalízisben. In: *Technikai írások.* Budapest: Animula, 5–22.
Ferenczi S. (1997b [1928]): A pszichoanalitikus technika rugalmassága. In: *Technikai írások.* Budapest: Animula, 57–70.
Ferenczi S. (1997c [1928]): Az analízisek befejezésének problémája. In: *Technikai írások.* Budapest: Animula, 48–56.
Ferenczi S. (1997d [1930]): A relaxáció elve és a neokatarzis. In: *Technikai írások.* Budapest: Animula, 71–86.
Ferenczi, S.–Rank, O. (1924): *Entwicklungsziele der Psychoanalyse. Zur Wechselbeziehung von Theorie und Praxis*. Turia und Kant, Wien, 1996.
Forest, I. de (1942): The therapeutic technique of Sándor Ferenczi. In: *International Journal of Psycho-Analysis,* 23: 120–139.
Forest, I. de (1965): *The Leaven of Love. A Development of the Psychoanalytic Theory and Technique of Sándor Ferenczi.* Hamden: Anchor Books.
Freud, S. (1910a): Die zukünftigen Chancen der psychoanalytischen Therapie. *G.W.* VIII. köt.: 104–115.
Freud, S. (1910b): Über „wilde" Psychoanalyse. *G.W.* VIII. köt.: 118–125.
Freud, S. (1912): Ratschläge für den Arzt bei der psychoanalytischen Behandlung. *G.W.* VIII. köt.: 376–387.
Freud, S. (1914): Erinnern, Wiederholen und Durcharbeiten. *G.W.* X. köt.: 126–136. (Magyarul egy részlete: Emlékezés, ismétlés és átdolgozás. In: Buda Béla (szerk.) (1981): *Pszichoterápia.* Budapest: Gondolat, 49–56.)
Freud, S. (1915): Bemerkungen über die Übertragungsliebe. *G.W.* X. köt.: 306–321.
Freud, S. (1919): Wege der psychoanalytischen Therapie. *G.W.* XII. köt.: 181–194.

Freud, S. (1922): Preisausschreibung. *G.W.* Nachtr.: 712.
Freud, S. (1933): *Ferenczi Sándor.* [Nekrológ.]. In: *Lélekelemzési tanulmányok,* Budapest: Somló Béla Könyvkiadó. (Reprint: Budapest: Párbeszéd Kiadó és T–Twins Kiadó, 1993), 5–8.
Freud, S.–Jung, C. G. (1991 [1974]): *Briefwechsel.* Frankfurt/M.: Fischer.
Freud, S.–Binswanger, L. (1992): *Briefwechsel 1908–1938*. Fischer, Frankfurt/M.
Gorkin, M (1987): *The Uses of the Countertransference.* New York: Aronson.
Grinberg, L. (1956): Sobre algunos problemas de técnica psicoanalítica determinados por la identificación y contraidentification proyectivas. In: *Revista de Psicoanálisis*, 13: 507–511.
Grinberg, L. (1963): Psicopatología de la identificación y contraidentificación proyectivas y de la contratransferencia. In: *Revista de Psicoanálisis,* 20: 113–123.
Grinberg, L. (1990 [1976]): *Teoría de la identificación.* Paiddós, Buenos Aires; The theory of identification. In: *The Goals of Psychoanalysis.* London–New York: Karnac, 3–97.
Hann-Kende, F. (1933): On the Role of Transference and Countertransference in Psychoanalysis. New York: International Univiversities Press.
Haynal, A. (1989): De la Correspondance (avec Freud) au Journal (de Ferenczi). In: *Revue Internationale d'histoire de la psychanalyse.* Paris: P.U.F., 2: 167–254.
Heimann, P. (1950): On countertransference. In: *International Journal of Psycho-Analysis,* 31: 81–84.
Heimann, P. (1989 [1980]): About children and children-no-longer. In: *About Children and Children-No-Longer.* London: Routledge.
Kohut, H. (1973 [1971]): *Narzißmus. Eine Theorie der psychoanalytischen Behandlunk narzißtischer Persönlichkeitsstörungen.* Frankfurt/M.: Suhrkamp.
Langs, R. (1974): *The Technique of Psychotherapy.* New York: J. Aronson.
Little, M. (1951): Countertransference and the patient response. In: *International Journal of Psycho-Analysis,* 33: 32–40.
Mancia, M. (1995): *Percorsi.* Torino: Bollati Boringheri.
Racker, H. (1982 [1953]): Bedeutungen und Verwendungsmöglichkeiten der Gegenübertragung. In: *Übertragung und Gegenübertragung. Studien zur Psychoanalytischen Technik*. München–Basel: Reinhardt Verlag, 150–201.
Racker, H. (1982 [1960]): *Übertragung und Gegenübertragung. Studien zur Psychoanalytischen Technik*. München–Basel: Reinhardt Verlag.
Searles, H. F. (1975): The patient as therapist to his analyst. In: P. L. Biovacchini (szerk.): *Tactics and Techniques in Psychoanalytic Therapy.* London: Hogarth.
Speziale-Bagliacca, R. (1986): La Corrispondanza con Groddeck e il Diario Clinico: S. Ferenczi e il contenitore. In: *Rivista di Psicoanalisi*, 32(október–december).
Sullivan, H. S. (1980 [1953]): *Die interpersonale Theorie der Psychiatrie.* Frankfurt/M.: Fischer. (Magyarul: Interperszonális elmélet (részlet) Posztulátumok. In: Székács Ferenc–Kulcsár Zsuzsanna (szerk.) (1980): *Személyiség-lélektani szöveggyűjtemény, 2. Elméleti irányzatok.* Budapest: Tankönyvkiadó, 140–159.)
Winnicott, D. W. (1974 [1947]): Haß in der Gegenübertragung. In*: Von der Kinderheilkunde zur Psychoanalyse.* München: Kindler, 170–183.
Winnicott, D. W. (1965): *The maturational process and the facilitating environment.* London: Hogarth Press.
Zetzel, E. (1974 [1956]): Das Konzept der Übertragung. In*: Die Fähigeit zu emotionalem Wachstum.* Stuttgart: Klett-Cotta.

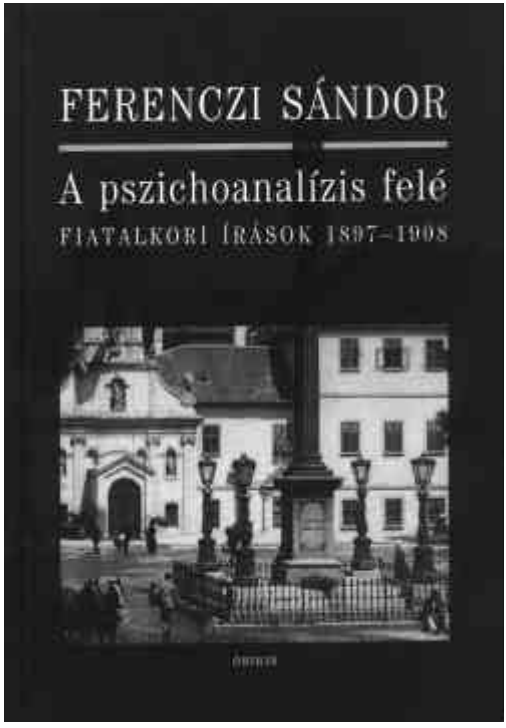

Ferenczi Sándor preanalitikus időszakának eddigi legteljesebb anyagát tartalmazza a kötet, pályakezdésétől a történelmi jelentőségű találkozásig – 1908 telén – Sigmund Freuddal és a pszichoanalízissel

A korai írások betekintést nyújtanak a Ferenczi-életmű kezdeti periódusába. A cikkeket olvasva kibontakoznak Ferenczi későbbi alkotói pályáját is meghatározó témái. A lelki élt öntudatlan vagy félig öntudatos jelenségei – amivel magyarázó elvet kínált a századvéget izgalomban tartó okkult jelenségek szemléletéhez –, a pszichés betegségek, a szexualitás, az orvos–beteg kapcsolat emberi egyenrangúsága, a liberális gondolkodás és toleráns viselkedés, valamint a hierarchikus orvostársadalom és a tekintélyelvűség kritikája. Mindezek Ferenczi későbbi pszichoanalitikus tevékenységének és a modern pszichoterápiás szemlélet alappilléreit alkotják.

A korai írásokon keresztül megrajzolható a fiatal Ferenczi pályakezdésének szakmai íve és a századelő avantgárd értelmiségi, irodalmi köreihez fűződő kapcsolatai. E sokirányú érdeklődés és kultúrába ágyazottság teremti meg a Ferenczi által létrehozott Magyar Pszichoanalitikai Egyesület interdiszciplináris nyitottságát, a Budapesti Iskola egyedülálló sokszínűségét.

Ferenczi korai írásainak közreadása teljessé teszi a Ferenczi-életművet. A pályakezdő Ferenczi közel száz cikkét és recenzióját tartalmazó gyűjteményes kiadás most jelenik meg először.

Mészáros Judit

A JÖVŐ MEGISMERÉSE A PSZICHOANALÍZISBEN

Bakó Tihamér

Bevezető

Az egyén fejlődésében a múlt, a jelen és a jövő viszonyát összerendezettség jellemzi. E hármas egység folyamatos egymáshoz rendelődése a személyiségfejlődés egészséges útjának szinte alapfeltétele.

Freud kapcsán sok ismeretre tettünk szert a jelen és a múlt személyiségformáló szerepéről. A freudi megközelítés a jövőnek talán érdemtelenül kisebb figyelmet szentelt.

Múltunk meghatározza jelenünket és jövőnket, mondhatnánk a pszichodinamikus gondolkodás nyomán. A jövőképünk meghatározza jelenünket, és visszahat a múltunkra is – így fogalmazhatnám meg saját tapasztalatomat, amely részévé vált pszichoanalitikus gondolkodásomnak.

Pszichoanalitikus munkám során egyes pácienseimnél azt tapasztaltam, hogy bár a múlt megértésében, illetve annak jelenre gyakorolt hatásának átdolgozásában jelentős haladást értünk el, a jövő feltárása csak egy szűk tartományon belül mehetett végbe.

E tapasztalatom következtében kezdtem el több teret szánni a jövő analizálásának, e korszak tudatos és tudattalan feltárásának. Ebben a folyamatban aktív szerepet vállaltam. Ferenczi (1982) próbálkozásait szem előtt tartva az irányba tereltem a pácienst, hogy a múlt összefüggéseit ne csak abból a szempontból gondolja végig, hogyan hatott a jelenre, hanem arról az oldaláról is, miként befolyásolta a jövőképet, illetve hogy a jövőképnek milyen következménye volt jelenére és múltjára.

Több éve keresem ennek a szemléletnek szerepét és helyét pszichoana-

litikus gondolkodásomban. Pácienseimmel együtt folyamatosan próbálgatjuk beilleszteni az analitikus folyamatba, a mindennapi pszichoanalitikus gyakorlatba a jövő analízisét.

Viszonyom saját jövőmhöz
(Delegált jövő)

Sorsomat elemezve azt látom, huszonkilenc évet kellett élnem ahhoz, hogy saját életemet élhessem. Addig küldetést, az édesanyám és nagybátyám meg nem valósult álmát kellett (volna) beteljesítenem.

Szüleim orvosnak szántak. A küldetés kétoldalú ambivalenciáját tükrözi az írásbeli felvételi előtti éjszaka története. Nem tudtam aludni, ezért a szüleim szobájába mentem, hogy nyugtatót kérjek, amit korábban még sohasem szedtem. Édesanyám, aki mély álmából ébredt, kérdésemre, hogy az asztalon lévő gyógyszer alkalmas-e erre, igennel felelt. Éjszaka két óra volt, amikor a két nagyon erős altatót bevettem. A felvételi napján, reggel, hat órakor kellett kelnem.

A küldetést, hogy a nagybátyám helyett orvos legyek, akit származása miatt kizártak az egyetemről, nem teljesítettem.

Huszonkilenc évig elkísért az az üzenet, ami édesanyám egy „rossz döntése" miatt fogalmazódott meg. Utolsó éves volt a tanítóképzőn, amikor édesapámmal elszökött és összeházasodott. Ez akár szép szerelmi történetként is elkísérhette volna az életünket, de nem az lett. Édesanyám nem lehetett tanítónő, sorsát kudarcok láncolataként élte meg.

A jövőképembe már nagyon korán beépült egy üzenet: a diplomázás előbbre való a szerelemnél. Amikor elsőéves egyetemistaként szerelmes lettem, és hazavittem azt a lányt, akit szerettem, szinte megkövezték őt, attól félve, hogy miatta nem fejezem majd be az egyetemet. A delegálás huszonkilenc évig nagyon erősen meghatározta életemet. Édesanyám múltja az én jövőm lett. Elvárásaival ő irányította az én sorsomat.

Doktori vizsgám után, beteljesítve küldetésemet, úgy éreztem, kisgyerek vagyok, akinek meg kell tanulnia, mit akarok, ki is vagyok én. Egyszerre kellett integrálni a küldetés élte életemet, és megtalálni a saját belső utamat. Felnőttként úgy éreztem, kezdő vagyok saját életem alakításában, jövőm formálásában.

A személyiségfejlődés és a jövőkép

Életünk talán egyik legfontosabb küldetése, hogy ráleljünk saját identitásunkra. Az identitás Erikson (1959) szerint magába foglalja a már beépült múltbeli identifikációkat, a jövőbeli aspirációkat és az identitás aktuális megjelenítést. E fogalom folyamatos kapcsolatot tételez fel önmagunkkal, illetve másokkal, s ennek során a szelfintegráció fontos részévé válik az identifikációnak.

Az ember feladata – Szondi (1997) fogalomrendszerét használva –, hogy rálelve saját sorsára, megvalósítsa azt. Azaz a családi tudattalantól, a kényszersorstól felszabadítsa önmagát. Az állásfoglaló énünknek – vallja a szerző – hatalmában áll, hogy az ősök igényei ellenében válasszon sorsot önmagának, saját életét, jövőjét, önmaga formálja.

Ahhoz, hogy a jövő összhangban legyen a jelennel és a múlttal, folyamatos egyeztetésre van szükség. Életünk váltófázisaiban ehhez a lehetőséget az átmeneti időszakok biztosítják. Minden átmeneti szakasznak van múltja, jelene és jövője. E hármas egység a transzcendális (lélektani) térben és időben szintézisen megy keresztül. Ez az alapja a szelfintegrációnak, az identitás folytonosságának, homogeneitásának.

A saját sorsát, identitását önmaga formáló személy jövőképe alternatívák között mozog, változásokon megy át. A választást a szabadság és a folytonosság kettősége jellemzi.

A jövőt formáló kreatív játékosság alapfeltétele az ősbizalom, amely a megtapasztalás eredménye. Gutwinski-Jeggle (1991) szerint a csecsemőnél létrejön egy vágy, amely mint törekvés jellemezhető. Törekvés a valódi azonosságra, a kielégülésre való emlékezés és a kielégülés között. Ez az emlékezés a jövőbe vetül, az anticipáció az újabb kielégülésbe vetett reményt tartalmazza. Spitz (idézi Gutwinski-Jeggle) ezt a képességet az ősbizalom anticipációjaként jellemzi. Az anticipáció azonban egy időperspektívát: egy „most”-ot, egy „előbb”-et és egy „később”-et implikál. Az uralkodó idődimenzió, amely az anticipációt és az ősbizalmat tartalmazza, a jövő. Úgy tűnik, véli Spitz, hogy a jövő a legkorábbi időkvalitás. Az első jó tapasztalat az idővel várakozni tudásként nevezhető meg, és ez képezi az ősbizalom, a remény és a türelem alapját. Mivel az elakadásokra adott válaszok szoros kapcsolatban lehetnek az idő tagolódásával, nézzük ezt meg egy kicsit részletesebben is.

Az időtagolódás
(Predesztinált jövő)

Bion (1992) fejlődési koncepciója szerint a csecsemő előzetes megértéssel születik. Ez az előzetes megértés, amit Bion prekoncepciónak nevez, az anyai mellre való várakozásnak felel meg. Ha a prekoncepció összekapcsolódik a valódi élménnyel, akkor koncepció keletkezik, ami a kielégülés érzését kelti. Bion szerint ebben az időszakban létrejön egy gondolat a prekoncepció és az elakadás között. A gondolkodásra való képesség a tolerált kudarc képessége, és annak az eszköze, hogy a későbbi elakadások elviselhetővé váljanak. Amennyiben az első elakadás nem elviselhető, akkor a hiányzó mell a csecsemő belsejében mint jelen lévő rossz válik megéltté, és a pszichét az elé a kérdés elé állítja, miként lehet a jövőbeli csalódásokat kikerülni. Létrejön egy rossz tárgy, és az arra való törekvés, hogy ezt a rossz tárgyat, amilyen gyorsan csak lehet, kivesse magából. Ennek megfelelően a gondolkodás fejlődése megzavarodik, és a projektív identifikáció apparátusa túlburjánzik. A gondolkodás ellenséggé válik, mert hozzá kapcsolódik az elakadás, amely elakadás a rossz belső mell tapasztalatával egyezik meg. Az éhség annyira felerősödik, hogy kitölti az egyén belső világát, és nem marad hely az emlékezésre. Bion szerint az olyan gyermek számára, aki az elakadást nem tudja tolerálni, az idő és tér azonossá válik egy pusztító rossz tárggyal, egy objektív értelemben támadóan jelen lévő mellel. Ezzel azonban a tér és az idő megfosztódik a tárgytól független tulajdonságaitól. Az idő és a tér elpusztul.

Az elviselhetetlen éhség kívülre projektált érzése az egész külvilágot befolyásolja, és így a valódi jó kívülről jövő mellet nem lehet megkülönböztetni a projiciált belső melltől.

Az ezen a módon reagáló gyermek nem tud különbséget tenni a belső és külső, a szubjektív és objektív között, mert ez a differenciálódás a gondolkodás révén jön létre. Bion szerint a gondolkodás azzal a képességgel bír, hogy az egyszer észleltet a reprodukció révén a képzeletben ismét jelen lévővé teszi, miközben a tárgynak kívül már nem szükséges jelen lennie. Ennek hiányában a reagáló gyermek nem ismeri a jelenlétet, sem a távollétet, sem a különbséget, mivel nincs gondolata, fogalma a távol lévő tárgyról, ami nemsokára jelen lévővé válik. Nem tud gondolkodva, vizsgálódva várni. Nem ismeri az időt, csupán a „most”-ra redukálja azt, és megfosztja a múlt és jövő mozzanataitól is. Bion gondolatmenetéhez hasonló Gut-

winski-Jeggle (1991) megközelítése is, aki Freudot idézve azt írja, hogy a gondolkodás a hallucinációs vágy pótlása. Freud gondolatmenete feltételezi – írja a szerző –, hogy van egy kis idő a között, amikor a csecsemő először úgy véli, jóllakik a hallucinálással, és a között, hogy a keserű élettapasztalat megmutatja: ez nem lehetséges. Ebből két különböző fejlődési vonal következhet. Az egyik, amelyik felismeri a tévedést, és realisztikus gondolkodásra jut, s a másik, amelyik a tévedésnél megmarad, és patológiás hallucinációkat hordoz.

Amennyiben a vágy hallucinált, és a hallucinált vágy betöltődés, jó emlékezés és a valódi kielégülés értelmében elviselhető egyensúlyban áll, kifejlődnek az ősbizalom, a remény, a türelem fogalmai, amelyek a pozitív jövőhöz, illetve a saját magához való kapcsolatot fejezik ki, ellentétben azokkal a tapasztalatokkal, amelyek elviselhetetlen, kibírhatatlan érzések, és amelyek elfojtáshoz vagy hasadáshoz vezetnek.

Predesztinált jövő

Gergő erős szimbiotikus kapcsolatban élt Ágotával. Amikor a lány megcsalta őt, egyszerre érzett elviselhetetlen fájdalmat és azt, hogy ez az élmény ismerős számára. A fiú jövőképében, minden kapcsolata indulásakor, tudattalanul ott lappangott a várakozás, hogy elhagyják. Gergő kapcsolatuk kezdetén óvatos volt, majd egyre jobban kapaszkodott a lányba. Ez a közelség néha megrémítette őt. Amikor hónapokra külföldre ment, azt élte át, felszabadult. Levelei valószínűleg ezt üzenték Ágotának, aki közben megismerkedett egy másik fiúval. Gergő, hazatérve, megpróbálta elfogadni a helyzetet, de nem volt rá képes. Megcsaltnak, becsapottnak kezdte érezni magát. Az élmény egyre jobban fogva tartotta, csak erről gondolkodott. A gondolatok fájdalommal árasztották el. Csak ebben az élményben élt. Munkáját elvesztette, egyre kevesebbet mozdult ki otthonról.

Gergő esetében is láthatjuk, a trauma átfolyik időn és téren, tudaton és tudattalanon. Elárasztja a személyiséget. Az énállapotok között nincs elkülönülés, a személy üldöző én-aspektusokkal van körülvéve. Az időtagolódás feloldódott. Nem ismeri a „most”-ot, sem pedig az egymásutániságot, az egymásra következést, hanem csak egy gyötrő – örökkévalóként megélt – tartalmat, azaz egy elviselhetetlen intervallumot, az állapot és az üldözöttség elviselhetetlenségét. A megélt és jövőbe vetített trauma Gergő életében

többször ismétlődött, újra és újra előhívva ezt az élményt, benne a káoszt és a fenyegetettséget.

Deleuze (1997) szerint a trauma ismétlésében – ezt láttuk Gergő esetében is – a múlt, ami a traumát hordozza, a jelen, ami előhívja, illetve a jövő, ami elővételezi, egy időben jelenik meg. Az ismétlés nem más, mint időszintézis, az idő transzcendentális szintézise. Egyszerre ismétlése az „előtti"-nek, a „közbeni"-nek és az „azutáni"-nak. A múlt, a jelen és a jövő egyszerre jelenik meg az időben, annak ellenére, hogy különbözik minőségében vagy természetében, és hogy a jelent a múlt váltja fel, a jövőt pedig a jelen. A jövő azért csatlakozhat a másik két ismétlési struktúrához, mert a kettő kölcsönhatása időszintézist hoz létre, amely nyitott a jövő felé.

Trauma és a jövő
(Párhuzamos jövőkép)

Ferenczi (1934) szerint a trauma a lelki folytonosság és egység megtöréséhez vezet. A trauma hatására a személyiségben hasadás következik be. A személyiség két részre esik szét: az egyik regresszív szinten marad, a trauma előtti állapotra vágyik vissza, a másik éppen hogy az érettebb, a megrázkódtatást okozó felnőttel való azonosulás szülötte. A trauma átmenetileg felfüggeszti védekező reakcióinkat. Ekkor áll be a lelki dezorientálódás, a káosz. Az én-funkciók átmenetileg gátlás alá kerülnek. A trauma nem találja helyét az élettörténetben.

A káoszt követő hasadás a traumára adott lehetséges válaszoknak csupán egyik formája. Jellemzője, hogy a két hasadt énrész többnyire önálló életet él. A személyiséget egy párhuzamos jövőkép, jelenben létezés, illetve múltőrzés jellemzi.

Az egyik énrész a trauma előtti állapotban fixálódik, míg a sérült énrész a világhoz való sértett viszonyban létezik. Az integrálódást a kibékíthetetlen viszony nehezíti meg.

Párhuzamos jövőkép

Edit nyolcéves volt, amikor mostohaapja szexuálisan zaklatta. A szexuális erőszak hónapokig tartott. A fenyegetettség légkörében teljesen magára hagyottan élt. Az élményt húsz évvel később is tétován osztja meg ve-

lem. A félelem verbálisan fogalmazódik meg, elrejtve igazi érzéseit. Ez az élmény annyira megterhelte a nyolcéves kislányt, hogy lehasította a történésekről az érzéseket. Két évtizedig próbálta elfojtani a titkot. Ez idő alatt párhuzamos életet élt. Viszonylag hamar kezdett szexuális kapcsolatot fiúkkal, akikhez érzelmileg sohasem kötődött. Később párhuzamos kapcsolatokban élt. Ha lehetett, megalázta partnereit. Ez az Edit nem akart férjhez menni, gyereket szülni.

Közben létezett egy másik Edit is, aki naiv, álmodozó volt, felnőttként is gyerekverseket irt, gyerekkönyveket olvasott. Ez az énrész azonban gyenge volt. Nem tudta elég erősen képviselni önmagát. A domináns, a mostohaapával azonosult énrész határozta meg Edit életét. Ennek segítségével „erőszakot" követett el, leigázott. Ezt tette a fejlődésben megakadt énrészével is. Nem adott számára elég érvényesülési lehetőséget. Így az csak „titokban" építgette jövőjét, arra várva, hogy ő is teret kap. Ehhez huszonnyolc éves korában talált magának szövetségest a pszichoanalitikus kapcsolatban.

Az álom és az anticipált jövő
(Jósló álom)

Az álomnak és a jövőnek olykor megfejthetetlen, különös kapcsolata lehet. Az előző korok emberét is nagyon foglalkoztatta ez a jelenség. Táltosok, sámánok, jövőbelátók próbáltak kutatni és hírt adni ebből a világból. Róheim (1984) írja a yumo indiánokról, hogy ha közülük valaki sámán vagy harcos akart lenni, előbb álmában kellett látnia, amint a szellem véghezviszi ezeket a dolgokat. A jövőbeni vágyak beteljesedéséhez a szellemek segítségét kellett remélnie.

A görög filozófia előtt az álmot mint üzenetet fogták fel, az álmodó vagy valaki más jövőjéről. Ismert József álomértelmezése (Biblia), amivel a fáraó bizalmát elnyerve, az uralkodó első embere lett. Sokat olvashattunk Teiresziász látnoki képességéről, amellyel Oidipusznak felfedi a jövőt (Graves, 1981).

Sokáig élt az az általános hiedelem, hogy az álmok előre jelzik a jövőt. Jung (1993) maga is azt vallja, hogy az álmoknak lehet anticipációs, avagy előrejelző vonatkozásuk is, amit az álomértelmezéskor figyelembe kell venni. Néha megdöbbenéssel hallgatjuk az álom és a valóság közötti azonosságot. Tehetetlennek érezzük magunkat a párhuzamosság láttán.

Ezt éltem át a következő eset hallgatásakor. Erzsébet ötvenkét éves, négy gyermek anyja. Öt évvel az események után nagyon súlyos depresszív állapotban kerül pszichoterápiás rendelésre. Sorsa azáltal vált tragikussá, hogy a legidősebb (a kedvenc) gyermeke huszonhárom éves korában váratlanul meghalt. Erzsébetet ez a veszteség önmagában is életképtelenné tette. Azzal azonban végképp nem tudott mit kezdeni, hogy két héttel a fia halála előtt megálmodta a tragédiát. „Azt álmodtam – meséli –, hogy jönnek a fiam barátai, hogy a Csabi meghalt. Én nem akartam elhinni. Ordítottam. A fiamnak az álmomban balesete volt. Motorral borult. A valóságban sportolás közben, a focipályán esett össze, és vége lett. Az bánt, hogy én még el is mondtam neki. Ő azt mondta: »Ugyan, anyu, ilyen hülyeséget, ne is törődj vele.« Olyan, mintha én öltem volna meg. Azóta a nagynéném halálát is megálmodtam. Félek elaludni. Azt hiszem, megint valakinek rosszat fogok álmodni, és bajt hozok rá."

Az álom a tudattalan és a jövő
(Elfojtott – tudattalan jövő)

A tudattalan Jung szerint (1993) nem pusztán a múlt raktára, de tele van jövőbeli pszichikus események és gondolatok csíráival. Ahogy a tudatunk gyakran foglalkozik a jövővel és a jövőbeli lehetőségekkel, úgy a tudattalan és az álom is. Az álmok néha jóval előbb adnak tudtunkra bizonyos helyzeteket, mint ahogy azok ténylegesen megtörténnek. Ez abból adódik, hogy az eseményeknek hosszú az előtörténetük, így a tudattalan már birtokában van az információnak, és az álom útján közli azt. Valójában a tudattalan – vallja Jung – ugyanúgy képes megvizsgálni a tényeket, és következtetéseket levonni belőlük, mint a tudat.

A mentális stabilitás, sőt élettani egészség érdekében a tudattalannak és a tudatosnak, a múltnak és a jövőnek szerves kapcsolatban kell lennie, és ilyen formán párhuzamosan kell mozogniuk. Ha elválnak egymástól vagy disszociálódnak, az pszichológiai zavart eredményez (Jung).

Egy-egy múltbeli traumatikus eseményről a jövőbe vetített szorongás ad képet. Az elfojtott, a tudattól elzárt élményhez az álom biztosítja a „királyi" utat, és teszi lehetővé a jövőtől való szorongás és a múlt traumája közötti találkozást. Ezt példázza a következő esetrészlet is.

Emővel, ha a jövőről gondolkodunk, mély szorongás árasztja el. Újból és

újból nekifog, hogy a családtervezésről, házasságról gondolkodjon, de mindig meghátrál. Egyik alkalommal egy álomrészletet mond el: „Tegnap éjszaka – meséli – megint jött az a szorongás, amiről olyan sokat beszéltem. Az egész testemben éreztem. Álmodtam is. Az egészre nem emlékszem, csak egy kis részletre. Sötét volt az álmomban. Egy nőt láttam. Ő is fekete volt, hogy feketében volt-e, azt nem tudom. Talán nem, nem tudom. Valami elviselhetetlen hang." Emővel többször vissza-visszatértünk az álomra. Annyira foglalkoztatta, hogy beszélt róla szüleinek is. Az volt az élménye, ő már ezt a képet látta valahol, ezt az érzést átélte valamikor. A családdal közösen fejtették meg az emléket. Eszerint Emő négy-öt éves lehetett, amikor meglátogattak egy rokon családot. Az odaérkezéskor derült ki, hogy az egyik iskolás gyerekük vízbe fulladt. Ottlétük alatt vitték haza a halott gyereket. Emőben az édesanya fájdalmas hangja rejtőzött el, és jelent meg az álomban. Az anya, a gyermek halálának drámája félelmet ültetett el a négy-öt éves kislányban. A rettegés, hogy ez vele is megeshet mint gyerekkel vagy szülővel, mélyen elfojtódott, de a házasság, a gyerekvállalás gondolata beindította a patológiás félelmet. Ezt a traumatikus élményt, a hozzá kapcsolódó jövőprojekcióval el kellett fojtania. Az álom keresett hozzájuk utat, hogy a jövőépítés, a személyiség „jogfolytonossága" helyreálljon.

A projektív jövő

A következő esetben azt láthatjuk, milyen fogságban tudja tartani a személyt az előrevetített, félelmetes jövő. Úgy érzi, a közeledő veszélytől nem tudja megvédeni sem önmagát, sem családját.

Judit, aki egy alacsony nő, már tekintetében is kapaszkodást fejez ki. Azt üzeni: védj meg saját gondolataimtól, álmaimtól, amelyek nem hagynak nyugodtan élni.

Judit az első beszélgetéskor azt meséli el, attól retteg, hogy a gyermekei meg fognak halni. Álmában is gyakran látja őket holtan, de a fantáziája is tele van ezekkel az élményekkel. A beszélgetések során kiderül, hogy ez irányú balsejtelmei folyamatosan jelen vannak. Valójában egy éve erősödtek fel, amióta a kisebbik gyermeke elmúlt hároméves. Kutatva Judit múltbeli párhuzamait, azt tudjuk meg, hogy amikor ő volt hároméves, szülei elváltak. Páciensem nagy félelmet érez ezzel kapcsolatban, mivel a válást nagy „cirkuszok" kísérték. Judit jövőt illető félelmében katasztrófának kell

történnie. Páciensem szülei az ő születése miatt házasodtak össze. Így a gyermek teher volt mind az apának, mind az anyának. A lélektani helyzet olyan, mintha a mostani Juditban ötvöződött volna a szülői (az ő halálát kívánó) harag és saját kiszolgáltatottságának, félelmének az érzése. Judit akarata ellenére kemény erőfeszítéseket tesz, hogy sorsa megismételje a szülői mintát, amikor olyan légkört teremt maga körül, amiből mindenki elvágyik. A gyerekeivel néha elviselhetetlenül bánik, férjét nem engedi közel magához sem testileg, sem lelkileg. De erőfeszítéseket tesz a katasztrófa elkerülésére is, amikor mindent jóvátevő szándékkal elhalmozza őket szeretettel. A projektált jövőkép mint Damoklész kardja függ a feje fölött. Ez úgy menekíti őt a terápiába, mint egy kisgyereket, aki kiszabadul valami félelmetes helyzetből, és ha átmenetileg is, de védelemre talál.

A megátkozott jövő

Az átok ereje olykor hatványozottan fejti ki romboló hatását. Különösen, ha életünk meghatározó szereplője méri ránk. Szeretnénk szabadulni a súlya alól, de újból elő-előbukkan. Kezdetben egy-egy kudarcot, rossz eseményt kapcsolunk hozzá, majd egyszer csak azt éljük át, az átok ereje jelen van hétköznapjainkban, átszövi ünnepeinket, megsemmisít, uralma alá hajt bennünket.

Ezt élte meg Irénke is, akit az anyósa megátkozott, amikor terhes volt: „A jó Isten verjen meg, a legszebb korában vegye el tőled” – szólt az anyós sorsformáló haragja. Páciensem fájdalommal beszél arról, hogy a férje szülei nem szerették őt, és nagyon ellenezték a házasságukat. Az esküvőre sem mentek el. Elmondja, hogy sosem felejtette el anyósának ezeket a szavait. Emiatt mindig is volt benne félelem.

Irénkének két lánya és egy fia született, amióta fia meghalt, gyűlöli az anyósát. Az átok beteljesedését látja fia elvesztésében.

Olyan ez, mint a Csipkerózsika-mesében. A jövőbe vetített szerencsétlenség bekövetkezett. Ahogy Csipkerózsika, úgy Gábor, Irénke fia is áldozat lett. Nem tudhatjuk meg, hogyan játszott szerepet az átok a fiú huszonegy éves kori halálában. A végzet egy nyári balatoni kiránduláson érte. Fejét bevágta egy kőbe, és a helyszínen meghalt.

A kapszulába zárt jövő

A korábbiakban Ferenczi nyomán már szóltam a traumára adott reakciókról. Ebben a részben az enkapszuláció (Mészáros, 1990) jelenségét járom körül. Ismert az a jelenség, amikor a fenyegető esemény hatására az én egyes részei betokozódnak. Az én, hogy megvédje magát a megsemmisítés veszélyétől, a traumatikus élményt kapszulába zárja, és mint életidegen testet viseli magában. A betokozódott traumatikus esemény időzített bombaként hordozza a személyiség szétrombolásának lehetőségét az esetleges „felnyitás-felrobbanás" során. A kapszulába zárt esemény tehát egy múltbeli történést rejt el, a jövő fenyegetettségét vetíti előre a jelen időzítettségében.

Tapasztalatom szerint azonban az én olykor nemcsak ezt a traumatikus eseményt zárja fogságba, hanem önmaga központi, egészséges részét is. Ebben a betokosodott világban is elzáródik a jelen, a múlt és a jövő hármasa. A megmaradt perifériás énrészeknek hosszú idő kell ahhoz, hogy összerendeződjenek, és egy alteráló énné álljanak össze. Ez az én mintegy árnyéka önmagának, és csak szűk mozgástérben képes létezni.

Ezt példázza a következő eset is. Márta huszonkilenc éves. Járása olyan, mintha súlytalanságra törekedne. Viselkedésében, mozgásában kamaszos ügyetlenség fedhető fel. Tizenkét éves volt, amikor a szomszéd, a barátnőjének apja szexuálisan inzultálta. Amikor erről beszél, „beszámolója" teljesen érzelemmentes. A történtek után Márta több mint tizenöt éven át úgy volt jelen a világban, mintha nem is ő lenne ő. Hosszú évekig fantáziavilágban élt. A kinti közegből rohant haza, és a maga kitalálta világban élte az életét. „Úgy éreztem – mondja –, mintha a másolatom lenne az, aki odakint járkál. Nem is éltem igazi életet. Rohantam haza az én világomba. Ebben volt anyám, apám és egy nővérem. Sikeres voltam. Szerettek. Egy idő után, amikor már ki akartam volna jönni, alig tudtam. Közben évek teltek el."

Márta a traumatikus élmény hatására kapszulába zárta a traumát is, meg az ép énrészt is, amit a fantázia világba menekített át. A mindennapi életben kevés időt töltött, azt is úgy élte meg, mintha nem is ő lenne az, aki dolgozik, utazik, eszik. Miután a perifériás énrészek összeálltak, kapcsolatokat kezdett kiépíteni. Ezek rövid ideig tartottak, érzelemszegények voltak. Amikor egy rövid kapcsolatban terhes lett, és elvetette gyermekét, a kapszulába zárt élményeken is rés támadt. Súlyos, önpusztító állapot után került pszichoterápiás közegbe, és így teremtődött meg számára a lehetőség a mélyen sérült személyiség megismerésére, illetve rekonstrukciójára.

Itt derült ki, hogy a kapszulába zárt ép énrész rendelkezik olyan jövőperspektívával, ahol a fantáziában élő család, a kapcsolat, az anyasághoz való viszony meghatározó szövetségesként használható a terápiás folyamatban, szemben az elzárt traumatikus élménnyel, amely folyamatos fenyegetettséget hordozott.

Az énrészek feltárásán túl, meghatározó lett a terápiás kapcsolat, mint egy külső, biztonságot (is) adó entitás, amelynek az introjiciálása, közvetítő szerepe tette lehetővé a kapcsolatot az énrészek között.

A fixálódott énrészek és a hozzákapcsolódott jövőkép

A megélt trauma hatására az én egy-egy része lehasadhat, kapszulába záródhat, vagy fejlődésének egy kezdeti állapotában megrekedve lesz kísérője az énnek. Ez az éretlen énrész tartozéka az énnek. Az én ezt különböző okok miatt nem képes integrálni, felnöveszteni, ugyanakkor nem éli meg olyan veszélyesnek, hogy lehasítsa.

Ezt láthatjuk a következő esetben is. Kornélia harminckét éves, amikor a pszichoterápiás rendelésre bejelentkezik. A jövőjéről gondolkodva az anyaságot teljesen elutasítja. Amikor ennek okát próbáljuk megismerni, kiderül, hogy a nők hasában élő magzatot mint élősködőt képzeli el. Megborzong, ha arra gondol, hogy ilyen állapotba kerülhet.

Hogy miként jött létre Kornéliában ez a képzettársítás, teljesen talán fel sem fedhető. Egy emlékfoszlányt kapcsolhattunk ehhez a megéléshez: a rovarok beköltöznek egy gubacsba, lerakják benne petéiket, a kis rovarok kikelnek, felélik a gubacsot, majd kiszabadulnak. Ezt a magyarázatot a szüleihez köti. Az édesanyjának vele való terhességéről azt tudja, hogy anyja sokat veszített súlyából. Ezt a történetet gyerekkorában sokszor hallotta, s bár sosem kísérte direkt szemrehányás, Kornélia mégis átvette azt az üzenetet, hogy parazitaként élt anyjában. Az anya–gyerek viszony féreg–gubacs relációként élt benne. Az anyai énrész, egy naiv gyermeki gondolkodás túlhangsúlyozása, patológiássá formálva él benne. Így a gyerekvállalás jövőbe vetített képe fenyegető és nagy ívben elkerülendő. Kornélia ezt úgy tette elfogadhatóvá önmaga számára, hogy lemondott a szülésről, a gyermekvállalásról.

Befejezett küldetés

Néha találkozhatunk olyan sorsokkal, amelyek akkor zárulnak le, amikor a személy úgy érzi, megtette, amire vállalkozott, küldetése véget ért, nincs tovább dolga ezen a világon. Kísérlete, hogy életben tartsa magát, még néhány évet hozzátehet földi létéhez, de aztán visszavonja élni akarását. Életét akár önkezével, akár egy halálos betegség következményeként, de befejezi.

Ezt példázza egy negyvenkét éves nő esete. Menna és huszonkét éves Rita lánya nagyon erős szimbiózisban éltek. Rita ki akart szakadni ebből a kapcsolatból. Elég hamar talált magának partnert, akivel külföldön folytatta tovább életét. Menna egyedül maradt. Különböző módokon megpróbált kitörni ebből az állapotból, sikertelenül. Pár hónap lefolyása alatt daganatot találtak a méhében. Menna rábízta magát orvosaira, egy újabb szimbiózist találva önmaga számára. A méh ezúttal nem egy újabb életet hordozott, hanem a halált hozó daganatot.

Menna élettörténetéből a következőket emelném ki: édesapja még a születése előtt külföldre távozott. Soha nem találkoztak. Anyjával nagyon rossz volt a kapcsolata. Így számára jó anyának lenni, jó anyaként felnevelni a lányát küldetéssé vált. Mivel férje hamar otthagyta, Menna egyedül nevelte fel Ritát. Amikor fő programja véget ért, beteljesedett, és a lány kilépett a szimbiózisból, Menna egyedül maradt. Átértelmezni a helyzetet, új szerződést kötni magával a jövőre képtelen volt. A küldetését teljesítette: „Mi mást tehetnék még? – mondta. – Nagyon elfáradtam." Még két évet élt, a rák erősebb volt, mint ő.

A jövő analízise

Míg a freudi analízis az egyén múltjának megismerését, tudattalanjának tudatosítását, elfojtott élményeinek felszínre hozását tartja elsődlegesnek, addig Heidegger a jövő megismerésére helyezi a hangsúlyt. Heidegger szerint (idézi Vajda, 1993) a pszichoterápia lényege, hogy a pácienst a jelen való léthez, a saját létlehetőségéhez tudjuk hozzásegíteni. Ha valaki beteg, és nem képes saját létlehetőségéhez viszonyulni, annak – vallja Heidegger – megzavarodott az időre való vonatkozása. Vonatkozása ahhoz az időhöz, ami a világban való tartózkodásunkat hordozza. A terápia célja a megzavarodott idő rendezése. Minthogy azonban – hangsúlyozza Heidegger – min-

den a jövővel kezdődik, a terápia lényege nem lehet a betegség múltban rejlő okainak kutatása, hanem csakis a véges beteg egyén véges jövőhöz, a halálhoz, a semmihez való, megzavarodott viszonyulásának felderítése.

Míg Freud a múltnak, illetve Heidegger a jövőnek ad prioritást a terápia lényegét illetően, addig saját gyakorlatomban kerestem, keresem e két hangsúlyos irányultság ötvözetét. Bion, Spitz, Winnicott (1974) Gutwinski-Jeggle megközelítését olvasva láthatjuk, a csecsemőnek ahhoz, hogy ősbizalma kialakuljon, hogy az elakadásokon túljusson, meg kell élnie, hogy előzetes várakozásaira kielégülés a válasz. Ebben meghatározó szerep jut az anyának, illetve az általa nyújtott mellnek, az éhséget csillapító anyatejnek, tápláléknak. Amint az éhes csecsemő megélte a kielégülést, az elakadást, a késleltetést is megtanulja áthidalni. Kezdetben a hallucináció, majd a gondolat, a gondolkodás lesz ebben segítségére. Pácienseimnél azt tapasztaltam, hogy a múlt feltárása sokban hozzájárult ahhoz, hogy megértsék önmagukat, működésüket, hogy ezáltal elgondolkodjanak életük ok–okozati összefüggéseiről.

Azokban az esetekben, amikor a trauma szétzilálta a személyiséget, a domináló lelki munkamód a hasítás, amikor az én nagy része a kapszulába zárás miatt hozzáférhetetlen. Amikor hiányzik az előzetes várakozás és az előzetes várakozás beteljesedése, és ennek következményeként az egymásutániság, a páciens az „éhes csecsemő" állapotába jut. Ahogy a csecsemő bizonyosságot akar, annak bizonyosságát, hogy létezik a jó anyamell, ami kielégíti éhségét, úgy a páciens is bizonyosságot akar az analitikustól, hogy az analitikus elérhető, „etetni", biztonságot adni tudó. Ha létrejön egy megtartó kapcsolat, a páciens átéli a trauma érzelmi vonatkozásait, azt a jövő nélküli időmozzanatot, ami a fájdalmat elviselhetetlenné, elmúlhatatlanná teszi. A trauma okozta halálos küzdelem tapasztalata nem tud múlttá lenni, amíg az én nem talál egy olyan tárgykapcsolatot, amely által számára az újra megélés és elgondolhatóvá tevés a jelenben lehetővé nem válik. Ezt nyújthatja a pszichoanalitikus, a terápiás kapcsolat. Ezzel az én megkapja az esélyt az integrációra, amely a projekció visszavételében, a felejteni tudásban rejlik.

Az egyén újra képes az előzetes várakozásra. Megélheti annak kielégülését. Kialakul az ősbizalom, a remény és türelem gondolata. Kezdetét veszi az időzavar felszámolása. Az én felszabadul a szenvedés folytonos jelenlététől, a jövőnélküliségtől, a folyamatos fenyegetettséget jelentő én-aspektusoktól. Kialakul az egymásutániság. Lehetőség van a jövő tervezésére, a múlt megismerésére és a jelenben jelenlevésre.

A trauma újraélése része a pszichoanalitikus folyamatnak, mely egy másfajta testi megélést és jövőtervezést hoz magával. Ebben a kielégülésnek, az „éhség" csillapíthatóságának fontos szerep jut. Az analízis korábbi szakaszában végzett kognitív munka anyaga, ami a múlt elemzésekor halmozódott fel, integrálódik a testben megélt élménnyel, és alapja lesz a személyiség kreatív-játékos formálódásának. Ettől az időszaktól a pszichoanalitikus munka is nagyobb léptekben haladhat, hisz a lélektani térben jelen van az alapvető elfogadás, a bizalom, amit a páciens az analitikusa, illetve önmaga iránt érez.

A jövő fókuszba állítása jobban aktivál analitikust és pácienst egyaránt. Továbbá azt az élményt élteti, hogy a páciens kezében tartja saját sorsát, s ez kompetensebbé teszi őt élete alakításában. E megközelítés hordozza azt a belső filozófiát, hogy döntéseinkben, életünk formálásában rendelkezünk bizonyos szabadsággal. Az analízis így a múlt tudatosításán túl elkísérheti a pácienst jövője tervezésében, és ezáltal perspektívát nyújt, összhangot találva a múlt, jelen és jövő között. Ennek értelmében az analízis akkor tekinthető befejezettnek, ha a páciens képessé válik jövője tervezésére, képes megfogalmazni saját perspektíváit, és birtokában van az az élmény, hogy képes a kivitelezésre is.

A korrigált jövő

Mazsi huszonhét éves, amikor analízisbe jelentkezik. Kettőnk kapcsolatában már a kezdetektől kölcsönös elfogadást éreztem. Talán ez volt az oka, hogy ismeretségünk korai szakaszában megoszt velem egy titkot.

Mazsit gyermekkorában nagymamája nevelte, akihez gyakran átment a szomszéd „bácsi". Amikor a nagymama kiment a házból, ez az ember szexuálisan zaklatta őt. Páciensem a titok elmesélése után hetekig hozott álmokat, ami segítette a traumatikus élmény feldolgozásában. Az álmok kezdetben félelmetesek voltak, sebzettséget közvetítettek. Ezt fejezte ki Mazsi teste is, a különböző izomgörcsökben, gyomor- és kiválasztási zavarokban. A fiatal nő érzéseiről keveset tudott verbálisan közölni. Az álmok, a teste azonban nagyon kifejezőek voltak.

Mazsi a trauma okozta hasítás miatt mintegy „üvegburában" élte az életét. E szűk lélektani térben a jövő egyszerre volt félelmetes és kudarcokat előrevetítő, ugyanakkor hamisan idealisztikus. Az álomban, a testével kom-

munikálva kapcsolatot talált az élmény és az érzelem között. Álmai a kezdeti félelem után agresszívvé váltak, ahol már nem ő volt az elszenvedő fél. Megérezve saját erejét, a „külvilágban" egyre több konfliktusa támadt. Kezdte a kapcsolatait újrafogalmazni. Egy új jövőt építeni önmaga számára. Egyre többet mondta ki: „Nem teheted ezt velem." Amit nem tudott kimondani a szomszédnak öt-hat évesen, ami benne rekedt huszonnégy-huszonöt évig, az most sorra kimondódott.

Mazsi egyre nagyobb életteret alakított ki maga körül. Képessé vált közvetíteni vágyait, érzéseit. Kezdte próbálgatni önmagát ismerős és ismeretlen közegben egyaránt. Egyre többet fogalmazott meg a velem megélt dolgokból. Aktív szerepet vállalt nemcsak az analitikus munkában, hanem saját életében is. Megtanult jövőt tervezni, új szerződéseket kötni. Kreatívabbá vált saját sorsa alakításában.

IRODALOM

Biblia (1975) Magyar Bibliatanács Kiadása. Budapest, 37. 1–41, 46.

BION, W. R. (1992 [1962]): *Lernen durch Erfahrung.* Frankfurt: Suhrkamp.

DELEUZE, G. (1997): Mi a halálösztön? *Thalassa,* 8 (1): 32–38.

ERIKSON, H. E. (1959): The problem of ego identity. *Journal of the American Psychoanalytic Association,* 4 (1956): 56–121.

ERIKSON, H. E. (1968): *Identity: Youth and crisis.* New York: Norton. Magyarul egy fejezete jelent meg „Az életciklus: Az identitás epigenezise" címmel. In: H. E. Erikson (1991): *A fiatal Luther és más írások.* Budapest: Gondolat, 437–498.

FERENCZI S. (1934): A trauma a pszichoanalízisben. Legújabb megjelenése: Ferenczi S. (1997): *Technikai írások. (1921–33).* Budapest: Animula Egyesület, 113–121.

FERENCZI S. (1982): *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból.* Budapest: Magvető.

FERENCZI S. (1997): Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között. A gyengédség és a szenvedély nyelve. In: Ferenczi S. (1997): *Technikai írások. (1921–33).* Budapest: Animula Egyesület, 102–112.

FREUD, S. (1985): *Álomfejtés.* Budapest: Helikon Kiadó.

GRAVES, R. (1981): *A görög mítoszok.* Budapest: Európa Könyvkiadó, II. köt., 5–23.

GUTWINSKI-JEGGLE, J. (1991): Trauma und Zeiterleben. Theoretische Überlegungen. *Jahrbuch der Psychoanalyse.* 1992. 29. 167–214.

JUNG, C. G. (1993): *Az ember és szimbólumai.* Budapest: Göncöl Kiadó.

MÉSZÁROS J. (1990): A társadalmi elfojtások megjelenése a pszichoanalízisben. *Thalassa,* 1(1): 31–38.

RÓHEIM G. (1984): *A bűvös tükör.* Budapest: Magvető Kiadó.

RORTY, R. (1993): Freud és az erkölcsi reflexió. *Thalassa,* 4(1): 12–33.

SZONDI L. (1997): *Káin, a törvényszegő – Mózes, a törvényalkotó.* Pilisszántó: Gondola '96.

VAJDA M. (1993): A zollikoni szemináriumok. *Thalassa,* 4(1): 5–11.

VIKÁR GY. (1993): *A traumafeldolgozás útjai.* Magyar Pszichoanalitikus Egyesület tudományos előadások, 1991–92. MPE–Animula. 45–53.

WINNICOTT, D. W. (1974): Fear of Breakdown. In: *Review of Psycho-Analysis,* 1: 103– 107.

A FOGYATÉKOS GYERMEK ÉLMÉNYVILÁGA

Változatok a potenciális tér zavaraira[*]

Hámori Eszter

„A fogyatékosság, legyen az szellemi vagy fizikális, nem az a dolog, amire bárki is vágyna. Fájdalmat, kényelmetlenséget, zavart okoz a környezetnek, megváltozott életmódot a családnak. Azonban a család, akinek fogyatékos csecsemője születik, egy idő után már nem is a tényleges fogyatékosságtól szenved, hanem attól az attitűdtől, amellyel a társadalom viseltetik a fogyatékossággal szemben. Ugyanis a társadalom az, ami a fogyatékosságot hiányként definiálja, és az egyén az, aki szenved a definíciótól. A fogyatékosság tehát nemcsak vele születik, hanem minden egyes pillanattal újra- és újrateremtődik."

Leo Buscaglia

„Olyan dolog, hogy csecsemő, nem létezik… ahol csecsemő van, ott anyai gondoskodás is, anyai gondoskodás nélkül nem lenne csecsemő."

D. W. Winnicott

Ebben a tanulmányban olyan gondolkodási keretet szeretnék bemutatni, amely az utóbbi években a sérült gyermekekkel végzett pszichoanalitikus pszichoterápiás munkámban bizonyult hasznosnak, és segített abban, hogy

[*] A tanulmány a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület 5., *Pszichoanalízis – Kultúra (Módszer, Emberkép, Világkép)* című konferenciáján (Budapest, 1988. október 30–31.) elhangzott „Sérült emberkép és a potenciális tér zavarai" című előadás kibővített változata.

közelebb kerüljek az „eltérően fejlődő”, elsősorban mentális elmaradással vagy súlyos fizikális mássággal küzdő kisgyermekek élményvilágához, és a mássággal küzdő családok problémáinak megértéséhez.

Thalhammer német filozófus mutat rá „Az értelmi akadályozottság” (1977) című monográfiájában, hogy az értelmi akadályozottság definiálási kísérlete éppen azoknak a tanácstalanságán bukik meg, akik leírni és értelmezni kívánják e jelenséget. A szakemberek, a segítők és a laikusok érvei és kritériumai olyan prekoncepciókat tükröznek, amelyek nem azt a létvalóságot és létigazságot tárják fel, amiben az értelmileg akadályozott vagy a mássággal bíró ember él. Bár az utóbbi évtizedekben szüntelenül beszélnek helyzetéről és értelmezik azt, ő maga nem szólalhat meg, hogy meghallgathassuk és megérthessük. Thalhammer szerint a sérült emberkép alapvető problémája, hogy a mássággal küzdő személyt negatív meghatározásokkal tudja csak definiálni, a képességek és készségek hiányára helyeződik a hangsúly, a fogyatékosság emberképe azt sugallja az egyénről, „ami nem”. A fogalom deviációkat, anomáliákat, torzulásokat és hiányjelenségeket ír le, hallatára csak a tagadás jut eszünkbe, semmi pozitívat nem tudunk elképzelni. A fogyatékosság emberképe az értelmileg akadályozott embert e negatív definíciók mentén marginálisnak tünteti fel, olyannak, aki intelligenciáját tekintve „még nem egészen kész”, „semmiképp sem teljes, befejezett ember”, azaz olyan, akinek egzisztenciális létélménye önmagában nem fogadható el, hiszen belső élményvilága és a világgal kapcsolatos tapasztalatai is csak deficitek és torzulások mentén szerveződhetnek.

Thalhammer e jelenség magyarázatakor rávilágít arra az alapvető módszertani hibára, hogy a definiálási próbálkozások *kívülről* érkeznek, *külső normákat* vesznek alapul, azaz nem a mássággal küzdő ember nézőpontjából és átéléséből fakadnak. A másik alapvető hiba, hogy a meghatározási kritériumok közül első helyen az értelmi akadályozottság kognitív összetevői állnak, az uralkodó vélemények és szakmai hozzáállás szerint tehát itt van szükség leginkább módosításra, holott éppen ez az a dimenzió, amelyben a változtatás oly nehéz. Ennél azonban még súlyosabb hibának tartja, hogy a kognitív dimenzióban megfogalmazott elégtelenségek kiterjednek az úgynevezett egzisztenciális dimenzió, azaz a szubjektív létélmény jellemzésére is. Ez a gondolkodási hiba a mássággal küzdő emberek élményvilágáról olyan előítéletes felfogást igazol, amely azt szintén elégtelennek, gyengeelméjűnek bélyegzi. Thalhammer szerint ez durva beavatkozás a fogyatékossággal bíró emberek világába, hiszen a pszichometriai adatokkal

bizonyított deficitek és elégtelenségek valójában nem érintik a pszichés vonatkozásokat, az identitást és az önértelmezést. Amellett érvel, hogy a kognitív „másmilyenség" speciális létélményt jelent, a lét egzisztenciális dimenziójának szubjektív megtapasztalását, amelybe éppúgy beletartozik az öröm és a szenvedés képessége, mint az egyénnek az a törekvése, hogy önmagát a világban és emberi kapcsolataiban határozza meg.

A fogyatékosság emberképe a köznapi gondolkodásban és a pszichoanalízisben

A Thalhammer által leírt, a laikus és a szakmai gondolkodásban egyaránt fellelhető előítéletes felfogás történetileg mélyre nyúlik vissza. A sérült emberképnek, vagyis annak az attitűdnek a fejlődése, amely a fogyatékossággal szembeni viselkedésünket meghatározza, az ókortól napjainkig mindig is ellentmondásokkal volt terhelt, és kultúránként változott, mint ahogy arra Leo Buscaglia (1983) mutat rá a fogyatékos gyermekekkel és családjaikkal foglalkozó könyvében. A masai indiánok például megölték fogyatékos gyermekeiket, míg az azand törzsek szerették és óvták őket. A kelet-afrikai chaggák fogyatékosaikat az ördög távoltartására használták, a szudáni jukunok viszont úgy érezték, hogy a fogyatékosság az ördögi lélek műve, ezért ezeket a gyerekeket kitették, és magukra hagyták. A malajziai sem angok fogyatékosaikat bölcs embereknek tekintették, és a törzsi viták megoldását tették tőlük függővé. Az ókori zsidók betegségnek tartották a fogyatékosságot, és annak látványos jegyeit bűntől való megbélyegzettségnek tekintették, az északi népek viszont istenként tisztelték fogyatékosaikat. A középkorban úgy tartották, hogy az ördög szállta meg őket, és ezért boszorkányként kellett elégniük, a reneszánsz alatt viszont a szerencsétlen sors által üldözöttnek tartották őket, ezért kórházban gondoskodtak róluk.

Azt gondolhatnánk, veti fel Buscaglia, hogy a fogyatékossággal szembeni attitűd, azaz a sérült emberkép napjaink modern, humanista korára jelentős változáson ment keresztül, azonban a régi babonákhoz való ragaszkodás sajnálatos módon századunk tudományos felvirágzásával sem múlt el. A fogyatékossággal küzdő embert bizonyos kultúrákban még ma is természetfölötti hatalommal, vagy jóval, vagy ördögivel ruházzák fel, vagy, mivel nem tudnak vele mit kezdeni, ezért tartózkodnak tőle.

Hogy mi az oka a távolságtartásnak, arra sokan keresték a választ. Kétségtelen, hogy az emberi fizikum vagy az értelem külsőségekben is megjelenő mássága befolyásolja a személyiséggel és az egyéniséggel kapcsolatos prekoncepcióinkat. A mássággal szembeni attitűdünket alapvetően meghatározza az a félelemérzet, amelyet a másság percepciója kelt, annak észlelése, hogy valami alapvetően hiányzik vagy torzult. A kényelmetlenségérzés, hogy a másiknak valamilye nincs, vagy másképpen van, arra sarkallja az embert, hogy önmagát is definiálja a lehetséges hiányosságok mentén. Ez azonban olyan szorongásokat aktivál, amelyekkel az egyénnek valamiképpen meg kell birkóznia. Az, hogy kinek milyen erőforrásai és eszközei vannak a másság keltette szorongás leküzdésére, alapvetően meghatározza a fogyatékossággal kapcsolatos attitűdünket, a fogyatékos emberről alkotott képünket, és azt, hogy milyen sztereotípiákat használjunk a vele való viszonyunk kialakításában vagy kerülésében.

A rendelkezésre álló sztereotípiák jó része negatív előítéleteken nyugszik. Gyakori például, hogy a külsődleges fizikai jellegek és hiányosságok alapján a személy belső, személyes világát, vagy értelmi képességeit is fogyatékosnak feltételezzük, épp ezért úgy véljük, hogy a fogyatékos embernek nincsenek álmai, vágyai, vagy ha vannak, akkor csak együgyűek lehetnek.

A sztereotípiák másik része viszont, éppen ellenkezőleg, pozitív képet sugall a fogyatékosok belső élményvilágáról, különleges tulajdonságokkal, képességekkel ruházza fel őket, éppúgy, mint ahogy őseink is tették a korai kultúrák némelyikében. Ezek közé tartozik pl. az a feltételezés, hogy mivel ezek az emberek jóval többet szenvednek, mint mások, ezért az élettel szemben mély megértéssel, türelemmel, egyfajta bölcsességgel és misztikus attitűddel viseltetnek. Gyakori klisé a fogyatékos ember élményvilágáról annak „különleges, boldog, mondhatni együgyű léte", ami azon a magyarázaton alapul, hogy mivel úgysem képes felfogni és értelmezni a körülötte zajló világot, és nem képes magát definiálni benne, ezért nincs is mitől szenvednie.

Az a szemlélet, amely az értelmileg elmaradott gyermek belső élményvilágát az értelmi képességek deficitje miatt hozzáférhetetlennek, illetve másodlagosnak tekinti, valójában a korai gyermek-pszichoanalitikus irodalomban is fellelhető volt, és hatása véleményem szerint, mindmáig meghatározza azt, hogy hogyan is gondolkodjunk a fogyatékosság pszichoanalitikus szemléletű megközelítési lehetőségeiről. Anna Freud (1965) ezzel kapcsolatban meglehetősen pesszimista álláspontot képviselt. Ugyanakkor, mivel nem dolgozott fogyatékos gyermekekkel, koncepcióját valójában közvetett

úton, az énfunkcióik terén alapvetően egészségesen fejlődő neurotikus gyermekekkel folytatott munkájából származó tapasztalatokból merítette. Felfogása szerint az énfunkciók fejlődése alapvető előfeltétele a szocializálódásnak, azaz a tárgyi és a társas környezethez való alkalmazkodásnak. Véleménye szerint ahhoz, hogy a gyermek az örömelvtől el tudjon jutni a valóságelvig, énfunkcióinak is túl kell fejlődnie bizonyos primitív szinteken. Vagyis, a gyermeknek képesnek kell lennie arra, hogy primitív észleléseit és érzékeléseit emlékképekké formálja, valamint hogy a kül- és a belvilágból származó ingereket megkülönböztesse, azaz, hogy el tudja különíteni fantáziáit a valóságtól, továbbá, hogy képes legyen az ok-okozat megértésére, és a beszéd segítségével az ésszerűség és a logikai szabályok felfogására. A viselkedéses kontrollfunkciók kialakulását ismét csak az énfejlődés fontos mérföldkövének tartotta, éppúgy, mint az én integráló szerepének kialakulását, amely lehetővé teszi, hogy a „gyermek életében a kaotikus impulzusok halmaza fokozatosan szintetizálódjon, és saját jellemmel és személyiséggel bíró egységgé szerveződjön" (101.o.). Ez utóbbi kijelentése azért is jelentős témánk szempontjából, mert benne jól megragadható az a sajátos gondolkodási művelet, amelyet Thalhammer úgy fogalmazott, hogy az intellektuális dimenzióból általánosítunk az egzisztenciális dimenzióra. Vagyis, hogy a személyiség, a jellem, az individuum kialakulását azonosítjuk az illető intellektuális képességeinek milyenségével. Anna Freud ezt a következőképpen fogalmazza meg: „…ahogy nem várhatunk szociális attitűdöket a csecsemő részéről a preverbális korszakban, vagyis az emlékezet, a realitásvizsgálat és a másodlagos átdolgozás kialakulása előtt, éppúgy nem várhatjuk el ezeket a fogyatékosoktól sem, akiknek énje sérült." (uo. 101.o.) „Az énfunkciók éretlenségének betudhatóan a fogyatékos gyerek nem képes eligazodni sem a belső, sem a külvilágban, sem pedig irányítani azt, …és mivel rendszerint erősen szenved archaikus félelmeitől, ezért a szorongás intenzitása akadályozza további énfejlődését" (uo. 134.o.). A pszichoanalitikus megközelítés szerinte legfeljebb diagnosztikus szerepet vállalhat, amennyiben segíthet elkülöníteni a valódi fogyatékosságot a neurotikus szorongás keltette énszűkítéstől, vagy korrektív emocionális élményt nyújthat. A gyermekanalízis akkori célkitűzései alapján, amelyben jelentős szerepet kap az alapvetően egészséges potenciálokkal rendelkező én integráló és szabályzó funkciójának erősítése, jól érthető ez a distinkció. Mégis, egyben ki is jelöli az énfunkciójukban sérült, fogyatékos gyermekek „marginális" helyzetét élményviláguk pszichoanalitikus megközelíthetősége szempontjából.

Melanie Klein, Anna Freud ellenlábasa és egyben a pszichoanalízis tárgykapcsolati iskolájának úttörője, a korai énfunkciók zavarainak korrekcióját illetően már sokkal optimistább volt. „A szimbólumképzés jelentősége az énfejlődésben" (1929) c. tanulmányában egy négyéves, általa pszichotikusnak diagnosztizált, nem beszélő, nem játszó, a kapcsolatokat kerülő, értelmi fejlődésében súlyosan elmaradott gyermek analízisét mutatja be. Tanulmánya azért is képviselhetne jelentős áttörést, mivel rávilágít arra, hogy a szokásos gyermekanalitikus technika, azaz a gyermek által szimbolikus formában kifejezett konfliktusok és szorongások értelmezése az énfejlődésükben gátolt, szimbolikus megjelenítésre képtelen pszichotikus gyermekek esetében is alkalmazható, csak éppen módosítani kell a szokásos technikán. Klein e módosítás lényegét abban látta, hogy meg kell kísérelni a tudattalanhoz úgy hozzáférni, hogy a latens, elfojtott szorongás és affektus aktiválódhasson a gyermekben, hogy aztán többszörös, szimbolikus formában is kifejeződhessen. De hogyan is lehet elképzelni ezt a technikai módosítást? Mit is csinál Klein valójában? Az esetleírásból igen színesen kiderül, hogy igazából a gyermek minden egyes rezdülését, viselkedését és megnyilvánulását tartalommal és összetett szimbolikus jelentéssel ruházza fel, és ezt értelmezi a gyermek számára. Azaz, a szimbólumképzést és a szimbolikus kifejezést segíti a gyermeknél. A sikeres analízis végén megállapítja, hogy még a csekély mértékben fejlett én is elegendő a tudattalannal való kapcsolat létrehozására, és ezen keresztül az elakadt, gátolt énfejlődés beindítására. Ugyanakkor koncepciójában ott rejlik az előfeltételezés arról, hogy a pszichotikus gyermek alapvetően képes lenne kognitív funkciói kibontakoztatására, csak éppen a szorongás gátolja abban. A fogyatékos gyermekek esetében azonban már ő is az akkor uralkodó modell szerint gondolkodott. Nevezetesen; ha veleszületetten sérülnek az alapvető énfunkciók, azaz nem gátlás akadályozza azokat, akkor még a módosított technika sem érhet el hatást. Felfogása tehát ezen a ponton, úgy tűnik, találkozik azzal, amit ellenlábasa, Anna Freud gondolt ugyanerről a kérdésről.

Hasonló gondolkodásmódot fedezhetünk fel Winnicottnál, a tárgykapcsolati iskola másik nagy úttörőjénél is, akinek a potenciális térről és a korai anya–gyerek kapcsolatról szóló modellje pedig oly hasznos volt számomra a sérült gyerekekkel való munkában. A kreativitásról és az én felfedezéséről írott fejtegetésében (Winnicott, 1971) mutat rá, hogy a felnőtt és a gyermek is csak akkor képes önmagát megtalálni, ha képes a kreatív tevékenységre. A kreativitás Winnicott felfogásában tágan értelmezett fogalom,

szerinte még a legelemibb ténykedések is kreatívak lehetnek, ha az egyén önmaga szabad kifejeződését élheti meg azokban. Winnicott értelmezésében a kreativitás és a játék szorosan összekapcsolódó fogalmak: „A játékban, és csakis a játékban képes a gyermek vagy a felnőtt arra, hogy kreatív legyen, és egész személyiségét használja…" (uo. 54.o.). A kreativitás szolgáltatja az egyénnek azt az élményét, hogy képes a világban – mind a tárgyi, mind pedig a személyi világban – alkotó módon élni, létezni. Ezeket az élményeket azonban egy megbízható személynek – az anyának, illetve a terapeutának – vissza kell tükröznie ahhoz, hogy az egyén önmagát, saját létélményét egységként élhesse meg. Ugyanakkor a kreativitásra való potenciális képességet ő is intellektuális előfeltételekhez köti, amikor kijelenti: „…[a kreativitás]…valószínűleg néhány állatfajnak is éppúgy képessége, mint az emberé, csak jelentősége nem olyan mértékben szignifikáns az állatok, valamint az alacsony értelmi képességekkel bíró emberek esetében, mint azoknak, akiknek közel átlagos vagy átlag feletti képességeik vannak." (uo. 68.o.). Ha elfogadjuk Winnicott tézisét arról, hogy a kreatív élmény az egyén olyan képessége, amellyel a világhoz való viszonyát és az abban szerzett tapasztalatait alkotó módon élheti meg, akkor a fent idézett gondolata alapján kénytelenek lennénk elfogadni azt is, hogy a csekélyebb értelmi képességű egyének intellektuális elmaradásuk miatt kreatív létélményre sem képesek ugyanabban a mértékben, mint az értelmileg ép emberek, és épp ezért a világban átélt tapasztalataik sem tükrözhetőek vissza úgy, hogy azok egy egységes én-élmény szerveződését segíthessék. A Thalhammer által megfogalmazott tézis köszön vissza ismét, az a gondolkodásbeli hiba, amelynek lényege, hogy az értelmileg akadályozott embert intellektuális mássága miatt helyezi egy olyan kategóriába, amelyben a kreatív lét és az egységesként átélt én élményének lehetősége nem tételezhető fel az egyénről.

A fogyatékos gyermek élményvilágáról – létezik-e a thalhammeri egzisztenciális dimenzió?

Miért tartottam fontosnak, ha csak vázlatosan is, összegyűjteni a fogyatékos emberek élményvilágára vonatkozó, a hétköznapi gondolkodásban és a pszichoanalitikus modellekben is fellelhető implicit előfeltételezéseket? Egyrészt azért, mert véleményem szerint ezek olyan sztereotípiákat tükröznek, amelyek igen mélyen, kulturális és társadalmi hagyományaink és gyö-

kereink révén él bennünk, és ezek vezérlik a fogyatékos gyermekkel kapcsolatos viselkedésünket még akkor is, ha erről nem akarunk vagy nem vagyunk képesek tudomást venni. E sztereotípiák ugyanúgy élnek a szülők gondolkodásában, akik megpróbálnak megküzdeni előítéleteikkel, hogy fogyatékos gyermeküket emberi lényként tudják elfogadni, de vezérlik a terapeuta gondolkodását is, akinek – éppúgy, mint a szülőnek – meg kell küzdenie a másság keltette szorongásával és saját előítéleteivel, hogy hozzáférhessen a gyerek valódi, belső élményvilágához.

Amikor értelmileg és fizikálisan sérült gyermekekkel kezdtem el foglalkozni, és szakirodalom után kutattam, hogy többet tudjak e gyermekek játékáról és élményvilágáról, elsőként akadt kezembe egy magyar, a kilencvenes években is használatos gyógypedagógiai tankönyv, amely lesújtóan hatott rám. Az értelmi fogyatékos gyermek pszichológiai jellemzésekor leírja ugyanis, hogy „a gyermek számára a tárgyi világ átélésének módja torzulást szenved, …kizárólag a szükségletekhez kapcsolódik, …és ezért egész világképe szegényesebb. Még az enyhébb fogyatékos is megmarad az ingerek feldolgozásának kezdetleges fokán, az események mozaikszerűen raktározódnak el benne. […] A súlyos értelmi fogyatékos gyermek alig, vagy egyáltalán nem tud adekvátan játszani, a debilis gyermek ugyan már játszik, de játéka sivár, fantáziátlan, valamint önállótlan… világképe torz, tökéletlen, és hézagos, semmiképpen sem tud egésszé alakulni. Éppen ezért a gyógypedagógia feladata, hogy a részjelenségek közti összefüggést a fogyatékos gyermek számára mesterségesen megteremtse, kialakítsa” (Illyés, 1987; 246, 247; 268.).

Elkeseredtem: valóban ilyen töredezett, jelentés nélküli, összefüggéstelen világa lenne a fogyatékos gyermeknek? Játéka pedig, ha játszik egyáltalán, sivár és fantázia nélküli? Az ötéves Dani egyike volt az első, hozzám terápiába járó, értelmileg elmaradott gyermekeknek, aki megingatott ebben a feltételezésben, és választ adott kételyeimre.

> Dani másfél évesen került a Fejlesztő Központba, ahol kromoszomális rendellenességből származó minden téren mutatkozó, egyenletes fejlődési elmaradást diagnosztizáltak nála, ugyanazt a rendellenességet, amellyel nála négy évvel idősebb nővére is küzdött, és aki emiatt speciális óvodába járt. Dani háromévesen integrált óvodába került, emellett rendszeres gyógypedagógiai fejlesztésben részesült. Ötévesen azért került hozzám, mert a szülők válását követően kiszámítha-

tatlanul agresszívvé, elviselhetetlenné vált, csimpaszkodó lett, édesanyja nem tudta miért, hiszen Dani mindaddig nagyon kedves, jókedvű kisfiú volt, „lehet hogy ezért lett ilyen, mert már hónapok óta nem látta az apját?". „De az nem lehet", adja meg magának a választ, „mert nem hiszem, hogy a gyerekek bármit is felfogtak volna ebből a változásból". Dani kistermetű, egérke alkatú, arcán koravén vonások ültek, első találkozásunkkor végig szorosan anyjához tapadt, és leszámítva groteszk fintorait, miközben rám nézett, nem közölt velem semmit. A nemrég ismét felvett intelligenciatesztben továbbra is egyenletes elmaradást mutatott, sok feladatban perszeverált, 58-as IQ-ja megfelelt a debilitás kritériumának. Mikor kinyitottam a játékszekrényt, és invitáltam, arca félelmet tükrözött. Nagyon lassan, csak anyjától volt hajlandó elfogadni az autókat, aki azért választotta ki ezeket számára, mert „otthon is csak ezzel játszik, igaz, nem úgy, mint más gyerekek, akiket az óvodában látok, hanem a maga módján, csak berregteti őket, vagy sorba állítja. De még ez is jobb, mert az óvodában egyáltalán nem játszik semmit, csak ha futkosni lehet". Több alkalom telt el így hármasban, és Dani valóban azt játszotta, amit anyja jósolt: hosszú sorba, gondosan egymás után állította az autókat és közlekedési eszközöket, látszólag bármiféle jelentés és értelem nélkül. Hiába próbáltam kérdésekkel megközelíteni, vajon mit csinálnak, hova mennek az autók, vagy értelmezni, hogy így, hogy sorba vannak állítva, biztonságban érzik magukat, Dani rám sem hederített, sőt egyenletesen zümmögő hangján még erősebb falat vont közénk. Ezt a tevékenységet órákon keresztül folytatta, és csak egyetlen mozzanat volt benne azonos: az összetapadó sor, és az, hogy a sort mindig egy színes dömper vezeti. Egyik alkalommal, végső kétségbeesésemben, hogy bármiféle értelmet is találhatnék játékában, és elkeseredésemben, hogy nem tudok vele kapcsolatot teremteni, fogtam a sor elején álló dömpert, és a sor végére állítottam, háttal a többinek. Dani ekkor meglepetésemre megszólalt: „Ez nem jó helyen van, mert itt kell lennie!" – helyezte vissza a dömpert a sor elejére. Majd hozzátette: „én vezetem a sort!". „Te vezeted a sort" – nyugtáztam megjegyzését, mire ijedten rám nézett: „Ezek autók, mi meg emberek vagyunk, ugye?" Kérdésével, úgy éreztem, megtört a jég, s noha akkor nem egészen értettem, mitől ijedt meg, azt mindenesetre éreztem, hogy beenged játékába, és képes arra, hogy a számára nyugtalanító helyzetben tőlem várjon meg-

nyugtató választ. A következő alkalommal megint felállította az autók és tárgyak sorát. Ezúttal azonban ő maga szakította meg a sort, egy kis fekete autót kilökött a sorból, és az lezuhant az asztalról a földre. Megjegyeztem: „kilökted a sorból, és most lezuhant a szakadékba". „Buta volt, ügyetlen!" – válaszolta erre. Majd felvette a földről, és figyelmesen nézegetni kezdte, mit látni belül. Azt kérdezte tőlem: „Ki ül ebben?" Kérdésemre, hogy „tényleg, ki ül ebben?" a lehető legmagátólértetődőbben közlte: Apa, anya, én meg a Zsuzsi (nővére). Mire én: „szeretnéd, ha apa meg anya meg ti együtt lennétek, de apa már nincs veletek, máshol lakik". Mire riadtan felkapott egy másik autót a sorból, és megpróbált a belsejéhez hozzáférni, miközben azt kérdezte: „Akkor ki ül ebben?" „Lehet, hogy apa?" kérdeztem én. Mire hosszasan nézte az autó belsejét, és végül közölte: „apa itt ül". Majd hirtelen, mint akit bolha csípett, fogta az autót, és hangos berregések közepette többször és erősen a falhoz ütköztette, nyugtalanná vált, és megszakadt maga a játék is.

Mit is jelentett számomra Dani játéka? Semmi esetre sem azt, hogy élményvilága töredezett, és nem érti vagy nem fogja fel a körülötte zajló eseményeket. Inkább én voltam az, aki kezdetben nem értettem őt, holott ő a maga 58-as IQ-jával megszólalt a fantáziák nyelvén, és kitartott amellett, hogy megmutasson nekem valamit. Nevezetesen azt, hogy fájdalmat érez apja elmenetele miatt, hogy szeretné, ha a család megint együtt lenne, és hogy haragszik apjára, amiért az elment. Kifejezte azt is, hogy mennyire elesettnek érezheti magát ebben a helyzetben, ahol ő nem irányíthat semmit, ahol „nem ő vezetheti a sort". Az a mozdulatom tehát, amikor a sort vezető dömperét a sor végére helyeztem, háttal a többieknek, talán minden szóbeli értelmezés helyett legjobban fogalmazhatta meg számára azt, hogy ráéreztem kiszolgáltatott helyzetére, amiben ő nem vezető, csak valahol a sor végén kullogó. Ez volt az a pillanat, amikor verbálisan is megszólalt, és közölte, hogy neki nem a sor végén, hanem a sor elején kellene lennie.

A játék jelentésének megértése és értelmezése, mint ahogy azt Dani esetében is láthattuk, sokszor valóban nehezebbnek tűnhet a fogyatékos gyermekek esetében. Vajon hordoz-e egyáltalán a gyermek játéka szimbolikus jelentést, vagy csak értelmetlen sztereotípiákat tükröz? Vajon képes-e egyáltalán a gyermek arra, hogy szimbolikus úton fejezze ki problémáit, konfliktusait? Vajon vannak-e egyáltalán konfliktusai? – Sorolhatnám tovább eze-

ket a kérdéseket, amelyek jól tükrözik azokat a fentebb leírt, az énfejlődés deficitjének tézise alapján megfogalmazott kételyeket, amelyek egyben meg is határozzák a pszichoterápiás indikáció sorsának kérdését a fogyatékos gyermekek esetében. Ha a gyermek nem képes szimbolikus játékra, ha nem tűri egy bizonyos mértékben a szorongást, és ha nem tudja megkülönböztetni legalább egy bizonyos fokban a fantáziát a valóságtól, mint ahogy azt a pszichoanalitikus modell terápiás alapfeltételként indikálja, akkor nem alkalmas a pszichoterápiára. Ebben a gondolatmenetben a fogyatékos gyermekek számára egyetlen lehetőség marad csupán: a gyógypedagógiai fejlesztés. Visszatértünk tehát a Thalhammer által felvetett problémához. Nevezetesen ahhoz, hogy mivel a fogyatékosság definiálási kísérletében az intellektuális dimenzió kap vezető szerepet, ezért kizárja azt, hogy az értelmileg akadályozott gyermek nézőpontjából és átéléséből fakadóan érthessük meg azt a szubjektív létvalóságot, amelyben él. A kognitív dimenzió átveszi, és egyben lehatárolja az egzisztenciális dimenziót, mintegy tagadva vagy legalábbis elutasítva annak létét, illetve léte jogosságát.

A fantázia és a valóság elkülönítésének a kérdése, az agresszió és a szorongás kezelése, illetve a jelentés szimbolikus kifejezése, mint ahogy azt Dani esetében is többször tapasztaltam, valóban nehezebb a fogyatékos gyermekek számára. De vajon lezárhatjuk-e a kérdést azzal, hogy ezek a gyerekek nem alkalmasak pszichoterápiára, hiszen énfunkcióbeli deficittel rendelkeznek? És vajon lemondhatunk-e ezért arról, hogy megértsük élmény- és kapcsolati világuk sajátos szerveződését? Válaszom egyértelmű nem. Anna Freud, illetve vele párhuzamosan Melanie Klein is technikai módosításokat tartottak szükségesnek ahhoz, hogy a klasszikus analízis gyermekek esetében is alkalmazható legyen, és ezzel óriási lépést tettek a gyermekek fantázia- és élményvilágának feltárása felé. Mondhatnánk úgy is, hogy képesek voltak a klasszikus analízis szabályain változtatni, és a gyermek sajátos kommunikációs módjához alkalmazkodni azért, hogy közelebb kerüljenek a gyermek sajátos létélményének és szubjektívan átélt konfliktusainak megértéséhez. Ha azonban elfogadjuk, hogy a pszichoanalízis nemcsak egy technika, amely a lelki konfliktusokból vagy az énszerveződés patológiájából származó tünetek gyógyítását szolgálja, hanem olyan módszer, amely a lelki konfliktusokkal küzdő ember élményvilágának mélyebb megértését segíti, akkor nincs okunk feltételezni, hogy ez a módszer ne lenne alkalmazható bárki más esetében is, aki rendelkezik azzal a képességgel, hogy szubjektívan tapasztalja meg a világot, amelyben él.

E gondolatmenet jegyében a következőekben egy olyan modellt szeretnék bemutatni, amely segítségemre volt abban, hogy közelebb kerülhessek a mássággal küzdő kisgyermekek élményvilágához és családjuk problémáinak megértéséhez. Szeretnék ahhoz a Thalhammer által is képviselt felfogáshoz hozzájárulni, amely azt vallja, hogy a fogyatékossággal, illetve a mássággal küzdők világának létélménye, az úgynevezett. egzisztenciális dimenzió megismerhetővé válik, de csak akkor, ha képesek vagyunk az ő átélésükből fakadóan és abba belehelyezkedve megközelíteni azt.

A jelentés születése a potenciális térben

Winnicott (1971) a potenciális tér és a kultúra kapcsolatáról szóló írásában hívta fel a figyelmet arra, hogy a hagyományos pszichoanalitikus modell fogalmaival nem lehet megérteni azt a gazdagságot, amelyet a szubjektum élményvilága rejt. Ő a korai kapcsolat kontextusába helyezte a csecsemő játékra, kreativitásra, szimbólumalkotásra és kulturális élményre való képességnek kialakulását, amelyet elsődlegesnek tartott a lelki egészség meghatározásában. Winnicott modelljéből most három olyan gondolatot szeretnék kiemelni, amelyek segítségemre voltak abban, hogy közelebb kerülhessek a sérült gyermekek és szüleik sajátos élmény- és kapcsolati világához. E három gondolat: az „elég jó anyai gondoskodás" sajátosságai, a potenciális tér fogalma, továbbá ezen belül az agresszió kezelésének kérdése.

Winnicott modelljében a gyermek játékra, kreativitásra és szimbólumalkotásra való képessége az anya és csecsemője között kialakuló úgynevezett potenciális térben jöhet létre. A potenciális tér természetesen hipotetikus tartomány, átmeneti tér a csecsemő, a gyermek és később a felnőtt belső pszichés valósága és az objektív külvilág között. Ez az a tér, amely lehetőséget ad a fantázia és valóság elkülönítésére, de ugyanakkor arra is, hogy a szubjektívan átélt élmények és az objektívan észlelt valóság egyszerre és egymással kölcsönhatásban legyenek jelen. A játékra való képesség létrejöttét a potenciális tér sorsa határozza meg. A játék során a gyerek megtanulja felhasználni a külvilág tárgyait arra, hogy velük benépesítse a potenciális teret, ugyanakkor személyes, azaz belső valósága szubjektív mintái szerint használja azokat, és ruházza fel álmai jelentés- és érzésvilágával.

A potenciális tér a kapcsolat szülötte, de csak akkor jöhet létre, ha a gyerek veleszületett képességei és készségei megfelelő táptalajra kerülnek, vagy-

is ha az anya megfelelő érzékenységgel és ráhangolódással képes arra, hogy csecsemőjével azonosulva alkalmazkodjon annak szükségleteihez. A potenciális tér – vallja Winnicott – csakis a kapcsolatban táplált bizalom talaján jöhet létre, akkor, ha az anya „elég jó anya" módjára képes arra, hogy kezdetben úgy közvetítse a világot csecsemője számára, mintha ő azt saját maga alkotta volna meg. Ha az anya képes arra, hogy „alámerüljön" a csecsemő kezdetben teljesen integrálatlan állapotaiban, és azonosuljon annak élményvilágával úgy, hogy a békés állapotokban nem vár tőle aktivitást vagy reakciókat, akkor a csecsemő átélheti léte folytonosságát, az ún. „lenni élményét". Ezt az élményt Winnicott a korai énszerveződés alapvető feltételének tartja.

A fogyatékos gyermek élményvilága és a potenciális tér zavarai

Felmerül azonban a kérdés: vajon mit is jelent az „elég jó anyaság" olyan szülő esetében, akinek gyermekéről kiderül, hogy értelmileg vagy testileg soha nem lesz olyan, mint a többi gyerek, vagy ha kiderül, hogy olyan szindrómában szenved, amely fokozatos leépüléssel és végül halállal jár? Hogyan lehet egy olyan helyzethez alkalmazkodni, illetve egy olyan kapcsolatot jelentéssel felruházni, amelynek nincs jövője, vagy ha van, akkor folyamatos szorongással, megküzdéssel, fájdalommal jár együtt? Milyen sorsa lehet a potenciális térnek egy ilyen, súlyos traumáktól és anyai szorongásoktól terhelt kapcsolatban?

Winnicott szerint az „elég jó" anyai gondoskodás sikertelensége kétféle lehet: az egyik, hogy a kapcsolat korai szakaszában az anya képtelen arra, hogy a csecsemő hallucinatorikus szükségleteit megvalósítsa, a másik pedig, hogy beavatkozik a csecsemő integrálatlan, „formátlan", nyugodtan szemlélődő állapotába akkor, amikor a csecsemő kielégített és a világra nyitott állapotban van.

E két jelenség, tapasztalatom szerint, kiemelkedő problémát jelent a sérült gyerekek szülei számára, többnyire azért, mert az anya csecsemője, illetve gyermeke mássága miatt érzett szorongása következtében képtelen annak szükségleteit megfelelő módon „olvasni", és azokat a megfelelő pillanatban kielégíteni. A szülői szorongás és annak elhárítására tett kísérlet a potenciális térben többféle formában jelenhet meg, és okozhatja annak sajátos zavarait. Ezek közül most két olyan jelenséget emelek ki részletesebben, amelyet

gyakorinak tapasztaltam eddigi munkám során. Az egyik, amikor az anya saját szorongása miatt képtelen meglátni gyermeke játékának jelentését és a kettejük kapcsolatára vonatkozó értelmét, és ezzel mintegy *kaotizálja* a potenciális teret. A másik, ezzel épp ellentétes szorongáskezelési mód, amikor az anya gyermekét különleges tehetséggel ruházza fel, játékának burjánzó jelentésvilágot tulajdonít, ugyanakkor a gyermek egészséges agresszív késztetéseit nem képes elfogadni, és ezzel a gyerek számára *idegen,* saját fantázia*tartalmakkal tölti fel* a potenciális teret, hátráltatva a gyermeknél a fantázia és a valóság, az én és a másik megkülönböztetésének a képességét.

A potenciális tér kaotizálása

Most egy olyan esetrészletet mutatok be, amellyel érzékeltetni kívánom, hogyan is kaotizálja az anya gyerek miatt érzett szorongása a potenciális teret, és ez hogyan határozza meg a gyerek játékra való képességét a potenciális térben.

> Juli tizenhat hónaposan került a Fejlesztő Központba, egyenletes, minden téren mutatkozó fejlődési elmaradás miatt. Nagyon várt, de nehéz terhességből jött a világra, koraszüléssel és súlyos szülési komplikációkkal. Nyelési reflexe nem alakult ki, emiatt élete első hónapjaiban hosszas kórházi kezelésekre volt szükség, és izmai renyhesége miatt máig is mesterségesen kellett táplálni, valamint folyton arra kellett figyelnie a szülőknek, nehogy valami váladék kerüljön a légjáratokba, mert ez a gyerek fulladásos halálát okozhatja. A panasz, amiért hozzám kerültek, hogy Juli sohasem mosolyog, olyan, mintha semmi öröm sem lenne az életében, pedig ők kiteszik szívüket, lelküket, és főleg anyja érzi úgy, hogy Juli őt bünteti ezzel, talán azért, mert olyan sokat magára hagyták a kórházakban. Miközben ömlik belőlük az elkeseredettség és a panasz, Juli látszólag nem törődik velünk, egyenletes mozdulatokkal pakolja ki a szekrényből a játékokat, minden tárgyat megfog, megnéz, majd a háta mögé hajít. Arca valóban szoborszerű, mimika nélküli, nem lehet tudni, hogy örül-e vagy szorong, kíváncsi-e vagy érdektelen; az egyetlen jelzés, amit kiad magából, a folyamatos, egyre erősödő szörcsögés. Mikor a szörcsögés elér egy bizonyos hangerőt, anyja odanéz Julira, valamint a káoszra, amit Juli a játékokkal hozott létre, és közli: „látja, ez a másik baj, pont ez, amit csi-

nál, nincs figyelme, egyetlen játékra sem tud egy másodpercig sem koncentrálni, mindent csak szétdobál, hiába veszünk meg neki mindent". Eközben előkapva az orrleszívó készüléket, leszívja Juli orrát, aki egyáltalán nem tiltakozik, mintha anyja nem is az ő orrát szívta volna le, hanem a saját magáét fújta volna ki. A szörcsögés megszűnik. Az anya hozzáteszi: „tegnapelőtt majdnem meghalt, valószínűleg félrenyelt álmában, csak a bébialarmnak köszönheti az életét".

Juli a leszívás után elcsendesedik, békésen üldögél, és a játék tányérokat rakosgatja, időnként egy baba szájába tuszkolja az egyik játék kanalat. Eközben a szülők is láthatóan megnyugszanak, és Juli szétszórtságára, érthetetlen viselkedésére panaszkodnak. Megjegyzem, hogy talán Juli is érez valamit az életveszélyből, ami őt fenyegeti, és talán abból is, hogy ők mennyire szoronganak emiatt. Hozzáteszem, hogy talán játékával ugyanezt a feszültséget fejezi ki, amit ők is átélhetnek ilyenkor. Az anya leereszt, és bűntudatosan mondja: „biztos, hogy megérzi, ha ideges vagyok, de sosem tudom, mi van nála igazán, mert olyan kifejezéstelen az arca". Juli ekkor fogja az egyik játék kanalat, odamegy anyjához, és a szájába dugdossa. Anyja megköszöni a kanalat, „hm, de finom", mondja nyammogva, majd ugyanazzal a mozdulattal, amivel a kanalat elvette, arcán a szorongás jelével újra előkapja az orrleszívót, és leszívja Juli orrát, holott az ezúttal nem is szörcsög. Juli engedelmesen áll, de mikor anyja, befejezvén az orrleszívást, visszaadná neki a játék kanalat, hogy etesse meg a babát is, Juli kikerüli anyja kezét, bebújik az asztal alá, és onnan kezdi el dobálni a játékokat, többé ránk sem hederítve.

A velük való további konzultáció egyik fontos témája annak a problémának a megértése volt, amelyet ezen az első találkozás alkalmával oly szemléletesen mutattak be. Nevezetesen: milyen szorongató számukra a gyerek békés, integrálatlan állapotait elfogadni, abban szemlélődően vagy partnerként részt venni. Megérthetővé vált, hogy ha az anya ráhangolódna ezekre a békés, örömteli percekre, akkor ez az ő számára is olyan elengedett, ellazult állapottal járna, amelyet azonban nem engedhet meg magának. Ha megengedné, ez annak veszélyével fenyegetne, hogy nem ismeri fel időben a gyerek életveszélyes állapotára utaló jelzéseket. Folyamatos szorongása tehát egy örökös készenlét, amellyel egyben meg is akadályozza Juli játékra való képességét. A potenciális tér, amely kettejüket összeköti, valójában feszültségteli káosz.

A felduzzasztott potenciális tér – az agresszió szerepe és kezelése

Winnicott, szemben az agresszió freudi és kleini felfogásával, a korai destruktív késztetéseknek pozitív szerepet tulajdonít a csecsemő én- és kapcsolati fejlődésében. Véleménye szerint a csecsemő tárgyakra irányuló destrukciója szükséges ahhoz, hogy tárgyát, azaz az anyát szubjektív világán kívülre tudja helyezni. Ebben a folyamatban azonban rendkívül fontos az, hogy az anya ne torolja meg a destrukciót, vagyis hogy „túlélje" a csecsemő feléje irányuló agresszív késztetéseit, mert csak ekkor tapasztalhatja meg a csecsemő, hogy az anya valóságos, nem elpusztítható, tehát az ő fantáziáitól független, és mégis az ő rendelkezésére álló személy. Ez egyben annak biztonságát is megteremti, hogy a destruktív fantáziák valóban fantáziák maradhatnak, és nem járnak tényleges pusztítással.

Tapasztalataim szerint az agresszió kezelésének nehézsége kiemelt probléma azoknál a az anya–csecsemő pároknál, ahol az anya tagadja sérült gyermeke agresszív késztetéseit, többnyire azért, mert azok ijesztőek a számára, mivel a sérültség jegyének tekinti. Meggyőződésem, hogy ezeknél a gyerekeknél a fantázia és valóság, az én és másik, valamint a külső és a belső megkülönböztetésének nehézsége szorosan összefügg az anya fentebb említett hárításával. A következő esetrészlettel azt szeretném bemutatni, hogyan jelenik meg az elhárított agresszív késztetés idegen tartalomként a potenciális térben.

> Bence egy olyan ritka genetikai szindrómával jött a világra, amely aránytalan testnövekedéssel és az esetek többségében értelmi fogyatékossággal jár együtt. Az ő esetében az együttműködés hiánya miatt nem lehetett értelmi szintet mérni. Háromévesen került hozzám, akkor még nem beszélt érthetően, székletét visszatartotta, és környezete számára érthetetlen dühkitörései voltak. Ilyenkor fejét a padlóhoz, falhoz döngette, valamint szinte minden helyzetben szorosan anyján csüngött. Bence a terápia első félévében csak anyjával volt hajlandó kommunikálni, akivel láthatóan tökéletes lelki és testi összefolyásban volt. Az anya kettőnk között a tolmács szerepét töltötte be, és ez idő alatt meggyőződhettem arról a fantasztikus gazdagságú fantáziavilágról, amivel felruházta Bence minden egyes mozdulatát, értelmezte viselkedését és érzelemi megnyilvánulásait. Bence egyébként valóban angyali személyisége anyja számára különleges és csodálnivaló, szerinte rendkívül kreatív és egyfajta bölcsességgel rendelkezik. Meglepő

volt, hogy Bence otromba külalakja hogyan változik át szememben is széppé, ahogy anyja büszkén és csodálva nézi őt. Egyedül agresszív megnyilvánulásait tartja ijesztőnek, tehetetlenül áll előtte, „de ez érthető" – mondja, „hiszen a könyvek szerint ez szindrómájával együtt járó dolog". Csak jóval később értettem meg, hogy Bence, dühkitöréseivel és önagressziós megnyilvánulásaival valójában az anyjával való szoros, mágikus egységből próbál szabadulni, abból az egységből, ahol az én és a másik határai összefolynak, és ahol egy közös, határok nélküli fantáziavilágban gesztusai és kívánságai rögtön teljesülnek; ahol emiatt már azt sem lehet tudni, ki az én és ki a másik, mi a fantázia és mi a valóság.

Azt az órarészletet, amit bemutatok, másfél éves terápia előzte meg Bencével. Ez idő alatt rendkívül sokat változott, beszédfejlődése megindult, és képes volt egyedül bejönni hozzám. Játéka rendkívül színes fantáziavilágot tárt elém, önagressziós megnyilvánulásai megszűntek, de anyjától való szeparációjával járó konfliktusai ezen belül pedig annak agresszív komponensei továbbra is terápiájának középpontjában álltak.

Ebben a bizonyos szakaszban Bence játéka már órák óta a határok kérdése, mondhatnánk úgy is, saját határainak definiálása körül forgott. Állatkertet rak ki, amit nagy kerítéssel vesz körbe, és hol a kerítésen belülre, hol pedig azon kívülre csoportosítja az állatokat, de sehol sem jó, mert itt is meg ott is fenyegetheti őket valamilyen veszély, valamilyen támadás, ami elpusztíthatja őket. Egyik órán azonban, amikor a földön fekve rakja ki az állatkertet, úgy tűnik, megnyugtató megoldást talál. Dupla kerítést épít, minden állat odabent van, és egyik sem veszélyes. Most végre jól érzik magukat, mert nagyon erős a kerítés. „Senki sem bántja őket, ide senki nem tud bejönni!", közli büszkén. Ebben a pillanatban a padlószőnyegen megjelenik egy pók a fotel irányából, és besétál a műanyag kerítés alatt a békés állatkertbe. Bence rettenetesen megrémül, és ijedten kérdi: „Mi ez?… egy pók?" Ebben a pillanatban mintha megszűnne a potenciális tér biztonsága, Bence terébe, fantáziái védelmező bástyáit átlépve hirtelen durván behatol a pók képében megtestesült valóság. Ijedten néz rám: „Agyonütöd?" Egy pillanatra nem tudom eldönteni, szeretné-e inkább vagy pedig fél attól, hogy agyonüssem a pókot. Ha agyonütöm, megvédem a „mintha-terét", és kiteszem a betolakodót. Ha viszont ezt teszem,

agyonütöm magát a valóságot is. Az az érzésem, bármit is teszek, nem tudom megnyugtatni vele, mert ebben a pillanatban a pók éppúgy a valóság része, mint agresszív fantáziáinak terméke. Egy pillanatra felmerül bennem, megkérdezhetném tőle, ő vajon mit szeretne, agyonüssem-e vagy sem, de máris elvetem a kérdést, mert érzem, hogy ez a pillanat többé már nem a fantáziáknak ad teret, hanem a cselekvést igényli. Azt mondom tehát, amit egyébként is tennék: „Nem ütöm agyon, hanem betesszük egy dobozba, és majd kitesszük a kertbe." Válaszom látszólag megnyugtatja, de képtelen újra elmerülni a játékban. A pókról többet egy szót sem szól, mintha nem is lett volna, viszont a szobán kívüli zajokra kezd figyelni, és kéri, nézzük meg, mi van az ajtó mögött. Hiába értelmezem ijedelmét és félelmét a betolakodótól, egy darabig uralkodik szorongásán, majd közli, hogy lejárt az időnk, és menjünk ki anyához a váróba.

Mi is történt tehát ezen az órán? A játék biztonságos „mintha-tere", ami oly szorosan kötötte őt anyjához is, itt hirtelen pillanat alatt vált ijesztő valósággá. Az anya, aki otthon mindent mese- és fantáziavilágba burkol Bence számára, és ezzel valóban segíti Bence szimbolikus játékra való képességének bontakozását, egyedül agresszív késztetéseit nem képes megérteni, elfogadni, s mivel ezek számára ijesztőek, ezért a potenciális térbe sem tudja azokat áthelyezni. Az agresszív késztetések és a hozzájuk kapcsolódó betolakodó fantáziák idegen tartalomként kerülnek be a potenciális térbe, és így könnyen válnak Bence fantáziavilágában valósággá. Ez azonban olyan szorongást kelt, amely egy csapásra megszünteti a „mintha-tér" biztonságát, sőt létét is, megakadályozva ezzel a gyermek játékra való képességét.

Befejezésül

Ebben az írásban a sérült gyermekekkel való terápiás munkának természetesen csak néhány szeletét tudtam bemutatni. Mégis remélem, sikerült hozzájárulnom ahhoz az utóbbi években megjelenő, – többek között Thalhammer által is képviselt – törekvéshez, amely azt vallja, hogy a fogyatékos emberek élményvilága, konfliktusaik, problémáik és érzelmeik érthetővé válnak számunkra, ha lehetőséget adunk nekik arra, hogy saját nyelvükön és módjukon szólhassanak azokról. Ha képesek vagyunk arra, hogy lemondjunk a régóta belénk rögződött előítéleteinkről, akkor tapasztalhat-

juk, hogy a mássággal küzdő gyermek fantáziavilága éppoly sokszínűen tárul fel előttünk, mint az egészséges, a neurotikus vagy a korai énsérülésekkel küzdő gyermekeké. Winnicottnak, a tárgykapcsolati iskola kiemelkedő alakjának modellje azért is volt rendkívül hasznos számomra ebben a munkában, mivel olyan gondolkodási keretet nyújtott, amelyben érthetővé vált, mitől „más" a sérült gyermekek sajátos élmény- és kapcsolati világának szerveződése. Rá kellett ébrednem arra, hogy az értelmi vagy fizikális „másság", mint ahogy azt Thalhammer is hangsúlyozza, nem az értelmi képességek deficitje mentén határozható meg, hanem annak a sajátos kapcsolati világnak az alapján, amelybe a mássággal küzdő gyermek beleszületik, és amelyben szubjektív tapasztalatait szerzi. Meggyőződésem, hogy a winnicotti értelemben vett képesség a játékra és a kreativitásra mindenki számára adott, csak éppen sorsa és alakulása több viszontagsággal terhelt ezeknek a gyermekeknek az esetében. Remélem, írásommal sikerült érzékeltetnem nemcsak azt, hogy milyen természetűek lehetnek ezek a viszontagságok, hanem azt is, hogy hogyan lehet a pszichoanalitikus gondolkodással segíteni ezeket a gyermekeket és családjaikat abban, hogy megszólalhassanak, és beszélhessenek problémáikról.

Irodalom

Buscaglia, L. (1983): *The Disabled and Their Parents – A Counseling Challenge.* New Jersey: Slack Incorporated.

Freud, A. (1993 [1965]): *Normalitás és patológia a gyermekkorban*. Budapest: Animula.

Illyés Gy.–Illyés S.–Jankovich L.–Lányi M. (1987): *Gyógypedagógiai pszichológia.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Klein, M. (1929): Die Bedeutung der Symbolbildung für die Ichentwicklung. In: *Kinderanalyse,* 3: 14–30. 1995. Magyarul: A szimbólumképzés jelentősége az énfejlődésben. In: Bókay Antal és Erős Ferenc (szerk.) (1998): *Pszichoanalízis és irodalomtudomány.* Budapest: Filum, 190–199.

Klein, M. (1932): *The Psycho-Analysis of Children.* London: The Hogart Press Ltd.

Thalhammer, M. (1977): Geistige Behinderung. In.: Heese, G. (Hrsg): *Die Rehabilitation der Entwicklungsgehemmten. Ein Beitrag zur Sozialen Integration.* München–Basel: Ernst Reinhardt Verlag.

Winnicott, D. (1971): *Playing and Reality.* London: Tavistock Publication.

PSYCHE

Zeitschrift für Psychoanalyse und ihre Anwendungen
LIII. Jahrgang, Heft 7, Juli 1999

Begründet von Alexander Mitscherlich, Hans Kunz und Felix Schottlaender
Herausgeber: Werner Bohleber
Mitherausgeberinnen und Mitherausgeber: Karola Brede, Alfred Krovoza, Wolfgang Leuschner, Christa Rohde-Dachser, Rolf Vogt, Mechthild Zeul
Ehrenmitglied des Herausgebergremiums und der Redaktion: Margarete Mitscherlich-Nielsen

Unter Mitarbeit von: Jacob Arlow, New York • Hermann Beland, Berlin • Martin Dornes, Frankturt/M. • Mario Erdheim, Zürich • José Antonío Gimbernat, Madrid • León Grinberg, Madrid • Ilse Grubrich-Simitis, Frankfurt/M. • Jürgen Habermas, Frankfurt/M. • Otto F. Kernberg, New York • Ilany Kogan, Rehovot • Piet Kuiper, Amsterdam • Edith Kurzweil, New York • Jean Laplanche, Paris • Peter Loewenberg, Los Angeles • Alfred Lorenzer, Frankfurt/M. • Eugcn Mahler, Morschen • Steven Marcus, New York • Ulrich Moser, Zürich • Hartmut Raguse, Basel • Fritz Redlich, Los Angeles • Reimut Reiche, Frankfurt/M. • Horst-Eberhard Richter, Gießen • César Rodríguez-Rabanal, Lima • George C. Rosenwald, Ann Arbor, Mich. • Volkmar Sigusch, Frankfurt/M. • Helm Stierlin, Heidelberg • Helmut Thhomä, Ulm • Thure von Uexküll, Freiburg/Br. • Martin Wangh, New York

Inhalt

Helen Schmid Blumer
Das Spiel der Bälle. Notizen zu Kafkas Geschichte *Blumfeld, ein älterer Junggeselle*
Ruth-Gisela Klausmeier
Die wunderbare Reise des Nils Holgersson. Oder: Abschied von der Kindheit
Peter Dettmering
„Vertikale Spaltung" und „mischbildhaftc Psychose". Zu Tolstojs Roman *Anna Karenina*

Internationale Zeitschriftenschau
Mechthild Zeul
Die Psychoanalyse in Spanien im Spiegel ihrer Zeitschriften

Buchbesprechungen
Goldschmidt, G.-A.: Als Freud das Meer sah *(Knott)*
Joppien, I.: Friedrich Hölderlin. Eine Psychobiographie *(Wieilnböck)*
Overbeck, G.: Der Koryphänkiller *(Buchholz)*
Zeul, L.: Carmen & Co. Weiblichkeit und Sexualität im Film *(Lippert)*
Scheel, K.: Ich & John Wayne. Lichtspiele *(Hessing)*
Weißmann, E.: Tanz-Theater-Therapie *(Müller-Braunschweig)*
Martinkewicz, W.: Georg Groddeck. Einc Biographie *(Will)*
Wurmser, L.: Die verborgene Dimension. Psychodynamik des Drogenzwangs *(Hilgers)*
Schmitz, B.: Psychische Bisexualität und Geschlechterdifferenz *(Buchfeld)*
Green, A.; Der Kastrationskomplex *(Krernp-Ottenheim)*
Bucb-Hinweise

Redaktionelle Mitteilungen

MAGYAR PSZICHOANALITIKUSOK PÁRIZSBAN IV.

LACAN ÉS A MAGYAR PSZICHOANALITIKUS ISKOLA[*]

François Sauvagnat

Bevezetés

Sokan vélekednek úgy, hogy a második világháború után a magyar pszichoanalitikus irányzat sokat vesztett jelentőségéből. Egyrészt feloldódott a nyugat-európai és az egyesült államokbeli pszichoanalitikus iskolákban, a különböző meglévő irányzatokat gazdagítva, másrészt ugyanakkor rejtettebb formában, de továbbra is invenciózusan fennmaradt Magyarországon Hermann Imre munkásságának hatása alatt. E tekintetben természetesen nem hiányoznak a kiváló alakok, s megmaradtak a magyar pszichoanalízis sajátosságai is. Ezek a kérdések újrafelvetésükkel gazdagítják a gondolkodást, olyan légkörben, ahol az énpszichológia elméletei világméretekben elterjedtek. A gondolkodást azzal is gazdagabbá teszik, hogy előtérbe helyezik az én ellenállásának fogalmát, amelyet Fenichel dolgozott ki, s olyan technikákat részesítenek előnyben, amelyek azt célozzák, hogy megerősödjék az én belátási képessége, ami úgy értendő, mint egy eredendően nem konfliktusos zóna (Hartmann). Említsük meg, hogy ez a mozgalom nem kerülte el a támadásokat. Gondoljunk a chicagói iskola sajátosságaira, a felettes-én analízisére való összpontosítástól a megszakított terápiára tett javaslatokig, amelyeket Alexander és French dolgozott ki; gondoljunk a fokális terápiák módszerének kidolgozására, amely Bálint és tanítványai nevéhez fűződik. Íme két példa, amely azt mutatja, hogy a magyar iskola továbbra is határozott eredeti-

[*] „Quelques débats théoriques entre le courant psychanalytique hongrois et le courant lacanien." Tanulmányát a szerző kéziratban bocsátotta rendelkezésünkre.

ségről tett tanúbizonyságot. Viszont kevés munka értékelte azt, hogy mi a sajátossága a magyar iskola hatásának Franciaországban vagy a frankofon országokban, ahol a lacani irányzat egyre növekvő jelentőségre tett szert.

E cikkben röviden bemutatjuk, hogy a magyar iskola bizonyos sajátosságai mely pontokon találtak kedvező fogadtatásra ebben a francia áramlatban. Szólunk arról is, hogy Ferenczi Sándornak és tanítványainak bizonyos elképzelései és sajátos problémafelvetései miként találhattak visszhangra Jacques Lacan (1901–1981) munkásságában, s amelyek végül beépültek abba az elméleti korpuszba, amelyet Lacan fokozatosan dolgozott ki. Tegyük hozzá, többször hallottuk kollégáktól: Jacques Lacan mennyire szorgalmazta, hogy Ferenczi művei megjelenjenek franciául. Szeretnénk pontosabban körvonalazni ennek az érdeklődésnek a természetét, és azt, hogy miként magyarázták Párizsban a budapesti mesternek és közvetlen tanítványainak munkáit.

Hivatkozások Ferenczi Sándorra Jacques Lacan doktori értekezésében (1932)

Legelőször is meg kell állapítanunk, hogy Jacques Lacan első munkáitól kezdődően – és kivált doktori értekezésében – felhasználja Ferenczi életművét. Lacan kidolgozott egy paranoiaelméletet, amely egyszerre pszichogén, és a freudi követelményrendszernek megfelelően levezethető az ösztönelméletből, ugyanakkor figyelembe vesz német nyelvű munkákat, melyek a pszichotikus folyamatokról szólnak.[1] Jacques Lacan ebben a korszakban csak kevés pszichoanalitikust idéz, hivatkozásait elsősorban Kretschmer munkáiból meríti, de Ferenczi is előkelő helyen áll. Így egy Aimée nevű páciens apakomplexusával kapcsolatban felhasználja az „A homoszexualitás jelentősége a tébolyodottság kórtanában”[2] című cikket.

[1] A német és francia pszichiátria Jacques Lacan munkáira gyakorolt hatásáról lásd jelen szerző munkáját: „On the Lacanian treatment of psychotics: historical background and future prospects”. In: *Psychoterapy of schizophrenia and related states*. Nemzetközi konferencia. Menninger Clinic, Topeka, Kansas, 1994. június 7–10. Lásd még: „Bedeutungseffekte in den Psychosen”. In: Hofman, W.–Schmitt, W. (szerk.) (1992): *Phänomen, Struktur, Psychose.* Regensburg: S. Roderer Verlag.

[2] Ferenczi S. (1911): A homoszexualitás jelentősége a tébolyodottság kórtanában. In: Linczényi Adorján (szerk.) (1982): *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében.* Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból. Budapest: Magvető. 96–123.

(Aimée esetét elemzi az értekezésben.) A fiatal Lacan ebből a komplexusból meríti a „homoszexuális erotománia" fogalmát (a kifejezés egy csapásra megmutatja Lacan tartózkodását a Clérambault kidolgozta leszűkített elmélettől). A „homoszexuális erotománia" Aimée-t egészen a gyilkossági kísérletig vezeti el. A páciens misztikus jellegű elaborációit Lacan Ferenczi Sándor „Néhány klinikai megfigyelés paranoiás és parafreniás betegeken"[3] című cikkének fényében vizsgálja meg. Ferenczi cikke 1932-ben jelent meg franciául is a *Revue Française de Psychanalyse*-ben; a cikk előtérbe állította sok paranoiás és paraphreniás (illetve dementia praecoxban szenvedő beteg) vonzódását a metafizika és a vele határos tudományos tanok iránt. Miközben a pregenitális fixációkat – amelyekből végső fokon az üldözési zavarokat eredeztetik – Karl Abraham munkáinak fényében tárgyalja Lacan, nem mellőzi a fejlődési stádiumok eltérését sem, amely Abraham híres munkája, a *Versuch einer Entwicklungsgeschichte der Libido* vet fel; ezt idézi Lacan az Internationaler Psychoanalystischer Verlag 1924-es kiadása nyomán.[4] Látni fogjuk, hogy Lacannak ez az érdeklődése továbbra is fennmarad a budapesti iskola, elsősorban a kezdeti fejlődési szakaszok kutatása iránt, miközben elég gyorsan módosul ama törekvések révén, amelyek a gyógymód irányára vonatkoznak.

Az ösztönök státusának kérdése

Ha félretesszük Jacques Lacan pszichiátriai művét, s érdeklődésünket afelé fordítjuk, amit analitikusként dolgozott ki, magától értetődően föl kell idéznünk az ösztönök státusának kérdését, amely különös fogadtatásban részesült. Miközben az analitikus irányzatok nagy része Karl Abraham hatására „genetikus" koncepciót dolgozott ki, Jacques Lacan, amikor föllép a pszichoanalitikus elmélet terén, bírálja az ösztönök elméletét, mint amely biológiai redukcionizmusnak ad helyt, és úgy véli, a kifejezést az

[3] Ferenczi S. (1919 [1914]): Néhány klinikai megfigyelés paranoiás és parafreniás betegeken In: *Ideges tünetek keletkezése és eltűnése és egyéb értekezések a pszichoanalízis köréből.* Második kiadás, Dick Manó. 51–58.

[4] Lacan, Jacques, id. mű 258. old.

„imágóval”[5] kell helyettesíteni. Eközben olyan dialektikát vezet be,[6] amely alkalmas arra, hogy adekvátan írja le azokat a bonyolult kölcsönhatásokat az egyén és a társadalmi adottságok között, amelyektől az egyén függ. Az ösztönöknek ez a „leértékelése” továbbra is fennmarad, amikor Lacan a születő kibernetika hatására szétválasztja a pszichés aktivitás két alapvető területét: a szimbolikusat (melyből az interszubjektivitás különös módját eredezteti) és az imagináriust. Az ösztön problémakörét az imaginárius rendjében helyezi el, anélkül, hogy különösebben megkülönböztetné azt a tükörben látható képtől.

Ekkor kerül szembe Bálint Mihály elképzelésével. Bálint ugyanis szintén lendületes támadást intézett az ösztönök freudi elmélete ellen.

Bálint a „Kritikai megjegyzések a libidó pregenitális szerveződésének elméletéhez” című cikkében (1935)[7] éppen azt bírálta, hogy megpróbálják párhuzamba állítani az ösztönök fejlődését (orális, anális és genitális részösztönök) és a szeretet típusait (orális, anális és genitális). Bálint úgy véli, egy ilyen párhuzamosság elméletét valójában megzavarja egy kiegészítő periódusnak a leírása: e fejlődés kezdetén egy korábbi perverz polimorf stádium. Továbbá Freud a tárgykapcsolat két megelőző stádiumát írja le: az autoerotikáét, amelyet nem tárgyiként mutat be, és a nárcizmusét, melyhez hozzáfűzi „a libidó infantilis genitális szerveződéséről” szóló elméletét.

Mindez egyszerre koherencia- és időprobléma, amennyiben lehetetlen elválasztani például az orális tárgykapcsolatokat az autoerotikától. Karl Abraham ment a legmesszebb – emlékeztet Bálint – abban a próbálkozásban, hogy párhuzamba állítsa a szeretet fejlődését és az ösztönöket; Ferenczi megpróbálta követni őt a valóság erotikus érzékelésének fejlődéséről szóló elméletében.

Bálint tehát jobban összefüggésbe akarja hozni ezeket az alapvető kérdéseket, arra összpontosítva, amit a tárgykapcsolat („tárgyerotika”) fejlődésének nevez, ez lehetővé teszi, hogy feltételezzen egy első stádiumot, amelyben szeretet és ösztön az eredeti passzív szeretetkapcsolat köré egyesül. El-

[5] Három alapvető imágótípust ír le, az első az elválasztásnak felel meg, a második a tükör stádiumnak, a harmadik az Ödipusz-komplexusnak.

[6] Alapvetően Alexander Kojève előadásának hatására: az „úr és rabszolga dialektikája” Hegelnél *A szellem fenomenológiájá*ban.

[7] Zur Kritik der Lehre von den prgenitalen Organisationen der Libido. In: *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse,* 21: 525–543.

gondolása a következő: a neurotikus patológia eredete nem annyira egy traumából vagy egy ösztönprobléma egyszerű betörésétől származik, mint inkább egy zavarban gyökerezik, az „ártatlan" primer passzív szeretet elárulásában. Szerinte ez kezdetben uralkodik a gyermek életén. A „Farkasember" esetében például a gyermek kezdetben teljesen ártatlanul játszik genitális szerveivel, amikor a kasztrációs fenyegetés úgy szakad rá, mint derült égből a villámcsapás. Szexuális élete ekkor visszaesik a pregenitális szakaszba.

Bármekkora legyen is az a mélység, amelynél az analitikus megfigyelés és technika segítségével behatolhatunk egy ember életének történetébe – következtet Bálint –, „mindig és kivétel nélkül találunk tárgykapcsolatot". A jutalmazó kielégülés autoerotikus formái vagy ártalmatlan játékot, vagy kompromisszumképződményt jelentenek. Az analízis megmutatja, hogy az autoerotikus formák vigasztaló vagy kihívó mechanizmust jelentenek, vagy tárgyvesztés, vagy a tárgyak előidézte konfliktus folytatásaképpen. A tárgykapcsolatok előtérbe helyezése tehát Bálint számára – amelyet Ferenczit követve vetett föl – lehetővé teszi az ösztönök fontosságának viszonylagossá tételét (azt a felfogást, hogy a gyermekkor első szakasza polimorf perverz, autoerotikus vagy narcisztikus), az olyan megfogalmazások következtében, mint az alábbi, amely véleménye szerint összefoglalja az alapvető gyermeki problémát:[8] „Kell, hogy szeressenek, mindig, mindenütt, minden módon, egész testemben, egész lényemben, mindenféle kritika nélkül, anélkül, hogy a legkisebb erőfeszítést kelljen tennem." Ez alkotja minden erotikus vágyakozás végső célját.

Bálint tehát azt javasolja, hogy az ösztönproblémákat a szeretet problémájába integráljuk; ezt egyesek némiképp redukcionistának vélhették az ösztönproblémák rovására.

Lacannál másfajta redukcionizmust találunk, olyan redukcionizmust, amelyben az ösztönök nyilvánvalóan az eltűnés felé tartanak. Így híres római előadásában Lacan úgy véli, hogy a tüneteket sokkal kevésbé értelmezhetjük ösztönkonfliktusok eredményeiként, mint az adott szó be nem tartásának következményeiként (amelyből a szimbolikus interszubjektivitás alapját dolgozta ki). Ez leggyakrabban az alany születése előttről bevésődik, számára ez örökség, adósság, melynek a tünete jelenti az óvást.

[8] Bálint Mihály tanulmányát a szerző a francia kiadás alapján idézi. „Remarques critiques concernant la théorie des organisations prégénitales de la libido" In: M. Bálint (1972): *Amour primaire et technique psychanalytique.* Paris: Payot. 50 skk.

Lacan ebben a korszakban mindazonáltal fontosnak tarja, hogy megkülönböztesse az általa előtérbe helyezett redukcionizmus-formát a Bálint által javasolttól. Így Lacan szemináriumában[9] Bálint Mihály elképzelésével vitázva fölteszi a kérdést, hogy vajon az interszubjektív kapcsolatban benne rejlik-e a perverzió; a kérdésre igenlő választ ad. Az interszubjektív kapcsolatnak ez a jelenléte azonban minden perverziós esetben felismerhető a gyermek „polimorf perverziójában" is. Ez a hangsúlyosság egy interszubjektív kapcsolat szélsőséges formájában azután szemben áll Bálint elképzelésével: ez teljes mértékben passzív primer szeretet, „harmonikusnak feltételezett kapcsolattal, amely telíti a természetes vágyat".

Lacan úgy véli, nincs egyetlen perverz megnyilvánulási forma sem, amelynek struktúrája – minden egyes megélt pillanatában – ne maradna fönn az inerszubjektív kapcsolatból, ám az határpontként jelenik meg: valójában „a felismerés dimenziója szélsőséges formában jelenik meg benne".[10] Lacan azt mondja, hogy a szadisztikus kapcsolat csak annyira áll fönn, „amennyire a másik épp azon a határon van, hogy még alávetett maradjon". A szadisztikus kapcsolat a leggyakrabban azt foglalja magában, hogy „a partner beleegyezése meg van ragadva: szabadsága, vallomása, megaláztatása". Bizonyos esetekben egyébként a szadisztikus megnyilvánulások – amelyek korántsem erőszakos cselekedetekben játszódnak le – valójában csak abból állnak, amit „interszubjektív manővereknek" nevezhetnénk: inkább a „kivitelezés küszöbén maradnak, játszva a várakozással, a másik félelmével, a presszióval, fenyegetésekkel."[11]

Az interszubjektivitás tehát természetesen úgy jelenik meg, mint „a lényeges és megingathatatlan jelenség", de azért úgy, hogy az egyszersmind teret engedjen a részösztönök bizonyos autonómiájának. Ez a marginális autonómia mint ennek az „interszubjektivitásnak a határán" működő adott; ezt Lacan bizonyos szadisztikus formák között írja le, arra is kitérve, hogy ez benne foglaltatik a gyermek polimorf perverziójában. Ám föltehetjük a kérdést: ez az autonómia kizárólag marginális-e az általa tekintett nézőpontból. Lacan, amikor a pszichózisról szóló előadásában feltárja a paranoid élmény sajátosságait, kitart ama gondolat mellett, hogy a beteg még a „normális" interszubjektivitásban is megfordított formában kapja a

[9] Lacan, Jacques, *Le Séminaire, Livre* I. 239. old.
[10] Lacan, Jacques, *Le Séminaire, Livre* I. 241. old.
[11] Lacan, Jacques, id. mű, id. hely.

Másik üzenetét, egy alapvető „te vagy" formában. Alapvető csalás található itt, melyben az interszubjektivitás „jóhiszeműsége" rosszra fordul, hiszen az interszubjektivitás alapvető formájának tétje abból áll, hogy a partnert olyan állításra bírja, amely rejtetten a beteg státust hozza létre, anélkül, hogy a Másik hozzájárulása nyíltan adott volna. A beteg ellenben akkor billeg a pszichotikus viszonyban, amikor egy ilyen rejtett hozzájárulás nem lehetséges.

Még ha Bálint Mihálynál és Jacques Lacannál kezdetben az ösztönök kérdésével kapcsolatban redukcionista nézőpontot találunk is, ez a látszólagos hasonlóság eléggé eltérő nézeteket rejt. Bálintnál ugyanis a kiinduló helyzet egy „határtalanul szeretett lény", „teljes bizalommal", Jacques Lacan viszont az interszubjektivitásnak olyan különös változatát állítja fel, melyben a „valóságos" beteg a saját személyéről csak szükséges csalásban nyer bizonyságot, mely csalás alátámasztására a Másik alakja szolgál.

Tehát mindkét részről az előzetesen elképzelt Másik hipotézise szolgál támaszul a pszichoanalitikus kezelés eredeti felfogása számára, melynek a rokonsága egy csapásra megmutatkozik egy olyan perdöntő kérdéssel kapcsolatban, mint az ellenállás elmélete.

Ferenczi és Bálint koncepciója mint érv az „analitikus ellenállásának" fogalma mellett

Az ötvenes évek elején Jacques Lacan „Freudhoz való visszatérésének" egy sajátságos aspektusa azt jelentette, hogy előtérbe állítja azt a gondolatot, amely szerint a tudattalant – ami „úgy van struktúrálva, mint egy nyelv"[12] – nem folyamatos jelölők uralják, ugyanúgy, mint a számítógépeket, amelyeket ebben a korban fejlesztettek ki. E jelölőknek szerinte ugyanaz a létezési módjuk, mint Edgar Allan Poe „Az ellopott levél" című novellájának, az a folyamat, amely megpróbálja elrejteni, miközben csak bevallani tudja őket. A „páciens ellenállásának" fogalma – amelyet számos analitikus az én pszichológiájának nézőpontjából fejlesztett ki – Lacan szá-

[12] Az ismétlés kiemelését Jacques Lacannak ebben az időszakban a tudattalanról alkotott koncepciójában nyilvánvalóan párhuzamba kell állítani azzal a módozattal, ahogyan Franz Alexander mutatta a felettes ént, mint amelyet „merev automatizmus" irányít, *Psychoanalyse der Gesamtpersönlichkeit* című munkájától kezdődően.

mára pontatlannak tűnt. Ebben az időszakban felfogása afelé hajlik, hogy a páciens ellenállása helyébe az analitikus nem kellő bölcsességét állítja, vagyis azt, hogy ellenállást tanúsít az analizált kifejezésmódjával kapcsolatban. Ez olvasható ki „Variantes de la cure-type" (A kezelési típus változatai) című cikkéből, amelyet az *Encyclopédie Médico-Chirurgicale*-ban tett közzé, hogy válaszoljon Maurice Bouvet egy cikkére („La cure-type") és tárgykapcsolat-elméletére. Ez a hosszú cikk – mely szinte egy teljes értékű pszichoanalitikus tanulmány – újra fölveti nemcsak Ferenczi koncepcióját, amelyet „a technika rugalmasságának" kérdésével kapcsolatban vetett fel, hanem azokat a kritikákat is, amelyeket a magyar irányzat dolgozott ki az analitikus képzés módozataival szemben. Kettős törekvés ez, amely már Ferenczi írásaiban is uralkodó. Lacan, amikor újra előveszi Freud tételeit, válaszul Ferenczinek az analitikus kezelés végéről írott cikkére[13] („az analitikus a saját személyiségében általában nem éri el azt a normalitásfokot, amelyre pácienseit szeretné eljuttatni" – írta Freud „A befejezett és a vég nélküli analízis"-ben) fölveti annak kérdését, ami megkívántatik az analitikus személyétől a kezelés végének érdekében. Ezzel közvetlenül fölidézi a magyar iskola által kidolgozott probléma egy fontos pontját, az analitikus ellenállásának analízise és az ugyanezen analitikus irányította kezelési módok kimenetele közötti kapcsolatot. Ez a pont Ferenczi tanítványai számára annál is inkább nyilvánvaló volt, minthogy a kezelés folyamatát mint introjekciós mozgást ragadták meg, feltételezve az analitikus lelki mechanizmusainak közvetlen hatásait a páciensre, jóval túl a „konstrukció" fogalmán, melyet Freud kiemelt. Lacan Ferenczinek „A pszichoanalitikus technika rugalmassága"[14] című cikkére támaszkodik, és a következő idézetet emeli ki belőle: „Utalok egy olyan problémára, amelyet eddig senki sem érintett, az analitikus lelki folyamatainak lehetséges metapszichológiájára az analízis során. Megszállásai egyrészt az azonosítás (analitikus tárgyszeretet), másrészt az önkontroll, illetőleg az intellektuális tevékenység között ide-oda ingáznak. A hosszú napi munka során, valójában soha és fantáziájában csak rövid pillanatokra adhatja át magát nárcizmusa és egoizmusa szabad kiélése élvezetének. Nem kételkedem, hogy ilyen, különben az élet-

[13] Ferenczi Sándor, (1997 [1928]): Az analízisek befejezésének problémája. In: *Technikai írások.* Budapest: Animula. 48–56.

[14] Ferenczi Sándor, (1997 [1928]): A pszichoanalitikus technika rugalmassága. In: *Technikai írások.* Budapest: Animula. 57–70.

ben alig előforduló túlterhelés előbb vagy utóbb az analitikus sajátos higiéniáját fogja követelni."[15] Lacan egy sor maximával áll elő, melyek Ferenczit követve leírják „a valóságrendet, amelyet magában kell megvalósítani":[16] „a személyes egyenlet redukálása – a tudás második helye – uralkodás, mely tudjon nem ragaszkodni – elnézés nélküli jóság – a jótétemény oltárainak hiánya. Az egyetlen megtámadandó igaz ellenállás: a közömbösségé *(Unglauben)* vagy a „nekem nagyon kevés" ellenállása *(Ablehnung)* – a rossz szándékok támogatása – a tudás igazi szerénysége" – mindegyik esetben arról van szó, hogy az „én elhalványul, hogy helyet adjon az interpretáció tárgypontjának". Márpedig az egész csak az analitikus személyes analízisétől és annak végétől kezdve nyerheti el erejét.

Ferenczi tehát szembehelyezkedik a különböző olyan eltévelyedésekkel, amelyek ágyat vetnek az „ellenállás" elméletének, amennyiben az ellenállás arra van felszólítva, hogy énellenállás legyen az énpszichológia számára. Lacan természetesen azok között van, akik leginkább visszahozták az ént, és meglepő, hogy ebben a szövegben semmilyen kritikát nem fogalmaz meg. Ebben annak egyfajta megelőlegezését láthatjuk, ami később Lacannál az analitikus helyének előbbre hozása lesz, az analitikusénak mint a páciens „látszattárgya". Ugyanakkor Lacan úgy véli, Ferenczi elméletalkotása arra ösztönöz, hogy gondolkodjunk az analízis befejezésének kérdésén. Hangsúlyozza, hogy ez ugyanaz a kérdés, mint az analitikus cselekvését vezérlő elveké.

Ugyancsak „Ferenczi autentikussági iskolájára" hivatkozva értékeli Lacan Bálint Mihály[17] munkáit, ellenpontként azzal a törekvéssel szemben, amely arra irányul, hogy újraformálják a páciens énjét az analitikus énjének segítségével. A Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület többsége ezt javasolta. Lacan úgy vélekedik, hogy ha Bálint Mihály munkái a primer szeretet elmélete mellett teszik le a voksot, és a kettős kapcsolat szenvedélyes aspektusára támaszkodnak (narcisztikus lelkesedés, leírhatatlan érzelem vagy épp ellenkezőleg, elkerülhetetlen agresszivitás), akkor ez azért van, mert semmiféle harmadik út nem jöhetett szóba az én meg nem fontolt előtérbe helyezése kapcsán, az énnek, amely a „tudat"- vagy ellenőrző instancia, ami az analitikus irányzatban jött létre. Valójában az, hogy Bálint felis-

[15] Uo. 68. old.
[16] Lacan, Jacques: La direction de la cure", in: *Écrits,* Seuil, Paris, 341. old.
[17] Uo. 347. old.

merte az énátalakítás alapjának szenvedélyes részét (ezt az alapot az amerikaiak nem konfliktusos zónaként fogják föl), Lacan szerint a „vágy mezztelenre vetkőztetésére" szólít föl. Ami nem volna lehetséges, ha az analitikus fel tudta volna deríteni „halálhoz viszonyuló létét" [Sein zum Tode] a Heideggertől kölcsönvett kifejezéssel, azonban ennek Lacan személyes intonációt adott: egy identifikációkon túlinak a felkutatását.[18] Látjuk tehát, hogy Lacan azt a kritikát használja föl, amelyet a magyar irányzat alkalmazott az ortodox irányzattal szemben, s azért teszi ezt, hogy egy „harmadik utat" mint a vágy aszkézisének egy útját javasolja az ötvenes évek végén.

A primer szeretet, a „nem kívánt gyermek" és a Másik iránti vágy

Ferenczi Sándor „A nem kívánt gyermek és halálösztöne" (1929) című cikkében[19] a negatív terápiai reakció elméletét vetette föl, mely annál is érdekesebb, minthogy a lacani irányzaton kívül utóbb csak ritkán veszik elő. Ez a cikk egy Ernest Jonesszal folytatott párbeszédből ered (akinek „Hidegség, betegség és születés" című cikke (1923) Ferenczi „A valóságérzés fejlődésfokai és patologikus visszatérésük" című cikkére [1913][20] válaszolt). Ferenczi Trotter, Stärcke, Alexander és Rank munkáit felhasználva a hidegségben való megmaradás tendenciát az első gyermekkor traumatikus benyomásaira, rossz érzéseire vezeti vissza, amelyeket akkor érez a gyermek, amikor kiszakítják az anyai környezet melegségéből. Szerinte ez a traumatizációt újra átéli szüntelenül. Ferenczi úgy véli, hogy az élet az élet- és halálösztön elegyedése. Ferenczi különböző gyermekeseteket idéz, amelyek drámai funkcionális zavarokat mutatnak (torokgörcs, étkezési zavarok, pszichoszomatikus zavarok). Ezeknek a gyermekgyógyászatban gyakorta tapasztalt eseteknek az a jellegzetességük – állítja Ferenczi –, hogy „családjukban nem szívesen látott vendégek voltak".

---

[18] Annak ellenére, hogy Lacan különböző idézeteket vett át Heideggertől, Heidegger soha nem ismerte el művének ily módon történő használatát. Gion Condrau szerint az egyetlen pszichiáter, aki Heidegger segítségét élvezte, Medard Boss volt, Dubois de Berne tanítványa.

[19] Das unwillkommene Kind und sein Todestrieb. In: *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse* 1929, XV., 149–153; Bausteine III., 446–452.

[20] In: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében.* Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból. Budapest: Magvető, 1982. 124–146.

Az egyikük olyan anyának volt a tizedik gyermeke, akit munkája túlterhelt; egy másik olyan apának volt az utódja, akit halálos betegség támadott meg, és nem sokkal később meg is halt. „Az anyánál a türelmetlenség tudatos és tudattalan jeleit vették észre, és életakaratuk megtört" – jegyzi meg a budapesti analitikus. Ilyenkor a legkisebb alkalom elég ahhoz, hogy föltámadjon bennük a halálvágy, még ha azt erős akarati feszültség egyenlítette is ki. Gyötri őket a pesszimizmus, a szkepticizmus és a bizalmatlanság. Szenvednek a passzív gyengédség iránti vágytól (melyet nem kaphattak meg), a munkakedv hiányától, hogy nehéz fenntartaniuk a folyamatos erőfeszítést. Az ilyen jellegű megfigyelésnek – véli Ferenczi – mérséklő hatással kell lennie arra, amit az ifjúságról a leggyakrabban írnak: egy elfogadott nézet szerint az ifjúságot főképpen az életösztön jellemzi, és az az előrehaladottabb kor elérésével a nulla pontra érkezik.

Ám valójában – tiltakozik Ferenczi – a méhen belüli és kívüli életben csak akkor van kibontakozás, ha az embrió és a gyermek kedvező védőfeltételekkel találkozik. Ez Ferenczit olyan megfogalmazáshoz vezeti el, amely igen közel áll Sigmund Freudéhoz (az életösztöntől különbözik a halálösztön, amely a legalapvetőbb, minthogy tehetetlenség jellemzi), ám az életösztön természetesen teljesen átitatódik a primer szeretetre vonatkozó Ferenczi-féle elképzelésekkel. Ferenczi úgyszólván nem akar mást látni a Másikban, mint olyan instanciát, amelyről feltételezi, hogy várja és fenntartja a beteg vágyát. A Másiknak – véli – bizonyságot kell nyújtania a gyermek számára, hogy élnie kell; vagy még inkább a Másiknak valamiképpen magára kell vennie a gyermek által érzett külsőségi érzést. „A gyermeket – írja – csodálatos szeretettel, gyengédséggel és gonddal arra kell rábírni, hogy bocsássa meg a szüleinek, hogy világra hozták, anélkül, hogy kikérték volna a véleményét. [...] A csecsemő még sokkal közelebb van az individuális nem-léthez, melytől nem távolodott el az élettapasztalat révén." Életereje – véli a budapesti analitikus – „kezdetben nem túl erős; a tapintatos neveléssel megerősödik".

A szeretet e Másikának struktúrájától akarja megkülönböztetni Ferenczi a különböző típusú neurózisokat, attól függően, hogy a trauma milyen korai. E cikkben úgy véli, hogy az „endogén" neurózisok (ez nagyjából annak felel meg, amit mi pszichoszomatikusnak neveznénk) különböző traumáknak felelnek meg.

Bárhogy van is, Ferenczi úgy tekinti, hogy ennek a következménye a „technika rugalmassága" kell, hogy legyen. Ilyen páciensekkel, úgy látta,

egyre csökkenteni kell a páciensek (analitikus) munkaképességével kapcsolatos követelményeit. Az ilyen típusú emberek esetében a „pozitív életösztön" újbóli bevezetésével fontos megengedni a páciensnek, hogy néha gyerek legyen, hogy „élvezze a gyermek felelőtlenségét". A frusztráció követelményének (a legalapvetőbb szabályénak) csak később jön el az ideje. Ezek a javaslatok szerinte nem összeegyeztethetetlenek azzal, mit „az ellenállás leépítésének" nevez.

E szeretetre tett javaslat – egy előzetesen elképzelt Másikra vonatkozóan –, mely igazolja az ő helyét a világban, összemérhető-e a „klasszikus" freudi pozícióval, amely szerint a neurózisok kialakulásában a szexualitás a legfontosabb tényező? Ferenczi válasza árnyalt. Mindenekelőtt megjegyzi, hogy a gyermek erotikája a mindenütt jelenvalósága miatt arra törekszik, hogy észrevétlen maradjon. Csak egy második korszakban válik észrevehetővé, amikor ez a kezdeti rejtőzködés bomlásnak indul. Másrészről azonban ugyanez elmondható a „a korán megtanult élet utálatáról" is. Bizonyos esetekben csak viszonylag későn fejlődik ki, az „Ödipusz-konfliktus harcai és a genitalitás során", ami azt jelenti, hogy olykor csak egy szexuális tematikán keresztül válik olvashatóvá.

Ferenczinek ehhez a cikkéhez Jacques Lacan kommentárt fűz „A szorongás" című előadássorozatában (1962–1963),[21] amelyben fölidézi a különösen tartós depressziókat, amelyek az egyes betegek által érzett bizonyossághoz kapcsolódnak, s amelyeket a Másik csak elhárítani akar. A beteg ebben az esetben gyakran úgy érzi, hogy visszatérő öngyilkossági kísérletre van kényszerítve. Ez a rövid jegyzet nincs arányban Lacannak az érdeklődésével, amellyel ebben a korszakban „a Másik iránti vágy" felé fordult, aminek Ferenczi kétségkívül az előfutára. Az ötvenes évek végén ez a kérdéskör jelentősen kibontakozik Lacan művében, és egy olyan tárgyra összpontosul, amely ennek a vágynak egyfajta „jele". Ebben a korban Lacan megpróbálta integrálni a Winnicott által kidolgozott, az anyától elválasztó áttételi tárgyat és a „szorongásjelzés" problémáját, amelyet Sigmund Freud dolgozott ki „Gátlás, tünet és szorongás" című munkájában.

A Jacques Lacan által kidolgozott elképzelés szerint az alapvető tárgy már nem ösztöntárgy – ezt az elképzelést már Ferenczinél is megtaláljuk –, hanem képzeletbeli tárgy, amelynek ki kell mutatnia a Másik iránti vágyat.

[21] Ferenczi Sándor (1982 [1929]): L'enfant mal accueilli et sa pulsion de mort. In: *Psychanalyse,* 4. kötet. Paris: Payot.

Valójában az az eljárás, ahogyan Jacques Lacan e Másik iránti vágyat vizsgálta, eléggé eltávolodott Ferenczinek vagy Bálintnak a primer szeretetről alkotott felfogásától, mert számára a Másik iránti vágy általában valami olyat jelentett, ami elaraszt, szorongást okoz. Az alapvető kérdés – vélte Lacan –, az, hogy megtudjuk, vajon ez a Másik iránti vágy teret enged-e egy kettős folyamatnak. Egyfelől identifikációnak a szülői Másik jelentői alatt, másfelől szeparációnak, amelyet ez a Másik ural, föltételezve, hogy ez utóbbi nem teljes (Lacan kifejezésével „elzárt"), és hogy ez a nem teljesség lehetővé teszi a beteg számára, hogy egyfajta képzeletteret találjon magának. Valamiképpen az a fajta Másik, amely képes a „nem kívánt gyermekre", úgy tűnik, csak egyfajta szeparációt enged meg: valóságos szeparációt: a betegséget, a destrukciót, az öngyilkosságot.

A viszontáttétel kritikájától az analitikus vágyáig

Amikor Lacan az elfojtott jelentőkre összpontosított áttételelképzelés mellett foglal állást, ez a kezelés irányában a viszontáttétel szerepének alulértékelését eredményezi. Tudjuk, hogy az ilyen alulértékelés – amelyet a legtöbb klasszikus analitikusnál megtalálunk (közöttük Melanie Kleinnél és Winnicott egyes cikkeiben) – az analitikus fantáziatevékenységével, sőt a cselekvésbe való átmenet kockázatával szembeni bizalmatlanságra épült. Ferenczi Sándor álláspontját sokáig úgy értelmezték, mint annyiban szélsőséges álláspontot, amennyiben a budapesti mester szerint az áttétel analízise nem kivihető, ha nem a viszontáttételből mint pozitív tényezőből indulunk ki. Freud a tízes években írott cikkeitől kezdve mégis kitartott amellett, hogy a viszontáttétel mint ellenállási tényező fontos lehet. Ettől kezdve megkövetelhetővé vált, hogy maguk az analitikusok is menjenek át analízisen, amint azt Ferenczi is kívánta, ahogyan végül Sigmund Freud ajánlotta, hogy folyamatosan többször is analizálják őket.

Így a „Beavatkozás az áttételbe" című írásában Lacan úgy vélekedik, hogy Freud a Dóra-eseténél – miközben páciensének orális fixációira összpontosít, és azt vizsgálja, hogy Dóra nem tesz mást, mint eltitkolja az apai képre való fixációját – engedett „előítéletei terhének", amidőn nem vette tekintetbe a fiatal lány vonzódását egy homoszexuális tárgy iránt, amely kulcsot adott a vágyának, K.-nak. Úgy tetszik, Lacan – művének egy teljes részében a viszontáttételt képzeletbeli megragadásra vezetve vissza, a je-

lentő tiszta dialektikájával szembeni ellenállásra – tisztán elkülöníti Ferenczi ajánlásait, aki számára a viszontáttétel az áttétel analízisének megkerülhetetlen aspektusát jelentette.

Viszont 1963-tól kezdve, amint kidolgozták a tárgynak mint a vágy okának *(„objet petit a")* státusát, az analitikus helyzete új aspektust kapott, amelynek kiemelkedő jelentőséget tulajdonítottak: megkerülhetetlenül tárgyként mutatkozik meg, ami valamiképpen csak megerősítette azt, amit Ferenczi írt cikkében: „az analitikus kezelés befejezésének problémáját", „a páciens szüntelenül teszteli az analitikust annak minden porcikájában".

Ez a fordulat attól kezdve történik meg, amikor figyelembe veszik azokat a vitákat, amelyek a viszontáttételről zajlottak az ötvenes években az Egyesült Államokban. Az a szerző, akire Lacan a leginkább támaszkodik, Lucia Tower, valójában rátalál Ferenczi egyes megállapításaira, még ha azokat nem idézi is.

Ferenczi a viszontáttételről szóló cikkében úgy vélte, hogy a viszontáttételnek – az áttétel mintájára – fázisokkal kell járnia: így létezik a „viszontáttétellel szembeni ellenállás" fázisa; az orvos csak akkor tudja uralni a viszontáttételt, amikor ez megoldódik. Általánosságban tehát szükséges a viszontáttétel, de „őrszemet kell állítani, aki riadót fúj". Csak akkor tudja szabadon engedni magát, amint azt az analitikus kezelés megköveteli. Ferenczi így írja le néhány pontban az analitikus kezelés követelményeit:

1. Engedjen szabad folyást az asszociációinak, fantáziájának, úgy engedje szabadon a tudattalanját, hogy megragadja a páciens tudattalanját.

2. Kritikai vizsgálat, átjárás egyikből a másikba, amit úgy minősít, mint „oszcilláció"; ez a „pszichikai befektetések fontos mobilitását" teszi szükségessé.

Lucia Tower a viszontáttételre a következő definíciót javasolja: a viszontáttétel az analitikus áttétele a páciensre. Ezek a formák „elkerülhetetlenek, természetesek és gyakorta kívánatosak". A páciens áttétele és az analitikus viszontáttétele közötti interakció tudattalan szinteken „életfontosságú lehet – és talán mindig – a kezelés kimenetele szempontjából".

Tower úgy véli, hogy minden analitikusnál különböző erotikus viszontáttételes jelenségek vannak jelen, és ezek valószínűleg normálisak. Valójában – írja – meg lehet különböztetni az „ellenőrizhetetlen" viszontáttételt, amely ahhoz kötődik, hogy egy analitikus nem eléggé távolra tolja analízisét, és hogy hagyja magát manipulálni páciense által, ezt Tower „kívánatos viszontáttételnek" nevezi. Ennek számos jellemzője van: „a célt illetően gátolt, nem megy

a cselekvésig, rendkívüli mértékben le van választva a páciensek erotikus áttételeiről". Ez az álláspont igen közel állónak látszik ahhoz, amit Jacques Lacan javasol azzal kapcsolatban, amit így hív: az „analitikus vágya".

Tower azt javasolja, hogy sok, lehetőleg intenzív kezelésben – viszontáttételes struktúra alakulna ki – „viszontáttétel-neurózist" lássunk, „az áttételneurózis elkerülhetetlen és lényeges ellentettjét". Ez a kezelés folyamatában katalizátorként működik. Az analitikus az áttételneurózisból az érzelmi megértés hordozóját kapja.

Lucia Tower munkáiból Jacques Lacan lényegében elfogadja, hogy az analitikus leköti önmaga bizonyos részét, vágyát a kezelésben, amiben a páciens a saját vágyát csak mint egy másik vágy vágyát tudja elhelyezni. Ezt a kapcsolatot szorongás alapú kapcsolatként írják le, amennyiben a Másik vágya az emberi vágy alkotó ismeretlene. Ily módon az analitikus tárgyként avatkozik be azzal a kettős jellegzetességgel, amelyet megvizsgáltunk: szorongástárgy és szeparációt lehetővé tevő tárgy. „Amiként megmutatkozik, ezzel a tárggyal van, lehet, kell, hogy legyen dolgunk, az áttétel kezelésének bizonyos szintjén".

Megállapítja, hogy minden egyes alkalommal, amikor egy analitikus megpróbálta „a kezelést elég távol attól a viszonytól, amelyben mint Másik veszünk részt azzal, aki az analízisünkben van, föl kell tennünk a kérdést: milyennek kell lennie ennek az »a«-hoz való viszonyunknak". Magában az áttételben tehát egyfajta hármas instancia van, „valami más ahhoz képest, amit az alany mutat nekünk". Az „*objet petit a"*-nak ez a hármas instanciája szorongás révén mutatkozik meg minden olyan esetben, amelyet azok az analitikusok írtak le, akik megpróbálták elméleti formába önteni a viszontáttételt: Lucia Tower, Margaret Little vagy Barbara Low és Szász – ez utóbbi lényegében azt ragadta meg, amelyet erőviszonynak nevezett az analitikus viszonyon belül.

Ez a felelőssége a „hős analitikusnak", magára kell vállalnia ezt az „»a« tárgyat", interiorizálnia kell mint jó vagy rossz tárgyat. Innen fakad a „kreativitás, amellyel (az analitikusnak) helyre kell állítania a bejárást a világba az alany számára". Ezt „az interiorizáció" melletti állásfoglalást valószínűleg úgy kell olvasni, mint hivatkozás Ferenczinek az „áttétel mint introjekció" problémájára. Ez a viszontáttételről szóló munkák megalapozó kérdése, amennyiben az analitikus implikációja egy csapásra oly módon adott, mint aminek nagyon fontosnak kell lennie.

Lacan úgy véli, meg kell különböztetni „a tárgy helyzetét az »a« tárgyhoz

képest", és „vágyának alkotóját" (amelyet így jelöl: $), mint egy elfojtott jelölő által rögzítettet. A fantáziának e két helyre való felosztása nem lesz ugyanaz az esetek struktúrájától függően.

Lacan úgy gondolja, hogy a perverz vagy pszichotikus páciens esetében a $<>a fantázia kapcsolata oly módon ver gyökeret, hogy magunkra kell vennünk, mint egy idegen testet. [...] Végül is inkorporációról van szó, amelynek a páciense mi vagyunk." Ezt nyilvánvalóan kapcsolatba lehet hozni azzal, hogy a perverzeknél és pszichotikusoknál az alany adja magát, akár mint akinek a testét közvetlenül a vágyba kell belevinnie – a perverzeknél, akár mint aki kitaszítja a megosztást – a pszichotikusoknál. Az egész élethangsúly az üldöztetésen, a mindenütt megcélzottságon van. Ebben az esetben olyan tárgyról van szó, aki teljesen „idegen attól az alanytól, aki beszél nekünk", tárgyról, aki különösen durván a „hiányosságának oka".

A neurotikus esetében épp ellenkező a helyzet: a virtuális területen jelenik meg fantáziájának tárgya az optikai sémában.[22] Nem személyében jelenik meg, véli Lacan, hanem csak egy helyettesítőn keresztül; szerinte ez újra fölveti a neurotikus áttétel analízisében az autentikusság fogalmát, amennyiben a tudattalan csalás fogalma itt előtérbe kerül. Ez fontos különbséget jelent Ferenczi Sándor álláspontjához képest.

Amint fentebb mondtuk, éppen a szorongás fölidézése teszi lehetővé Lacan számára, hogy pozitív kifejezésekkel idézze föl a viszontáttételt: az analitikus vágyainak kifejezéseivel. Mert valójában az analitikusnak e vágykifejezése révén ítéli meg úgy Lacan, hogy foglalkozni kell a viszontáttételnek, az analitikus „elkötelezettségének" kérdésével. „Egyetlen szerző sem [aki komolyan vette a viszontáttétel kérdését] kerülheti el, hogy a dolgokat a vágy síkjára vigye", állítja. A dolgot artikuláltan írta le Lucia Tower, mint aki az analitikus oldalára állhat mint „változás". Lacan ugyanebben a szövegben azt javasolja, hogy „az analitikus elkötelezettségéről" beszéljünk.

A szorongásról szóló előadássorozatban (1962–1963) a vágy és a törvény viszonyára helyezi a hangsúlyt. Lacan úgy véli, hogyha a vágy a Másik vá-

[22] Jacques Lacannak az *Écrits* című művében kidolgozott sémája Bouasse kísérleti modifikációját írja le. Bouasse optikai csalódást idézett elő. A homorú tükör használatával azt az illúziót keltette, hogy egy váza és egy virágcsokor, melyek külön voltak, találkoznak. A Lacan által javasolt modifikáció (a homorú tükör használata) lehetővé teszi, hogy illusztrálja, miként alkotja meg magát az alany fantáziája virtuális valóságából kiindulva.

gya, akkor a vágyat azzal a belső kapcsolattal is meg lehet határozni, amely azt elválaszthatatlanul köti a törvényhez. És itt Szent Pálnak a rómaiakhoz írott híres levelét idézi, amelyben Pál kijelenti, hogy elválaszthatatlan a kapcsolat a bujaság és az erkölcsi törvény között, ami megadja az értelmét. Ugyanígy Lacan azt látszik állítani, hogy az analitikusnak természetesen nem kell törvényhozóként mutatkoznia, azonban azt meg kell engednie a páciensnek, hogy megszabaduljon vágyainak aspektusaitól, amelyek egy Másikhoz kötik, akit a páciens mindenhatóként értelmez. E kérdésben elméletbe foglalja a „szimbolikus kasztráció" fogalmát, a vágy részét, amelyet az analitikus folyamatban a páciensnek el kell hagynia, hogy felvállalhassa saját vágyát, az előzetesen elképzelt Másik gyengeségétől függően.

Így Lacan ha a viszontáttétel kérdésével olyan témához tér is vissza, amely Ferencziéhez közelít, a megoldás, amelyet az analitikusnak az analízisben való részvételéről javasol, egészen más, mint az autentikusság, a szeretet Másikához való visszatérés Ferenczi ajánlotta megoldása. Úgy gondolja, hogy éppen ellenkezőleg arról van szó, hogy megengedjük az analizáltnak, hogy meg legyen fosztva egy élvezetrésztől, amely megakadályozza őt abban, hogy eljusson saját vágyának felemelkedéséhez.

Az analitikus kezelés „természetes végétől" a „strukturalista" végéig

Ferenczi Sándor az 1928-ban írott nevezetes cikkében, „Az analízisek befejezésének problémája" című írásában arra a következtetésre jut, hogy az analízis nem vég nélküli folyamat, de ha az analitikus a kellő kompetenciával és türelemmel rendelkezik, a „természetes megoldásig" vihető. A „természetes megoldás" fogalmát kevéssel később Freud nem fogadta el, és az analitikus irányzatok többsége nem is igen használta. Freud egy sor érvet szegezett ellene, úgy tekintette, hogy a „kedvező vég" mindenekelőtt mennyiségi kérdés az ösztönök és az én viszonylagos erejétől függően. Bálint művének egy részében úgy vélekedik, hogy Ferenczinek igaza van, és kidolgozza a primer passzív szeretet megújításának és újra megtalálásának elméletét, hogy igazolja az analízis végének „minőségi" természetét. A magyar áramlaton kívül nagyon kevés analitikus vette át az igazi analízisvég létezésének e tézisét, melyre úgy tekinthetünk, mint „természetes" jelenségre, amely minőségileg különbözik attól, ami a kezelés menetének többi részé-

ben megfigyelhető. Ám Jacques Lacan és tanítványai átvették ezt a tézist, eltérő alapokon, de mindeközben állandóan hivatkoznak a magyar iskolára.

Ferenczi „Az analízisek befejezésének problémája" című cikkében bizonyos útbaigazításokat ad a minőségi változásokról, amelyeket egy analízis végén szerinte ki lehet deríteni: a „fantáziavilág és a valóság között sokkal élesebb „elválasztást", „csaknem határtalan belső szabadságot, és a cselekedetek és döntések fölötti nagyobb uralmat. Másképpen fogalmazva gazdaságosabb és hatásosabb kontrollt".

Arról van tehát szó, hogy végig kell vinni az analízist, nem csak úgy, hogy megengedjük a páciensnek, hogy felkutassa a számára legidioszinkratikusabb szimptómákat, hogy rávezetjük, tudatos fantáziával újra élje át a „szexualitás bevezető vagy végső örömének legtöbb megjelenését, akár normális, akár a normálistól eltérő." Hanem úgy is, hogy kiszorítjuk a viszontáttétel ravaszságait, ami feltételezi, hogy az analitikus „ismerje fel tulajdon tévedéseit, maradjon érintetlen az igazságot eltorzító provokációktól." Ez azt veti föl, hogy az analitikus maga is vigye végig saját analízisét, amennyiben a páciens folyamatosan teszteli az analitikust minden porcikájában".

Ferenczi az analízis végét a következő kifejezésekkel írja le: „miután a rossz és dacos gyerek minden lövedékét hasztalanul elpuffantotta, elrejtett vágya a szeretetre és gyengédségre naiv nyíltságban tör a felszínre."[23] De itt – Georg Groddeck kifejezésével – nemcsak a „paradicsomi naivitáshoz való visszatérésről" van szó. Ferenczi kitart amellett, hogy a nőknél a „férfikomplexust", a férfiaknál a „kasztrációs szorongást" le kell tudni győzni.[24] Az analízis végét tehát úgy érti, mint az alany fantáziájának egyfajta kimerülését, anélkül, hogy azt hinné, nem jelennek meg időleges szimptómák. Azon kívül Ferenczi úgy tekintette, hogy az analitikussal való kapcsolat meggyászolása csak ismétli a primer szeretet gyászának struktúráját, és ez a gyász létrehozhat általában neurotikus szimptómákat. Az analízis nem vég nélküli, de természetes végig vihető, ha az analitikus rendelkezik a kellő ismeretekkel. Ferenczi elismeri, hogy kevés analízist vitt eddig a végig, de úgy véli, ez a lehetőség kétségtelenül létezik.

---

[23] Ferenczi Sándor (1997 [1928]): *Technikai írások.* 54. old.

[24] Tudjuk, hogy Freud „A befejezett és a vég nélküli analízis" című művében az analízis „természetes" végét illetően kétségét fejezte ki e két tényezőről, melyeket „sziklának" nevezett, minthogy gyakran megakadályozzák a kezelés befejezését.

Az 1934-es wiesbadeni pszichoanalitikus kongresszuson Bálint Mihály „A jellemanalízis és újrakezdés" címmel tartott előadást. Ebben a libidinális egyensúlyt tanulmányozta, amely kulcskérdés ahhoz, hogy megragadja azt a módozatot, ahogyan kialakul az ingadozás a pregenitális fixációk – ennek eredményeként neurotikus tünetek – és a „genitális pont" között, amely lehetővé teszi, hogy egy szorongás nélküli genitalitás fejlődjön ki.[25] Az ellenállás átdolgozását úgy értelmezi Bálint, mint egy szorongástól megfosztott újrakezdés keresését. Az ösztön„újrakezdés" fölfedezésében annak eléréséről van szó, ami „lényeges" a páciens karakterében, és összefér azzal a képességgel, hogy meghatározza az izgalommennyiséget, amelyet képes elviselni.

Később Bálint lesz egyike azoknak, akik pontosan írnak az analitikus kezelés végéről.[26] Bálint hangsúlyozza a büszkeség és a lelkesedés pillanatait, amelyeket ama korlátok átlépése idéz elő, amelyektől a páciens utóbb szenvedett; azon érzelem mellett, amelyet a primer szeretet megtalálása idéz elő; és azon gyász mellett, amelyet a neurotikus tárgyak elhagyása, illetve az analitikushoz fűződő kapcsolat felbomlása idéz elő. Ez a végről alkotott elképzelés kapcsolódik az „újrakezdés" elméletéhez, ez az újrakezdés ugyanakkor a primer szeretet újra megtalálása, egy olyan megfogalmazás szerint, amely közel áll Freudéhoz: „A tárgy megtalálása valójában újramegtalálás", amint azt a *Három értekezés a szexualitás elméletéről* című művében írta.

Az analízis „természetes" végének eme hipotézisét az analitikusok többsége vitatta, maga Freud is, aki „A befejezett és a vég nélküli analízis" című írásában inkább a különböző tényezők (nevezetesen az ösztönök, az én) mellett tartott ki, amelyek beléphetnek a kezelés kimenetelébe, és a kedvező eredmény továbbvitelébe. Az elért eredmények némiképpen mindig befejezetlen jellegének hangsúlyozása a legtöbb szerzőnél megtalálható, és figyelemre méltó, hogy Jaqcues Lacan, amikor fenntartja, hogy a pszichoanalízisnek létezik „strukturális" vége, főképpen Bálint Mihályt idézi.

Lacannak a kezelés végéről szóló szövegeinek kvázitotalitása azt sugallja, hogy egy ilyen vég nemcsak az elméletben, hanem a gyakorlatban is fellelhető. Lacan több megfogalmazást is javasolt alapvető aspektusainak le-

[25] Bálint Mihály (1933): A jellemanalízis és az újrakezdés. In: Sigmund Freud–Almásy Endre et al.: *Lélekelemzési tanulmányok.* Budapest: Somló Béla Könyvkiadó. Reprint kiadás: Budapest: Párbeszéd Kiadó–T-Twins Kiadó, 1993.

[26] Bálint Mihály (1980): On the termination of analysis. *International Journal of Psycho-Analysis.* 31(3): 215–219.

írására: a hindu misztikából a „tat twam asi" újra átvétele (1945), az alany által „a halálhoz viszonyuló létének"[27] fölemelése a képzeletbeli délibábokon túlra (1966), az ideálok redukciója, amely az alapvető fantázián megy át (1967), két csatolmány szerint pontosítva: lemondás az alapvető fantázia tárgyának létéről, lemondás annak az igényéről, hogy elgondoljuk azt, amiért nincs a tudattalannak megjelenése: a nemek különbségét.

Fontos megjegyezni, hogy e megfogalmazások általában negatív megközelítésűek, s e tény eléggé kivehetően megkülönbözteti őket Bálint vagy Ferenczi megfogalmazásaitól, akik számára – ha az analízis célja lehet lemondás – mindenekelőtt a primer szeretet egy új változatának megtalálásáról volt szó. E primer szeretet felé tart az alany legfiatalabb kora óta. Még ha nem kell is alábecsülni azokat a kulturális különbségeket, amelyek e fogalmazásbeli különbség alatt rejlenek (a francia nyelv különösen kedveli a negatív formulákat), itt azzal is számot kell vetni, hogy az alanyról alkotott lacani koncepció radikálisabb aspektust mutat föl, mint Ferenczi vagy Bálint koncepciója, amennyiben Jacques Lacan számára a fantáziabeli Másik struktúrája tágan alkotja azt a területet, amelyen az alany felemelkedik. Másrészt pedig azt is figyelembe kell venni, hogy a kezelés vége az ő számára a „képzeletbeli délibábokra" való redukálásnak felelt meg, az alany helyét megállapító jelentők nyilvánvalóvá tételének javára.

A kezelések vége igazolásának problémája

Láttuk, hogy a kezelés végét illetően bizonyos párhuzam állítható fel a Ferenczi-féle és a lacani irányzat között. Fel kell azonban vetni az igazolás módjának kérdését, a kezelés végén elért eredmények tárgyiasításának problémáját. Itt jelentős eltérést találunk. Kétfajta terv áll szemben egymással: egyrészről Bálint és Malan szerint a rövid, „fókuszált" terápia, másrészről a Lacan és tanítványai által kidolgozott „átkelés" mint az analitikus kezelésének igazolási módja.

Egyfelől Bálint koncepciója – melyet tanítványa, Malan adaptált és alkalmazott – arra irányul, hogy ne a „klasszikus" analízisek végét tárgyiasítsuk, hanem hogy bíráljuk a kezelések szokásos gyakorlatát, figyelembe véve, hogy az eredeti freudi inspiráció nagy része elveszett, viszont a kezelé-

[27] Martin Heideggertől kölcsönzött kifejezés

sek többé-kevésbé mesterségesen elhúzódnak. Ez nemcsak a páciens ellenállásának köszönhető, hanem az analitikusoknak is, annyira, hogy a tisztán kivehető befejezést, mely a Bálint által kívánt „újrakezdésnek" nyit utat, már nemigen lehet megtalálni.

Így egyfajta közelített igazolás merül fel, kezdve a „fókuszálás" fogalmával, vagyis az alapvető áttételi (és viszontáttételi) motívumok felkutatásával, ami hatásos, de – egy kissé megközelítő lerövidítéssel – lehetővé teszi a páciens alapvető problematikájának objektiválását. Ez a fókuszálás számos alkalmazásra talál rövid kezeléseknél, nevezetesen az olyan pácienseknél, akiket korlátozott időre vesznek kórházi kezelésbe. Ezt azután különböző elnevezések alatt a pszichoanalitikus pszichoterápiák legtöbb kutatója olyan eszközként veszi át, amellyel objektiválni lehet pácienseik neurózisának tartalmát.[28] Fontos azonban, hogy ez a fajta eljárás távolról sem objektiválhatja befejezett eredményeit azon a módon, ahogyan Ferenczi és maga Bálint is a kezelés „természetes végét" értette.

A lacani irányzat hasonló előfeltevésekből kiindulva kidolgozta az átkelés eljárását, melynek során az analizált a kezelés végén tanúságot tehet két kolléga előtt oly módon, ahogyan analízise lefolyhatott, és azokról az eredményekről, amelyekről úgy gondolja, hogy kiinduló helyzetéhez viszonyítva elérte őket. A fókuszálás módszerével ellentétben ez az eljárás nem pácienseket épül, hanem analitikus jelöltekre, sőt olykor gyakorló analitikusokra. Ezt az eljárást az tette némiképpen szükségessé – amint ezt többször is bebizonyították –, hogy az analizáltak többségének nagy nehézsége támad, hogy a kezelés folyamatáról pontos leírást adjon, mivel személyesen vagy foglakozásából adódóan nem érdeklődik a pszichoanalízis iránt. Viszont ha figyelembe vesszük az „analitikus vágyának" elméletét, amely szerint az analitikus valóságos munkaeszköz, és az analitikust analitikus kezelésének eredményei képesítik, megkövetelhető, hogy az analitikusnak ésszerűen világos és közölhető képzetei legyenek arról, hogy miben is állt pszichoanalitikus kezelése. Az „átkelés" eljárása, amelyet először Jacques Lacan javasolt 1967-ben, több mint tíz évvel később kezdett működni az első lacani pszichoanalitikus csoportban (École Freudienne de Paris), azután módosított formában az École de la Cause Freudienne és a Nemzetközi Pszichoanalitikus Társaság keretében. Ha az egyéni eredményeket bizalmas okok-

[28] Erről lásd cikkünket: „La place de la procédure de la passe dans les recherches sur le processus psychanalytique", *Mental, Revue Européenne de Santé mentale,* No. 3, 1997.

ból nem lehet is közzétenni, bizonyos általános következtetések levonhatók a kezelések fejlődésére vonatkozó interpretációk hatásairól. E következtetések jelentősen hozzájárulnak ehhez a kérdéshez.

Hermann Imre, Georg Cantor és Jacques Lacan: a kezelés vége és a transzfinit

Jacques Lacant meglepte Bálint Mihálynak az analitikus kezelés végéről alkotott javaslata, és furcsa módon „inkább mániás-depressziós"-nak minősítette. Ez kezdetben inkább csak szemrehányás volt, mivel a nárcizmusból fakadó büszkeség azt sugallta, hogy „a páciensnek az volt benyomása, hogy énjét kicserélték az analitikuséval".[29] Ám ahogy kimutattuk, ez a kritika egyben rejtett dicséret is volt, amennyiben Bálint azon kevesek közé tartozott, akik megpróbálták pozitívan leírni a pszichikai mechanizmus típusait, amelyek a kezelés végén felülkerekednek. De egy „mániás-depressziós" mechanizmusnak e felidézését alkalmazták a pszichoanalitikus folyamat egy másik szereplőjére is.

1967-ben, amikor Jacques Lacan azt javasolta, hogy az átkelés eljárását tegyék a helyére, kitartott amellett, ami saját tapasztalata alapján az analitikus vágyából megkövetelhető volt. A modellt, amelyet ekkor javasolt, különös módon a matematika történetéből vette. Georg Cantor felfedezését, a transzfinitet idézi föl. Igen valószínű, hogy Lacan ekkor ismerte meg Hermann Imre munkáit. Hermann[30] azt akarta kimutatni, hogy ez Georg Cantor mániás-depressziós zavarainak struktúrája, amelyet Hönigswald[31] után úgy jellemzett, mint „félelem a fonal elvesztésétől", mint „rendezett gondolatok szökellése", leírva bizonyos felsőbbrendű képzetek *(Obervorstellungen)* fenntartásának képességét a célképzetek veszteségének kezdete ellenére. Ez arra vezette, hogy több féle végtelent különböztessen meg, oly-

[29] Lacan, Jacques (1966): *Écrits.* Paris: Seuil. 681. old.

[30] Hermann Imre (1940): Studien zur Denkpsychologie. *Acta psychologica,* V. kötet. 22–102.

[31] E szerző jelentőségéről a mániás-depressziós pszichózis struktúrájának kutatásában lásd cikkünket: Phénomene élémentaire et stabilisations dans la psychose maniaco-dépréssive. La Cause Freudienne. In: *Revue de Psychanalyse,* No. 37., 1997. október, 116–125. old.

módon, hogy felsőbbrendű valóságot hoz létre, mely képes a gondolatok szökellésének ellenőrzésére.

Úgy áll a dolog, mintha Jacques Lacan azt javasolná, hogy az analitikus tudását keretként nevezzük meg; ez a tudás lehetővé teszi, hogy a páciens tudattalanja elrendeződjék, ha az bármilyen dezorganizáltan vagy kaotikusan jelenhet is meg. Nem arról van szó – véli –, hogy a páciens tulajdon jelentőit visszaléptessük egy előzetes tudásba, hanem épp ellenkezőleg, hogy az analitikus elfogadja egy bizonyos „nem-tudás" elviselését. Lacan szerint ez azt feltételezi, hogy az analitikus a vágyát egy „különböző végtelen-rendben"[32] helyezi el, vagyis hogy – Georg Cantorhoz hasonlóan – Lacan elfogadja, hogy életre hívjuk azt, ami addig csak tiszta negatív virtualitás volt. Itt tehát Hermann Imre elméletének teljes megfordításáról van szó: Cantor fölfedezése, a különböző fajtájú végtelenek megalkotásával, nem jelenti egyszerűen Hönigswald „Denkpsychologie"-jának különösen zseniális alkalmazását. Ez a lépés bizonyos modell tekintetében a keretformát is szolgálhatja, amelyet az analitikusnak tudnia kell helyre tenni, hogy lehetővé tegye a páciens számára, hogy az különbözőképpen helyezze el a tudattalan jelentőket, amelyek meghatározták szimptómáit.

Zárszó

Jacques Lacan „A kezelés iránya"[33] című művében úgy vélte, hogy az áttétel kérdésében a pszichoanalitikusok három irányban megosztottak, ezek az énpszichológia hívei, a tárgykapcsolat irányzata és az introjekció irányzata. Ez utóbbi irányzat elengedhetetlen hivatkozást jelentett Lacan munkájában, hogy kidolgozza elméleteit:

– az ellenállások, mint az analitikus ellenállásának elmélete;

– „az analitikus vágyának" elmélete, mint válasz a viszontáttételről zajló vitákra;

– a kezelés egységességét állító elmélet, amely tagadja a didaktikus és terapikus analízis elválasztását;

– az analízis végéről alkotott finalista elmélete;

[32] Lacan, Jacques (1968): Proposition sur le psychanalyste de l'école. In: *Scilicet*, I.
[33] Lacan, Jacques (1966): *Écrits.* Paris: Seuil.

– a választás szubjektív módjai, amelyeket az analitikus kezelés vége hoz magával.

A magyar irányzat e pontok mindegyikéről eredeti nézetet dolgozott ki, amelyek érdekelték Jacques Lacant és munkatársait. Ezek lehetővé tették, hogy különböző megoldásokat fejlesszenek ki, amelyek ettől kezdve a pszichoanalitikus mozgalomban egy „negyedik irányzatot" jelentenek. E megoldásokból ma sok pszichoanalitikus több tételt vesz át.

Várkonyi Benedek fordítása

LES ETATS GÉNÉRAUX DE LA **P**SYCHANALYSE

***P**SYCHOANALYSIS ON THE BRINK OF A NEW MILLENNIUM*

PARIS LA SORBONNE

JULY 8–11 JUILLET 2000

SECRÉTARIAT DE LA RÉUNION ***M**EETING SECRETARIAT*

Convergences –
E. G. Psychanalyse 2000
120, avenue Gambetta
F-75020 Paris (France)
Tel.: + 33 (0)1 43 64 77 77
Fax: + 33 (0)1 40 31 01 65
E-mail: convergences@convergences.fr
Internet: http://www.convergences.fr

A TRAUMA PROBLÉMÁJA FREUDNÁL ÉS FERENCZINÉL[*]

Rand Miklós és Török Mária

Előadásunk elkészítésére a pszichoanalízis jövőjét érintő általános aggodalmunk ösztönzött. Miért van az, kérdezzük, hogy a megértés rendkívüli távlatai a pszichoanalízisben egyszerre nyílnak meg és záródnak be?

A freudi doktrina alapvető kritikáját adjuk, mindemellett lelkes hívei maradunk a pszichoanalízis módszereinek, amely kiváltságos út az emberi lénynek és alkotásainak megértésében. Kitartunk amellett, hogy a pszichoanalízis alapvető belátásokat szolgáltat – feltéve, hogy felismerjük Freud téziseinek módszertani töredezettségét, és ezáltal világossá válik, hogy a freudi elmélet mely oldalai mozdítják elő, és melyek veszélyeztetik a szabad pszichológiai vizsgálódást.

A *Questions for Freud: The Secret History of Psychoanalysis* [Kérdések Freudnak: A pszichoanalízis titkos története] című könyvünkben (1997) több olyan belső ellentmondásra rámutatunk, amelyek a freudi tézisek és klinikai gyakorlat kulcsfontosságú mozzanatainak hatékonyságát ássák alá. Jelen dolgozatban a pszichoanalízis intézményes történetének általános problémái közül egy példát tanulmányozunk: a cenzúrát.

Minden tudományos diszciplínának megvan a maga története, az elméletek kialakulásának és szétszóródásának története. Egy problémacsoport

[*] A madridi Ferenczi-kongresszuson (1998. március 6.) elhangzott előadás szövege. A tanulmányt Rand Miklós kéziratban bocsátotta rendelkezésünkre. A szöveg német fordításban megjelent a *Psyche* című folyóiratban (LIII. Jahrgang, Heft. 5. Mai 1999. 441–456.). A külföldön Nicholas Rand és Maria Torok néven publikáló szerzők nevét – mint korábbi számainkban is – magyarosan írjuk.

története és maguknak a problémáknak a természete rendszerint elkülönül. A freudi pszichoanalízisről viszont úgy érezzük, éppen ez az egyedi vonásainak egyike, hogy a történet és az elmélet szoros összefüggésben van egymással. Mégpedig azért, mert a pszichoanalízisben a történet egy terjedelmes mentális szervezethez hasonlítható, amely egyebek mellett elhallgatásoknak, titkoknak és kirekesztéseknek ad teret.

Jelen dolgozat teljes változatában (lásd a *Questions for Freud* harmadik részében) a cenzúra több példáját sorra vesszük – Freud leveleiben, esettanulmányaiban és abban a lelkesedésben, amellyel a titkos Bizottságot fogadja 1912-ben. A következő kérdéseket vetjük fel: miért érvényesül cenzúra – Freud metapszichológiájának kulcsfogalma, az elfojtás és a felettes én kategóriáinak viszonyítója – a pszichoanalízis anyagain? Miért van, hogy noha a freudi pszichoanalízis elsődleges célja, hogy a mentális cenzúra minden formáját felderítse és száműzze, a pszichoanalízis intézményes történetén gyakorolt cenzúra felszámolhatatlan gátakat emel?

Kezdjük azzal, hogy húsz évvel azután, hogy 1912-ben létrejött a titkos Bizottság, a cenzúra még mindig fontos szerepet töltött be a pszichoanalízis történetében. Gondolatmenetünk középpontjában az áll, hogy Freud határozottan elvetette, hogy közeli barátjának és lelkes tanítványának, Ferenczinek a traumával kapcsolatos új kutatásai értékesek lennének. Ferenczit 1929-től kezdték foglalkoztatni a kisgyermekkori traumatikus események, és ez keserű személyeskedést váltott ki Freudból. Ferenczinek írott, még kiadatlan leveleiben nem megy bele a nézetkülönbség tárgyi részleteibe, inkább szabad folyást enged rosszindulatú humorának. Mindenre kiterjedő rosszallás, már-már kétségbeesés árad a szavaiból, úgy tűnik számára, hogy barátja kicsúszik az irányítása alól. Ferenczi majdhogynem önmaga ellenében, ugyanakkor klinikai megfigyeléseinek kényszertő hatására távolodott el Freudtól saját elméleteivel. Mint ismeretes, Freud csalódottsága abban nyilvánult meg a leghevesebben, hogy megpróbálta megakadályozni vagy késleltetni Ferenczi utolsó tanulmányának, a *Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között. A gyengédség és a szenvedély nyelve* (Ferenczi, 1997c [1933]) megjelenését.

Freudnak a kései Ferenczi iránti elutasító magatartása nagyjából az utóbbi évtizedben vált tudományos kutatás tárgyává. Jones Freud-életrajza révén 1953 óta már, még ha töredékes és nem pártatlan, sőt sértődött tálalásban is, de betekintést lehetett nyerni a körülmények egy részébe. A képet azóta Freud és Ferenczi még kiadatlan levelezése, és többek között Jeffrey M. Masson *The Assault On Truth* [Támadás az igazság ellen] (1984)

című művében olvasható szakadatlan vizsgálatai egészítették ki. Azért tárgyaljuk most újra Ferenczi Freud által történt elutasítását, mert a pszichoanalízis történeti topográfiájában működő cenzúra kulcsfontosságú példájának tartjuk. (A következőkben a Freud és Ferenczi levelezésének még kiadatlan részéből fogunk idézni. Köszönet illeti Judith Dupont-t, amiért hozzáférhetővé tette számunkra a kiadatlan anyag egészét.)

Mint azt Freud az 1933. január 11-i keltezésű, Ferenczinek írott levelében megfogalmazta, a kettejük barátsága jóval túllépett egymás kölcsönös megértésén, „meghitt élet-, érzés- és érdeklődésbeli közösséget" jelentett. Az is széles körben ismert, hogy Ferenczi egész életében a freudi tanok leglelkesebb és legrajongóbb híve volt, kivételes erőfeszítéseket tett tanára felfedezéseinek elterjesztéséért és kiszélesítéséért. 1910-ben alapítója volt a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesületnek, és javasolta, hogy az analitikusjelöltek képzésének szükséges lépcsőjeként vezessék be az úgynevezett kiképző analízist. Freudot és Ferenczit tehát számtalan szállal fűzte egymáshoz barátságuk, elveik és szakmai elkötelezettségük, a traumák etiológiai jelentőségére vonatkozó, messzire vezető nézeteltérésük – amely 1929-ben kezdődött, és Ferenczi 1933-ban bekövetkezett haláláig tartott – mégis egyre bántóbb éket vert kettejük közé. Ferenczi számára magától értetődő volt, hogy lojális Freud iránt, ezért elég lassan tűnt fel neki, hogy átalakította Freud elméleteit és különösképp terápiás gyakorlatát. Annak ellenére, hogy ez a fejlemény – amint ezt olykor maga is említi levelezésükben – lehangolta, arra jutott, hogy mestere egyes alaptételeivel nem ért egyet. Felrótta például, hogy a pszichoanalízis eltávolodott a kezdeti vizsgálatoktól, amelyek egyéni traumákra irányultak, és egyre inkább a fantáziának, az egyetemes Ödipusz- és kasztrációs komplexusoknak, illetve a pszichés instanciák (az én, az ösztön-én és a felettes én) között kialakuló konfliktusoknak szán szerepet. A húszas évektől kezdve és a harmincas évek elején Ferenczi már tulajdonképpen egyáltalán nem is osztotta az érett Freud nézeteit; csupán arra törekedett, hogy olyan párhuzamos elméletekkel társítsa őket, amelyek valóságos eseményekkel és az általuk kiváltott, potenciálisan traumatikus pszichológiai hatásokkal számolnak. A pszichoanalitikus kutatásoknak egy régóta hanyagolt hagyományát próbálta újraéleszteni és megerősíteni. Ez a traumára irányult, és Ferenczi számára ezt a témakört Breuer és Freud 1895-ös *Tanulmányok a hisztériáról* című munkája (Freud és Breuer, 1998 [1895]) testesítette meg. Freud mindössze heves érzelemkitörésekkel reagált arra, hogy Ferenczit a trauma foglalkoztatja. Tekintélyével élve – mint a pszichoanalízis megalapozója és Ferenczi alkalmi analitikusa – dorgálta meg, és próbál-

ta saját elgondolásaihoz visszatéríteni tanítványát, sőt odáig ment, hogy tendenciózus pszichológiai értelmezésekkel állt elő Ferenczi viselkedéséről.

Ferenczi Freudnak és Max Eitingtonnak írott leveleiben 1929-től kezdve mint szükségszerűséget sürgette, hogy terjesszék ki a pszichoanalízis akkori kereteit, hogy magába foglalja azoknak a pszichotikusoknak a valóságát is, akik komoly pszichológiai sokkot szenvedtek, amely valóságot addig csak kevéssé sikerült megérteni. Lássuk az alábbi részletet.

Ferenczi 1929. december 29-i keltezésű levele Freudnak (kiadatlan):

„Végtére is egyedül a kutatás az, amihez tényleg van tehetségem személyes ambíciók nélkül, kettős kíváncsisággal fordulok az eseteimhez, anélkül, hogy – úgy mondjam –, merev véleményt alaktanék ki gyűlnek a tapasztalataim, és abba az irányba vezetnek, amelyre egy oxfordi előadásomban már utaltam [A relaxáció elve és a neokatarzis, 1929].

Röviden a következőket mondhatom el:

1. Minden esetben, amelyben eléggé előrehaladtam, rátaláltam a betegség traumatikus-hisztériás gyökerére.

2. Ha elérkeztünk eddig a páciensel, akkor a terápiás hatás nagymértékben megnőtt. (…)

3. Lassan arra a kritikus álláspontra jutottam, hogy a pszichoanalízis a megszállásos neurózis és a jellemneurózis elemzésére korlátozza magát, és figyelmen kívül hagyja saját organikus-hisztérikus alapjait. Ennek az az oka, hogy túlértékeli a fantáziát, és lebecsüli a traumatikus valóságot a patogenezisben.

Nem tudom, hogy ön ezt majd »szembehelyezkedési tendenciának« tekintie, de azt hiszem, hogy ez nem lenne jogos. Ez ugyanis egyszerűen tapasztalatokon alapuló tendencia."

Ferenczi 1930. január 17-i keltezésű levele Freudnak (kiadatlan):

„Az egészsége feletti túlzott aggodalmam már régóta visszatart attól, hogy megosszam önnel fenntartásaimat, amelyek szerint a pszichoanalízis fejlődése szűk látókörű. (…) Nem értek egyet önnel például abban, hogy a terápiás folyamat elhanyagolható vagy kisebb fontosságú lenne, vagy hogy jogunkban állna elhanyagolni azt, csak mert nem érdekel bennünket."

Ferenczi 1930. február 15-i keltezésű levele Freudnak (kiadatlan):

„A Rossz közérzet a kultúrában című könyvével kapcsolatos észrevételeimet hadd tartogassam bécsi látogatásomig. […] *Csak egyvalamit jegyeznék meg (kétségtelenül traumatikus nézőpontból): Nem lenne okosabb kitartani a lelkiismeret és a neurózis egyéni, traumatikus természete vagy eredete mellett?"*

Ferenczi 1930. július 20-i keltezésű levele Freudnak (kiadatlan):

„Azt hiszem, ez a szubjektív tényező tett fogékonnyá azokra a folyamatokra, amelyek neurotikusaink között, a valós vagy feltételezett halálos veszély pillanataiban játszódnak le. Valójában ez vezetett arra, hogy ismét a látszólag idejétmúlt (de mindenképpen régóta figyelmen kívül hagyott) traumaelmélethez forduljak."

Ferenczi 1931. május 31-i keltezésű levele Freudnak (kiadatlan a levél Ferenczi egy tervezett előadásának vázlatát tartalmazza, amelyet eredetileg Max Eitingtonnak küldött el):

„Dr. Ferenczi tanulmánya

»1. Van-e az álmoknak másodlagos funkciója?

Ha azokra a tapasztalatokra hagyatkozunk, amelyeket [a páciens] mély relaxációs állapot[a] közben folytatott pszichoanalitikus kezelések során szereztünk – amely [a relaxáció] a traumatikus jelenetek ismétlését segíti –, de épp így álomelemzésre hagyatkozva is feltehetjük, hogy [a vágyteljesítéstől eltekintve] az alvás és az álmok egyaránt úgy próbálják tehermentesíteni a pszichés apparátust, hogy újra észlelik a nap vagy az élet maradványait.

2. Metapszichológiai nézeteink lehetséges kiterjesztése

Freud metapszichológiai konstrukciói neurotikusokkal (elfojtással) kapcsolatos tapasztalataiból származnak. Ugyanennyire jogos a pszichoanalitikus valóság egyik formájaként komolyan venni azokat a meglehetősen eltérő, ugyanakkor szinte univerzális mechanizmusokat, amelyek a pszichotikusok és a traumatizált emberek [mentális] termékei mögött rejlenek (a személyiség fragmentációja és atomizálódása; elkülönülés)…«"

Három, 1929 és 1932 között írott cikkében *(A relaxáció elve és a neokatarzis, Felnőttek „gyermekanalízise", Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között)* Ferenczi kidolgozta az együtt érző fogékonyság személyes technikáit, amelyekkel elősegítette, hogy pácienseiben újra feltűnjön a múltbeli trauma; és részletesen elemezte a traumatikus sokk alkalmával jelentkező pszichológiai mechanizmusokat is. Freud mindig egyformán negatív és végérvényes módon reagált Ferenczi helyesbítő elméleti és klinikai eredményeire. Ferenczi akár valamelyest bátortalan stílusú magánlevelekben, akár határozottabb formában, konferencia-előadásokkal adott hangot terhes gondolatainak, Freud mindennemű cáfolat nélkül vetette el őket. Érzelmi jellegű érvekkel próbálta lebeszélni Ferenczit, meggyőzni arról, hogy gondolatai alaptalanok.

Freud 1931. szeptember 18-i levele Ferenczinek (kiadatlan):

„Ön kétségtelenül… egyre inkább távolodik tőlem. Nem állítom, és remélem is, hogy nem azért, mert elfordulóban van tőlem. Sok egyéb mellett ezt is a sors számlájára írom, és tudom, hogy nem én tehetek róla, hiszen még az utóbbi időben sem kedveltem magánál jobban senkit. Sajnálattal jegyzem meg – és ebben az Ön belső elégedetlensége fejeződik ki –, hogy csupa olyan irányba tart, amelyek számomra nemkívánatos célokhoz vezetnek.

Ugyanakkor, mint azt Ön is elismeri, mindig tiszteletben tartottam az önállóságát; kész vagyok rá, hogy türelemmel megvárjam, amíg magától úgy dönt, hogy megváltozik. Ez bizonyára egy harmadik kamaszkor Önnél, amely után már minden bizonnyal érett lesz."

Freud elég gyakran sugallta ilyenformán Ferenczinek, hogy a traumára irányuló elméleti és klinikai érdeklődése végeredményben személyes és megoldatlan neurotikus tényezőkből ered. Azt várta, hogy Ferenczi újból észbe kap, és felhagy azzal, hogy dacos gyermek módjára viselkedjen, és lázadozzon mások, különösképpen pedig Freud ellen.

Freudnak a Ferenczi tudományos érdeklődésével kapcsolatos kategorikus elutasítása és személyes keserűsége akkor ért a csúcspontra, amikor Ferenczi részt vett a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület wiesbadeni kongresszusán. Az erre szánt Ferenczi-előadás, a *Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között,* arról a potenciálisan traumatikus összecsapásról szól, amely a gyermeknek (a dominánsan gyengéd) és a felnőttnek (az előbbivel szemben dominánsan szenvedélyes) érzelmei között zajlik le, és amely során a felnőtt brutalitást közvetít a gyermek felé. Freud 1932. október 20-i, Ferenczinek írott levelében idézi fel balsejtelmét, amelyet akkor érzett, amikor néhány héttel a kongresszus előtt találkozott Ferenczivel. Attól félt, hogy Ferenczi felszólalása botrányt okoz majd, ezért arra kérte Ferenczit, hogy halassza el annak közzétételét. Ferenczi egy korábbi leveléből kiderül, hogy Freud úgy érezte: a dolgozat mind a pszichoanalízisre, mind Ferenczi személyére nézve káros.

Freud 1932. október 2-i levele Ferenczinek (korábban részben J. M. Masson *The Assult on Truth* című könyvében jelent meg):

„Elsősorban a saját érdekében kértem arra, hogy halassza el a publikációt egy évvel. Változatlanul abban reménykedtem, hogy további munkája során majd felfigyel arra, hogy eljárása technikailag elégtelen, eredményeinek igaza pedig korlátozott. Úgy tűnt, ennyit ön is elismert, ennek ellenére felmentem ígérete alól, és lemondok arról, hogy valamennyire is hassak önre, ez már úgysem áll módomban. Már nem hiszem azt, hogy majd kijavítja tévedését, ahogyan én kijavítottam a magamét egy emberöltővel ezelőtt."

Ebben a levélben Freud úgy tekinti, mintha azok a traumával kapcsolatos vizsgálódások, amelyeket Ferenczi a harmincas évektől folytatott, őt már a századforduló előtt foglalkoztatták volna. 1897 szeptemberében Freud kísérletet tett arra, hogy alaposan megváltoztassa a hisztéria etiológiájával kapcsolatos meggyőződéseit. Arra az álláspontra akart helyezkedni, hogy az, amiről a páciensek mint gyermekkori valóságról számolnak be, valójában csak fantáziájukban létezik. Freud nézőpontjából tehát Ferenczi nem tett mást, mint hogy visszatért az ő pályájának egy idejétmúlt állomásához, amelynek etiológiai tévedéseit ő már azóta annak rendje és módja szerint kiigazította. Úgy tűnik, Ferenczi túlértékeli a valóságot és alulbecsüli a fantáziát, éppúgy, ahogyan ezt Freud tette harmincöt évvel előtte. Következésképp a középkorú Ferenczi ugyanabba a hibába esett, mint a fiatal Freud, azzal a különbséggel, hogy elvetette Freud korrekcióit.

Freud 1933. augusztus 28-i levele Eitingtonnak:

„Az a forrása, amit a páciensei mondanak neki, amikor sikerül őket az általa hipnózishoz hasonlónak nevezett állapotba hoznia. Kinyilatkoztatásnak veszi, amit ilyenkor hall, pedig ezek valójában nem a páciens gyermekkorából való történetek, hanem fantáziák. Az én első nagy etiológiai tévedésem is ugyanígy alakult ki."[1]

Történeti munkáiban – különösen *A pszichoanalitikus mozgalom történetében* (Freud, 1993 [1914]) és az *Önéletrajz*ban (Freud, 1925) – Freud valóban azt a benyomást keltette, hogy annak idején egyszer s mindenkorra feladta hajdani elméleteit. Ugyanakkor máshonnan, több elméleti és klinikai munkájából és a Fliess-szel folytatott levelezéséből az mutatható ki, hogy Freud még a húszas években is jócskán, sőt talán később is ingadozott a két álláspont között. Ezt mutatja a *gyermekkori csábítás* története is: Freud ezt az elméletet először elvetette, aztán visszatért hozzá, majd újból elvetette, hogy végül éppen azzal a koncepcióval olvassza egybe, amellyel korábban fel akarta váltani.

Mármost Freudnak az 1931–1933 között Ferenczinek, Jonesnak és Eitingtonnak írott leveleit olvasva valóban gondolhatjuk, hogy Freud végre túljutott a valóság és a fantázia státusa miatti nyugtalanító zavarodottságán. Ugyanakkor az a vádló attitűd, amelyet Ferenczivel szemben felvesz, éppen

[1] Egy másik részlet Freud 1933. május 29-i, Jonesnak írott leveléből (idézi: J. M. Masson *The Assault on Truth*, 181.): *„[Mrs. Severn,] úgy tűnik, pseudologica phantasticát alakított ki benne, hiszen elhitte a nő legkülönösebb gyermekkori beszámolóit is, és aztán velünk szemben is megvédte őket."*

ennek az ellenkezőjét bizonyítja. Freud szerint Ferenczi téved, mert túlértékeli a valóságot a fantázia rovására. Ferenczi pedig felcseréli a szerepeket: szerinte Freud az, aki túlértékeli a fantáziát a traumatikus valóság rovására. Pártatlan szemlélő számára az elméleti nézetkülönbség teljesen világos, az viszont már sokkal kevésbé érthető, hogy Freud miért mellőzi teljesen a tárgyi vitát. Véleményünk szerint Freud rendkívüli ellenállása – hogy elfogadja egy olyan elméleti álláspont pontenciális hasznosságát, amely különbözik saját akkori meggyőződésétől – csak visszatekintve válik érthetővé: Ferenczi határozott traumavizsgálatai minden bizonnyal azért kavarták fel Freudot ennyire kíméletlenül, mert maga is szívósan küszködött ezzel az etiológiai kérdéssel. És persze azért is, mert Ferenczi volt a legbizalmasabb tudományos partnere és a legkedveltebb személyes barátja.[2]

A korai Freud pszichés traumára irányuló vizsgálatainak fényében meglehetősen összetett színezetet ölt a kései Ferenczit érintő cenzúra. Ha tömörítve összevetjük Ferenczinek a *Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között* továbbá *A relaxáció elve és a neokatarzis,* valamint a *Felnőttek „gyermekanalízise",* illetve Freudnak *Zur Ätiologie der Hysterie* [A hisztéria etiológiája] (Freud, 1896) című tanulmányai leglényegesebb bekezdéseit, akkor kitűnik, milyen erőteljes kettejük nézeteinek párhuzamossága. (Idézeteink között még egy Ferenczi által Freudnak írt levél is szerepel.) E szokatlan dialógust követően tesszük majd fel a kérdést: Vajon nem saját, a valódi és a fantáziált trauma közötti ingadozására emlékeztette-e Freudot a szíve mélyén, utálatos módon Ferenczi?[3]

[2] Freud ugyan kritikát érdemel a Ferenczi halálát követő attitűdjéért, az viszont lényeges, hogy 1929–32 közötti levelezésükben minden tőle telhetőt megtett, hogy ha az elméleti közösséget már nem is, a személyes barátságot azért megőrizze. Röviden: Freud sosem személyében utasította el Ferenczit, arról a gondolkodóról mondott le a személyében, aki már nem értett egyet vele.

[3] Sigmund Freudtól a *Standard Edition* 3. kötetéből idézzük a „A hisztéria etiológiája" angol fordítását („The Aetiology of Histeria"). Az összes hivatkozás [AH, lapszám] formában a szövegben található. A Ferenczi-idézetek a Ferenczi Sándor: *Technikai írások* című kötetből valók (Animula, Budapest, 1997). A hivatkozások [TI, oldalszám] formában találhatók a szövegben.

I. Traumatikus események a gyermekkorban

Freud

A gyermekkori szexuális élményekben, mint a genitáliák izgatása, a koituszszerű tevékenységek stb., végeredményben fel kell ismernünk a traumákat, amelyek hisztérikus reakcióhoz vezetnek. [AH, 206–207.]

Mind a tizennyolc esetben megtaláltam az ilyen típusú gyermekkori szexuális élményeket. (…) …erőszakról van szó… általában a leánygyermeket zaklatja idegen felnőtt… A második csoportba jóval több eset tartozik, ezekben a gyermeket gondozó felnőtt – ápolónő, nevelőnő vagy tanító, vagy, sajnos túlontúl is gyakran, egy közeli rokon – avatta be a gyermeket a szexuális érintkezésbe, és tartott fenn vele szabályos szerelmi kapcsolatot… amely gyakran évekig tartott. [AH, 208.]

Ezért állítom, hogy minden hisztériás eset mélyén *egy vagy több korai szexuális élmény* rejlik, amelyek kisgyermekkorból származnak, de pszichoanalitikus munkával annak ellenére reprodukálhatók, hogy több évtized eltelt közben. Véleményem szerint ez fontos felfedezés, a neuropatológia *caput Nili*jének felfedezése. [AH, 203.]

És minthogy a szexuális tartalmú gyermekkori élmények csak *emléknyomaikon* keresztül fejtenek ki pszichés hatást, vajon nem erősíti-e meg ez a nézet a pszichoanalízisnek azt a meglátását, hogy *a hisztériás tünetek csakis az emlékek együttműködésével alakulhatnak ki?* [AH, 202.]

Ferenczi

Mindenekelőtt igazolódott a… gyanúm, hogy a traumának, különösképpen a szexuális traumának mint betegségkeltő tényezőnek jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Még tekintélyes, puritán szellemtől áthatott családok gyermekei is gyakrabban esnek megerőszakolás áldozatául, mint ahogy eddig gondoltuk. Vagy maguk a szülők azok, akik kielégületlenségüknek ilyen kóros módon keresik pótlását, vagy a különböző bizalmi személyek mint pl. rokonok (nagybácsik, nagynénik, nagyszülők), házitanítók vagy szolgaszemélyzet azok, akik visszaélnek a gyermek tudatlanságával és ártatlanságával. [TI, 106–107.]

Napirenden vannak olyan kislányok tényleges megerőszakolásai, akik még alig nőttek ki a csecsemőkorból, hasonlóan a szexuális cselekmények felnőtt nők és kisfiúk között, valamint homoszexuális jellegű erőszakos közösülések is. [TI, 107.]

Az az emlékezési anyag, mely a neokatarzis által igazolódott vagy napfényre került, a neurózisok etiológiai egyenletében a régebben oly élénken hangsúlyozott *traumás jelleget* ismét nagyobb jelentőségre juttatja… Ennek értelmében *egy analízist sem lehet befejezettnek tekinteni… amelynél nem sikerült a traumás emlékezési anyagig lehatolni.* […] A fantáziatevékenységnek mint kórokozó tényezőnek kellő figyelembevétele után utóbbi időben…

gyakrabban kellett… magával a patogén traumával is foglalkoznom. [TI, 82.]

Minden esetben, amelyben eléggé előrehaladtam, rátaláltam a betegség traumatikus-hisztériás gyökerére. (Levél Freudnak, 1929. XII. 29.)

II. Örökletesség vagy trauma?

Freud

Ahol két gyermek közötti kapcsolatról volt szó, ott néha ki tudtam mutatni, hogy a fiút – aki itt is az agresszor szerepét játszotta – korábban elcsábították… (…) A neurózist tehát mindig felnőttek alapozzák meg a gyermekkorban, és a hisztériás megbetegedésre való hajlandóságot később maguk a gyermekek adják át egymásnak. …feltéve, hogy aztán tíz-tizenöt évvel később a család fiatalabb generációjának több tagja megbetegszik, a családi neurózis jelensége ilyenkor tévesen arra enged következtetni, hogy a hajlandóság örökletes, pedig valójában csak *pszeudo-örökletes.* [AH, 208–209.]

Ferenczi

Újabban erősebben hangsúlyozom a traumatikus momentumot a neurózis patogenézisében, ezt a momentumot ugyanis az utóbbi időben érdemtelenül elhanyagolják. A külső tényezők nem eléggé alapos kutatása azzal a veszéllyel jár, hogy a magyarázat érdekében túl korán hivatkozunk a diszpozícióra és az alkatra. [TI, 102.]

Kiderült, hogy a traumát sokkal ritkábban okozza a gyermek veleszületett fokozott érzékenysége… hanem rendszerint a valóban méltatlan, nem megértő, szeszélyes tapintatlan, sőt kegyetlen bánásmód. [TI, 82.]

III. Terápia

Freud

A hisztériások reakciója csak látszólag túlzó; azért kell túlzónak tűnnie számunkra, mert csak kis részben ismerjük a motívumokat, amelyekből ered. [AH, 217.]

Nem az utolsó, önmagában minimális apróság váltja ki a sírógörcsöt, a

Ferenczi

Miután… alaposabb módon sikerült az orvos beteg között a bizalom légkörét és a teljes szabadság érzését megteremteni, egyszerre csak – és olykor évekig folyó analízisekben először – *hisztériás testi tünetek* léptek fel; paresztéziák és görcsök egy bizonyos

kétségbeesett kitörést vagy az öngyilkossági kísérletet, [hanem] az, hogy az adott pillanatban a jelenbeli apróság egy komoly, gyermekkori csekélység emlékét idézi fel, amelyen sosem tette túl magát a személy. (…) Végeredményben a hiszterogén pontok problémája is ugyanez. Ha az ember rátapint egy bizonyos pontra, feléleszt egy emléket, amely görcsös rohamot indíthat meg… [AH, 217–218.]

Ha megpróbáljuk… kiváltani a hisztéria tüneteit, hogy a betegség eredetének történetéről tanúskodjanak, Josef Breuer jelentős felfedezéséből kell kiindulnunk: *a hisztéria tüneteit… a páciens bizonyos élményei határozzák meg… amelyek a páciens pszichés életében mnemikus szimbólumokként reprodukálódnak.* …miután így lokalizáltuk a jelenetet, oly módon távolítjuk el a tünetet, hogy a felszínre hozzuk. Előhívjuk a traumatikus esemény reprodukcióját, és ezáltal az annak idején lezajlott eseményeknek a pszichés eseménysorra rá következő korrekcióját is. [AH, 192–193.]

testrészben, heves indulatot kifejező mozdulatok, kis hisztériás rohamokhoz hasonlóan, hirtelen változásai az öntudatnak, enyhe szédülés, eszméletzavarok, sokszor ezt követő amnéziával a történtekre vonatkozólag. […] Egyes esetekben ez a múló hisztériás roham valóságos *transzállapottá* fokozódott, melyben a beteg a múltnak egyes részeit újból átélte… [eközben] a betegekhez kérdéseket intézhettem, és az egyéniség lehasadt részeitől fontos felvilágosításokat nyerhettem. Akaratomon kívül és anélkül, hogy ez irányban a részemről a legcsekélyebb intézkedés történt volna, majdnem autohipnózisnak nevezhető rendkívüli állapotok keletkeztek, amelyeket nolens-volens Breuer–Freud *katarzisának* megnyilatkozási formáihoz kellett hasonlítanom. [TI, 80–81.]

IV. A pszichés trauma eredetének patogenezise

Freud

A védelem eléri célját, és kiveti a tudatból az inkompatibilis gondolatot, ha a(z eddig normális) szubjektumban tudattalan emlékek formájában gyermekkori szexuális jelenetek vannak jelen. [AH, 210–211.]

A pácienseinknél ezek az emlékek sosem tudatosak; de oly módon gyógyítjuk ki őket a hisztériából, hogy a

Ferenczi

Nehéz elképzelni a gyermek viselkedését ilyen erőszaktételek után. Első impulzusuk talán az elutasítás, a gyűlölet, az undor és az erőteljes elhárítás: „Nem, nem, ezt nem akarom, …ez fáj. Hagyjon engem!” – ez vagy hasonló volna a közvetlen reakció, ha a gyerekeket nem bénítaná meg óriási szorongás. A gyerekek testileg is és normáli-

tudattalan emlékeket tudatossá alakítjuk. (…) De mi dönti el, hogy azok az élmények tudatos vagy tudattalan emlékeket hoznak-e létre – ezt vajon az élmények tartalma, az előfordulásuk ideje, vagy későbbi hatások határozzák meg…[?] [AH, 211.]

Az ilyen, össze nem illő pár esetében – amelyet egyik részről a felnőtt, aki teljes autoritással és büntetési joggal bír, és hogy pillanatnyi hangulatait kielégítse, egyik szerepéből akadálytalanul a másikba válthat, másik részről pedig az előbbi akarat önkényére utalt, tehetetlen gyermek alkot, akiben idő előtt felébredt mindenféle érzékenység és mindenféle csalódásnak ki van téve, aki gyakran kénytelen megszakítani a tőle elvárt szexuális tevékenységeket, mert a természetes szükségleteit nem kontrollálja biztosan – a szerelmi kapcsolat egyedi feltételei, ezek a groteszk, mégis tragikus összeegyeztethetetlenségek csak később, az individuumnak és neurózisának későbbi fejlődésében megjelenő bélyegek formájában tárulnak fel, számtalan állandó hatásban, amelyeket a legnagyobb részletességgel érdemes felfejtenünk. [AH, 215.]

Tehát mi határozza meg, hogy a korai szexuális események, amelyek tudattalanok maradtak, később, amikor más patogén tényezők tevődnek rájuk, hiszterikus vagy megszállásos neurózist, sőt paranoiát idéznek elő? [AH, 219.]

Ebből arra következtetek, hogy a gyermekkori jelenetek jellege – az, hogy a gyermek örömmel vagy csak passzívan vett részt bennük – meghatározó a későbbi neurózisra… [AH, 220.]

san is tehetetlennek érzik magukat, személyiségük még kevéssé szilárdult meg, hogy akár csak gondolatban is tiltakozni tudnának, a felnőttek túlereje és tekintélye némává teszi őket, szinte az eszüktől fosztja meg őket. *Mégis ugyanez a szorongás, amikor eléri tetőpontját, automatikusan arra kényszeríti őket, hogy támadójuk akaratának alávessék magukat, kitalálják és kövessék annak minden kívánságát, és hogy magukról elfelejtkezve a támadóval azonosuljanak.* […] A legjelentősebb változás azonban, amit a felnőtt partnerrel való szorongásos azonosulás a gyermek lelki életében előidéz, a *felnőtt bűntudatának introjekciója,* amely eddig ártatlan játékot büntetendő cselekményként mutat be. [TI, 107–108.]

Ilyenkor alkalmunk van egyet-mást abból is meglátni, mi a lényege a traumatogenezis mechanizmusának. Elsősorban minden spontaneitás, egyben minden gondolatmunka teljes megbénulása, sőt sokkszerű vagy kómaszerű állapotok testi téren is. …a magát elhagyottnak érző gyermek úgyszólván minden életkedvét elveszti, vagy mint [ahogy] Freuddal mondjuk, az agresszió az önnönszemély ellen fordul. Ez olykor oly messzire megy, hogy a beteg az elpusztulás és halál érzéséről beszél, arca halálsápadttá válik, ájulásszerű állapot következik be… Ami ilyenkor lejátszódik előttünk, lelki és testi agóniát tükröz, ami megfoghatatlan és elviselhetetlen fájdalommal jár. [TI, 97.]

Ha a gyermek összeszedi magát ilyen támadások után, rendkívül zavartnak érzi magát, úgy érzi, mintha voltaképpen már meghasadt lenne, bűnös és

ártatlan egyszerre, már a saját érzékeiben sem bízik. Ehhez járul a lelkiismeret-furdalástól most még inkább gyötört és bosszantott felnőtt nyers viselkedése, amely a gyermeket még bűntudatosabbá és szégyenkezőbbé teszi. A tettes csaknem mindig úgy viselkedik, mintha semmi sem történt volna, sőt még meg is nyugtatja magát azzal a gondolattal, hogy „ez csak egy gyerek, semmit sem tud, mindent el fog felejteni." Nemritkán a csábító túl moralizálóvá vagy vallásossá válik, és azt reméli, hogy szigorral még a gyermek lelki üdvét is meg tudja menteni. Rendszerint egy másik bizalmi személlyel… [például] az anyával sem elég intim a viszony, hogy a gyermek onnan segítséget kapjon; ilyen jellegű erőtlen próbálkozásait rendszerint visszautasítják mint ostobaságot. A visszaélés áldozatául esett gyermek mechanikusan engedelmeskedő lénnyé válik, vagy pedig dacos lesz, a dac okáról maga sem tud számot adni; nemi élete fejletlen marad vagy perverz formákat ölt… [TI, 108.]

V. A gyermekkori traumák valódisága

Freud

Az ilyen kisgyermekkori traumák valódiságát érintő kétségek eloszlatására ugyanakkor több érv is rendelkezésre áll. Először is a páciensek viselkedése, miközben ezeket a gyermekkori élményeket reprodukálják, minden szempontból kizárja, hogy a jelenetek, amelyeket gyötrődve és erősen vonakodva idéznek fel, ne lennének

Ferenczi

Azt a kézenfekvő ellenvetést, hogy itt csupán magának a gyermeknek szexuális fantáziáiról, tehát hisztériás hazugságokról van szó, sajnos gyengíti az ilyen jellegű beismerések nagy száma, melyeket az analízisben levő betegek tesznek arról, hogy maguk is elkövettek ilyesmit gyermekekkel. [TI, 107.]

A hisztériás fantáziák nem hazud-

valóságosak. A páciensek azelőtt, hogy eljönnének analízisre, nem is tudnak ezekről az esetekről. (…) Miközben a gyermekkori élményeket felidézik, a legdurvább érzékletek gyötrik őket, amelyeket szégyellnek és rejtegetni próbálnak; és még azután is, hogy még egyszer, meggyőző formában újraélték ezeket, próbálják nem elhinni őket… Miért bizonygatnák a páciensek olyan túlfűtötten, hogy nem hiszik a dolgot, ha – bármilyen okból is, de – maguk találták volna ki, aminek aztán nem akarnak hitelt adni? [AH, 204.]

Másodsorban pedig a páciensek olykor olyan ártatlan eseményekről is beszámolnak, amelyeknek a jelentőségével láthatólag nincsenek tisztában, hiszen akkor óhatatlanul elborzadnának ezektől. Az is előfordul, hogy olyan részleteket említenek, anélkül hogy hangsúlyt fektetnének rájuk, amelyeket csak az ért meg, akinek van élettapasztalata, és képes helyesen megítélni a valóság apró nyomait. [AH, 205.]

nak amikor arról szólnak, hogy a szülők és felnőttek saját erotikus szenvedélyességükben a gyermekkel szemben nagyon is messzire mennek… [TI, 82.]

…a legjelentősebb az a feltevés, hogy *a még fejletlen személyiség a hirtelen traumára úgy válaszol, hogy a fenyegető vagy támadó személlyel szorongásból azonosul, és azt introjektálja, ahelyett, hogy elhárítani igyekezne.* Csak most értem, hogy betegeim miért tiltakoztak olyan makacsul, és nem engedelmeskedtek, amikor arra biztattam őket, hogy az elszenvedett sérelemre kedvtelenséggel, valamiféle haraggal vagy elhárítással válaszoljanak, mint ahogyan én vártam. Személyiségük egy része, talán központi része, olyan fejlődési szinten rekedt meg, amelyen az ember még *alloplasztikus* reakciómódra nem képes, hanem *autoplasztikusan,* vagyis egyfajta mimikrihez hasonlóan reagál. (…) Olyan személyiségformával találkozunk, …amelyből hiányzik az a képesség, hogy önmagát kínos helyzetben is érvényesíteni tudja… [TI, 108–109.]

…megtudjuk a páciensektől, hogy gyermekkorukban ha ilyen magrázkódtatások manifesztálódtak, mennyire más volt a felnőttek célszerűtlen cselekvése és reakciója, mint amit most tőlünk tapasztalnak. Az az állítás, hogy „nem történt semmi", „nem tesz semmit", vagy talán verés, szidalom és traumás gondolkodás- és mozgásbénulás megnyilvánulásaikor: gyakran ezek teszik specifikusan kórokozóvá a traumát. [TI, 98.]

1929 után vajon azért vált Ferenczi Freud számára elviselhetetlenné, mert megmutatta, hogy Freudnak a gyermekkori csábítás valósságával kapcsolatos nézetei, amelyektől Freud maga elpártolt, csorbítatlanul érvényesek és azóta is relevánsak? (Az 1896-beli) Freud és (az 1932-beli) Ferenczi közti fogalmi rokonság és érzelmi közelség miatt azt tartjuk, hogy ez így van. Freudot akkor, amikor betegsége (állkapocsrák) már olyan komolyan érintette, hogy csak a hagyatékára tudott gondolni, bizonyára azért fenyegette idejétmúlt traumaelméletének nagyon is meggyőző visszaállítása, mert előző évi etiológiai aggodalmait élesztette fel. Ebben a helyzetben pedig, ahelyett, hogy engedett volna saját kételyeinek, Freud inkább egyszer s mindenkorra szétzúzta ezeket – *mégpedig Ferenczi személyében?* Freud valójában önmagát cenzúrázta, amikor a kései Ferenczi kutatásait akarta érvényteleníteni? Ebből eredően különös helyzet alakult ki a két személy között. Freud 1932-től Ferenczi képében vitt tovább valamennyit jellegzetes ingadozásából, és ennek eredményeképpen végre megszilárdíthatta tanainak korpuszát az utókor számára. Ez azért vált számára hirtelen lehetségessé, mert szeretett jobbkeze, Ferenczi átvette az általa elhagyott csábításelméletet.

Ezen a ponton rövid történeti áttekintést kell tennünk. A pszichoanalízis úttörőit, mint például Ferenczit különböző okokból kivétel nélkül kizárták. A kései Ferenczit övező intézményes kiközösítés (Freud 1933-as nekrológja ellenére, amely ékesszólón idézte fel elhunyt barátja emlékét) azt eredményezte, hogy Ferenczi szinte földalatti örökségének hosszú és álnok kirekesztettség és elhallgatás lett az osztályrésze. Munkássága 1949-ben jelent meg angolul egészében, Ferenczi magyar tanítványa, Bálint Mihály fáradozásainak köszönhetően, franciául pedig csak 1982-ben vált hozzáférhetővé (Judith Dupont, és kezdetben Nicolas Abraham két és fél évtizedes munkája nyomán). Ráadásul kimutatható, hogy a pszichoanalízis későbbi kutatásainak jelentékeny hányada (például D. W. Winnicott munkássága) támaszkodik Ferenczi kulcsfogalmaira, noha nem ismeri el őt mint elsődleges forrást. Ez két okból van így: A második és harmadik generációs pszichoanalitikusok vagy hallgatólagosan követték a Ferenczi munkásságának intézményes kizárását, vagy a még fennálló implicit tilalom miatt egyszerűen nem is ismerték a szövegeit. Így lehetett elképzelhető, hogy egy brit analitikus a kilencvenes években úgy tálalja Ferenczinek a húszas években kidolgozott elveit és klinikai gyakorlatát, mint saját elgondolásait. Itt fontos hozzátenni, hogy jelenleg magának a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesületnek a soraiban is megvan a Ferenczi munkái iránti lankadatlan

érdeklődés. Ez a vágy, hogy hatvan év hallgatás után feléledjen Ferenczi, nem stratégiamentes. A jelenlegi kritikus helyzetben ugyanis, amikor a pszichoanalízis tudományos hitelét és terapeutikus hasznosságát is minden oldalról támadják, egy „új" úttörő felfedezése újra szebb időket hozhat el a pszichoanalízis intézménye számára. Ugyanakkor bizonyos értelemben mit sem számít, hogy milyen végső motívum áll amögött, hogy ez a nézetrendszer, amely a klasszikus freudizmusnak az egyik legtermékenyebb kritikáját hordozza, megkésetten ugyan, de elismerésre talál. Csupán az a fontos, hogy tény: a Ferenczi munkássága körül kibontakozó eszmecsere a pszichoanalízis egészének átalakulásához segíthet hozzá.

Miért érdemes rámutatni, hogy a pszichoanalízis elméleti céljául kitűzött nyíltság és az intézmény történetére jellemző kirekesztések ellentmondásban vannak egymással? Lehetséges volna összekapcsolni ezt a két végletet? Az lenne a legjobb, ha a nyíltság és a cenzúra fiktív közelítése előmozdíthatná a pszichoanalízis belső kritikáját. Ekkor a pszichoanalízis története játszhatná a freudi elméletek olvasójának vagy elemzőjének kritikus szerepét, és ezáltal új felismerésekhez vezethetne. Így a pszichoanalízis valamelyest homályos történetét – amelyben egyéb anomáliák mellett az emlékek megsemmisítése, a titkos Bizottság, a belső kritika szervezett kirekesztése és az elsődleges történeti dokumentumok cenzúrázása is előfordult – arra használhatnánk fel, hogy pszichés titkok problémájának már meglévő, az egyénre vagy a családra vonatkozó elméleteit a társadalmi csoportokra és a társadalmi szervezetekre is kiterjesszük.[4]

Végezetül még egy kérdés: hogyan magyarázható, hogy a pszichoanalízis történetét 1889-től 1957-ig (ha nem tovább), áthatják a cenzúrázások és az eltitkolások? Logikus-e magánál Freudnál egy személyes vagy családi titkot feltételezni? Bármi legyen is az oka vagy a konkrét tartalma, egy ilyen titok bizonyára összefügg azzal az alapvető ellentmondással, amely a pszichoanalízis elméletét és történetét már kezdettől fogva elválasztja egymástól. Freud egyfelől a pszichés elfojtás és cenzúra felderítésére alkotott meg kli-

[4] A megőrző elfojtásról, az intrapszichikus kriptákról és a családi titkokról, amelyeket szándékolatlanul adnak tovább az utódoknak, lásd Nicolas Abraham és Maria Torok 1968–1975 közötti írásait, amelyeket a *The Wolf Man's Magic Word* [A farkasember bűvös szava] és a *The Shell and the Kernel: Renewals of Psychoanalysis vol. 1.* [A burok és a mag: A pszichoanalízis újításai, 1.] kötetek gyűjtenek össze. Lásd az utóbbi részleteit a *Thalassa* 1998/1–2. számában.

nikai és elméleti eszközöket; másrészt viszont, és gyakran ezzel egy időben, maga és tanítványai olyan tereket is létrehozott, amelyeket a hallgatás tett hozzáférhetetlenné és zárt el bármiféle feltárástól és kutatástól.

Berta Ádám fordítása

Irodalom

Abraham, N.–Torok, M. (1976): *Cryptonymie: le Verbier de l'Homme aux loups*. Paris: Aubier, Flammarion.

Abraham, N.–Torok, M. (1998 [1994]): *The Shell and the Kernel.* Vol. 1. Edited, translated and introduced by N. Rand. Chicago–London: University of Chicago Press. (Magyarul megjelent részletei: *Thalassa,* 9(2–3): 123–156.)

Ferenczi S. (1997a [1930]): A relaxáció elve és a neokatarzis. In: *Technikai írások. (1921–33).* Budapest: Animula, 1997, 71–86.

Ferenczi S. (1997b [1931]): Felnőttek „gyermekanalízise". In: *Technikai írások. (1921–33).* Budapest: Animula, 1997, 87–101.

Ferenczi S. (1997c [1933]): Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között. A gyengédség és a szenvedély nyelve. In: *Technikai írások. (1921–33).* Budapest: Animula, 1997, 102–112.

Freud, S. (1896): Zur Ätiologie der Hysterie. *G.W.,* Bd. 1, S. 425–459.

Freud, S. (1925): *Önéletrajz*. In: *Sigmund Freud Művei I. Önéletrajzi írások.* Budapest: Cserépfalvi, 9–63.

Freud, S. (1993 [1930]) *Rossz közérzet a kultúrában.* Budapest: Kossuth.

Freud, S. (1993 [1914]): A pszichoanalitikai mozgalom története. In: *Sigmund Freud Művei I. Önéletrajzi írások.* Budapest: Cserépfalvi, 65–117.

Freud, S.–Breuer, J (1998 [1895]): Studien über Hysterie. In. *G.W.*, Bd. 1, S. 75–312. (Magyarul megjelent részletei: Tanulmányok a hisztériáról: „Katharina…"; „Elisabeth von R. kisasszony". *SFM VII., A Farkasember.* Budapest: Filum, 9–74.)

Freud, S.–Jones, E. (1993): [I.] The complete correspondence of S. F. and E. J. 1908–1939 (Edited by R. A. Paskauskas). Belknap Press of Harvard Uiversity Press, Cambridge, Mass./London

Masson, J. M. (1984): *The Assault On Truth: Freud's Suppression of the Seduction Theory.* New York: Viking.

Rand, N.–Torok, M. (1997) [1995]: *Questions for Freud. The Secret History of Psychoanalysis*. Cambridge, Mass.–London: Harvard University Press.

Torok, M.–Rand, M. (1989): Die Geschichte der Psychoanalyse als Erinnerungsspur – Erörterungen über die Herkunft der Freudschen Begriffe »Verführung« und »Phantasie«. In: Brede, K. (szerk.): *Was will das Weib in mir?* Freiburg: Kore, 23–72.

International Conference
FAIRBAIRN AND RELATIONAL THEORY TODAY

Chairman of Honour
THE PRIME MINISTER, ANTÓNIO GUTERRES

Chairman of the Conference
ANTÓNIO COIMBRA DE MATOS

Scientific Committee
Frederico PEREIRA (Coordinator)

International
Haydée FAIMBERG, Alan HARROW, Otto KERNBERG,
David SCHARFF, Mary TWYMAN, Henri VERMOREL

Local
Fernanda ALEXANDRE, Carlos AMARAL DIAS,
António COIMBRA DE MATOS, João Lúcio FRANÇA DE SOUSA,
Pedro LUZES, Emílio SALGUEIRO

Organizing Committee
Frederico PEREIRA, Carlos AMARAL DIAS, J. C. COELHO ROSA,
J. L. FRANÇA DE SOUSA, Jorge CÂMARA, Carlos FARATE,
Vítor RODRIGUES, Eduardo SÁ, Jorge SENOS, Carlos SIMÕES

Secretariat
Sara CARVALHO – Tel. 351.1.844 63 11 / 881 17 85 Fax 351.1.846 26 25 Av.
Guerra Junqueiro, 2, 2.° 1000-167 Lisboa
E-mail: fpereira@meganet.pt

How to get in touch
Sociedade Portuguesa de Psicanálise
Av. da República, 97, 5.° 1050-190 Lisboa
Tel. 351.1.797 21 08 Fax. 351.1.793 62 24

Instituto Superior de Psicologia Aplicada
Rua Jardim do Tabaco, 34, 1149-041 Lisboa
Tel. 351.1.844 63 11 / 881 17 85 Fax 351.1.846 26 25 E-mail: fpereira@ispa.pt

Venue of the Conference
HOTEL SHERATON LISBOA
Rua Latino Coelho, n.° 1, 1050 Lisboa
Tel. 351.1.357 57 57 Fax 351.1.354 71 64

FÓRUM

A LACANIZMUS ELLEN

Sergio Benvenuto beszélget André Greennel[*]

Sergio Benvenuto: Ön egy ideig Lacan tanítványa volt. Beszélne a hozzá fűződő kapcsolatáról?

André Green: 1953-ban ismertem meg, amikor pszichiáterként kezdtem el dolgozni a párizsi Sainte-Anne Kórházban. Néhány barátom volt Lacannál analízisben. Lacan akkor tartott a Sainte-Anne-ben egy rendkívül érdekes előadássorozatot, ahová gyakran hívta meg az értelmiség színe-javát. Bizonyos tekintetben magamra vontam Lacan figyelmét, ebből bontakozott ki a kettőnk közötti kapcsolat. 1958-ban meghívott Barcelonában, ahol nagyon fontos beszélgetésre került sor. Meglepődött, amikor hallott a döntésemről, hogy csatlakozom a Pszichoanalitikus Egyesülethez, amelyből ő öt évvel azelőtt kivált. 1960-ig és a *Journées Bonneval*ig – ahol két tanítványának, Jean Laplance-nak és Serge Leclaire-nek a munkássága jelentékeny befolyásra tett szert[1] – Lacan és én csak hellyel-közzel tartottuk a kapcsolatot. Akkor határoztam el, hogy látogatni fogom a szemináriumát. 1960-tól 1967-ig dolgoztunk együtt, és ebből az időből adódott néhány probléma az egyesülettel kapcsolatban.

S. B.: 1963-ban volt egy nagyobb szakadás a francia pszichoanalízisben.

A. G.: Igen, voltak barátaim mindkét oldalon. Én szerveztem az első műhelyt a Société Psychanalytique de Paris (Párizsi Pszichoanalitikus Társaság) és a később

[*] A beszélgetésre Párizsban, 1994. május 14-én került sor. Eredetileg megjelent: *Journal of European Psychoanalysis* 2. szám, 1995 ősz–1996 tél, 169–185. Az interjú publikálása után André Green megjegyzéseket fűzött a megjelent szöveghez, amelyet 1997-ben ugyancsak a *Journal of European Psychoanalysis* 3–4. (Spring 1996–Winter 1997) száma tett közzé. Ezen megjegyzéseket következő számunkban közöljük.

[1] Jean Laplanche–Serge Leclaire (1972): The Unconscious. A Psychoanalytic Study. *French Yale Studies,* 48. szám.

Société Française de Psychanalyse (Francia Pszichoanalitikus Társaság) néven működő társaság újdonsült tagjai között. Részt vettem Lacan szemináriumán, és kétszer ért az a megtiszteltetés, 1965-ben és 1967-ben, hogy előadhattam ott, és megvitathattam az éppen szóban forgó gondolatokat. Lacan szerette a vitákat. Reménykedett benne, hogy egyszer meggyőz engem, és az ő oldalára állok. 1967-ben elváltak útjaink. Publikáltam egy hosszú cikket a nárcizmusról, amelyben elmulasztottam hivatkozni rá. Nagyon rossz néven vette a dolgot, és szokásos módján elkezdett célzásokat tenni a szemináriumain, viselkedése meglehetősen kellemetlen volt.

Az én kapcsolatom Lacannal kiváltságos kapcsolat volt: egyrészt közel álltam hozzá – ő maga bátorította a kritikámat, mert szüksége volt vitapartnerekre – és ugyanakkor teljesen független voltam, mert egy másik egyesülethez tartoztam.

S. B.: Ön ma már nyíltan kritikus Lacannal és a lacaniánusokkal szemben. De, a lacaniánusokat félretéve, a Lacannal szembeni elméleti nézeteltéréseiről szeretnék többet megtudni.

A. G.: Először is, Lacan kivételesen intelligens volt. Ha valaki egy bizonyos idő elteltével újraolvassa az *Écrits*-t, felfedezi, hogy még mindig jelentős érdeklődést kelt.

S. B.: Ez fontos megállapítás, annak a ténynek tudatában, hogy sokan, még Franciaországban is, imposztornak tartják. Lacan igen gyakran váltott ki szélsőséges, ellentmondásos reakciókat: korlátlan csodálatot vagy a legteljesebb megvetést.

A. G.: A néhány érdekes munkát létrehozó kivételes intelligencia és a tehetség nem szükségképpen implikálja a pszichoanalitikus gyakorlathoz való ragaszkodását. Én Heideggert és Derridát is érdekesnek találom. De a pszichoanalízisben mi elköteleztük magunkat egy, a gyakorlat és elmélet közötti szövetség és a pszichoanalitikus intézményrendszer mellett. Épp ezért nem tudok eleget tenni a kérésének, hogy „tegyük félre a lacaniánusokat, és beszéljünk Lacanról", mert a lacaniánusok Lacan „leszármazottai", az ő teremtményei, és Lacan felelős azért, amit ők ma művelnek. Nem mérhetünk azonos mércével egy pszichoanalitikust és egy filozófust. Egy filozófusnak csak önmagára és a többi filozófusra van gondja: egy pszichoanalitikusnak a saját területén kívül eső emberekkel is foglalkoznia kell.

Hogyan tudta valaki – kérdezhetné Ön –, aki hét éven keresztül társa és csodálója volt Lacannak, egyszerre elhagyni őt, és ellenfelévé válni? A válaszom erre az, hogy általában véve időt kíván Lacan teoretikus mechanizmusát teljes mértékben rekonstruálni, és gyakorlatára vonatkoztatni. Akkoriban beértem azzal a kompromisszummal, hogy: „nem tudom helyeselni a gyakorlatát, de a teóriája érdekel". Csak 1984-ben jöttem rá, hogy elmélet és gyakorlat összefonódása sokkal jelentékenyebb, mintsem gondoltuk volna. Lehetetlen azt mondani: „Lacan gyakorlata vitatható, de írásai helytállóak."

S. B.: Visszatérve a hatvanas évekre, amikor Ön és Lacan még barátok voltak, melyek voltak analitikus gyakorlatának azon aspektusai, amelyeket már akkor kifogásolni kezdett?

A. G.: Lacan a francia pszichoanalitikus gondolkodás elszegényedésének idején bukkant fel, minthogy az analitikus mozgalom kibontakozását Franciaországban a második világháború félbeszakította. Angliában ellenben folytatódott: a híres Anna Freud–Klein viták 1941 és 1945 között zajlottak, mialatt Londont bombázták, és a pszichoanalízis legizgalmasabb dokumentumait részben ezek a viták képezik. Még az amerikai mozgalom sem szakadt meg ebben az időszakban. A Freud-körből azok, akik a közép-európai náci invázió elől menekültek, ott kerestek biztonságot, ahol tudtak. Franciaország, maga is náci megszállás alatt állván, nem nyújtott meleg fogadtatást nekik, így hát többé-kevésbé egyenlően oszlottak el Nagy-Britannia és az Egyesült Államok között, néhányan Dél-Amerikába mentek – ez a magyarázata a bécsi gondolkodás jelenlétének a dél-amerikai országokban –, míg Franciaországban az egyetlen ember, aki személyesen ismerte Freudot, Marie Bonaparte hercegnő volt. Következésképp a háború után a francia elméleti és gyakorlati pszichoanalízis hátrányba került. Az egyetlen kivétel ez alól az általános középszerűség alól valószínűleg Bouvet-nak, a klinikai pszichológusnak a munkássága volt. Ekkor lépett föl Lacan, jelentékeny intellektuális fegyverzettel és ragyogó tehetséggel felvértezve egy hihetetlenül ellehetetlenült analitikus gondolkodás légkörében.

Végül, Lacan teoretikus megújulását pusztán a körülményekből adódó dolognak tekintettem. Más fontos pszichoanalitikus munkáktól eltérően, Lacané nem tesz semmit tudatossá a pszichoanalitikus gyakorlat nehézségeiből, jóllehet Lacan tökéletesen tudatában volt annak, hogy mi történik az intellektuális színtéren. Az elején, a „tükörstádiummal". Lacan flörtölt az elidegenedés teóriáival, elsősorban Hegellel, később Henri Wallonnal, egy kommunista pszichológussal. Ez alatt a periódus alatt legjobb munkáiban Hegelre hivatkozik. Az ötvenes évek elején Lacan úgy érezte, hogy valami rendkívül fontos történik – Saussaure és a szinkrón nyelvészet újrafelfedezése, Claude Lévi-Strauss és barátai, Maurice Merleau-Ponty és Roman Jakobson közvetítésének köszönhetően. 1949-ben Lacan felmérte, hogy Lévi-Srauss *A rokonság elemi struktúrái* című munkája olyan, jelentőséggel bíró kulturális esemény volt, amely a nyelvet állította a középpontba. De azután jöttek a csalódások: Chomskyval való találkozása sehova nem vezetett, a nyelvészek nem fogadták el az elképzeléseit. A nyelvészet, amelyet ő vezető tudományként tartott számon, később *linguisterie (lingvisztéria) „lingu-hysteria"(lingu-hisztéria) vagy „lingui-deli"* lett számára.

S. B.: Nem Lacan mondta, hogy ez a *linguisterie* volt a helyes terminus az ő megközelítésére, elkülöníteni azt a valódi nyelvészettől?

A. G.: Mindenesetre a nyelvészet és a pszichoanalízis házassága után válásra került a sor, nem pedig egy nagyszerű megújulásra. Következésképp a lacani gondolkodás a hetvenes években mindinkább a matematikai topológia és a tiszta jelölő logikájának irányába tolódott el.

Bár Lacan munkássága teljes mértékben elfordult a pszichoanalitikus gyakorlattól, hogy tudományos ideológiába fulladjon, radikálisan elfordulva a pszichoanalí-

zisnek attól az ideájától, miszerint az nem más, mint a tudattalan mélységeinek, az emocionális alvilágoknak, az élet első hónapjainak… stb. a kutatása. Időben feltűnt nekem ez a csodálatos előrelépés, de minél több nehézséggel találta magát szemben, annál több őt illető kiváltságot hozott a technikája. Egyfajta Zen-mesterré lépett elő az analitikus szituációban, aki teljes mértékben azt teszi, amit akar, nem követve semmilyen szabályt. Mégis, Lacan a Törvény teoretikusa. Az Apa Nevéről beszél teoretikus referenciaként, de sokkal inkább viselkedik abuzív anyaként, mint törvényszerző apaként. Ami pedig Lacan jelölőelméletét illeti, az kéz a kézben jár az erőszakoskodással, mert az ülések időzítése és megszakítása egyfajta erőszakoskodásnak felel meg.

Viszont az analitikus intézményekkel szembeszegülő pozíciója lehetővé tette, hogy pólust alkotva köré gyűljenek mindazok, akik magukat forradalmároknak tartották. Lacanban azt üdvözölték, aki sikeresen helyezkedett szembe a szervezettel, és aki egy forradalmi vonalat hozott be a gondolkodásba és az intézményrendszerbe. Ugyanakkor, amikor létrehozta az *École Freudienne*-t (Freudi Iskola) és az úgynevezett „átkelést"[2] (*Passe*), Lacan inspirációit kizárólag Maóból és a kínai kulturális forradalomból merítette.

S. B.: Sokan találják Lacan teóriái érdekesnek, de klinikai gyakorlatát érthetetlennek, részben, mert ő maga igen keveset beszélt róla. Ez lehet a magyarázata annak, hogy az Egyesült Államokban és Angliában Lacant a filozófusok és az irodalmi iskolák szélesebb körben olvassák, mint a gyakorló analitikusok. 1963-ban – a kínai kulturális forradalom előtt – amikor a Freudi Iskolát megalapította, volt már az analitikusoknak olyan generációja, akiket Lacan képezett ki, akár analitikussá, akár szupervizorrá. Ha Lacan klinikai gyakorlata negatív, akkor az azt jelenti, hogy az összes analitikus, akit ő képzett ki – közülük néhány ma igen prominens – rossz analitikus?

A. G.: Amikor az École Freudienne-t alapította, még sok tehetséges lacanianus volt vele, akik később, 1969-ben elhagyták őt. Lacan *Maître absolu* (abszolút Mester) akart maradni: megteremteni a követőknek egy olyan generációját, akik nem fognak ellene fordulni, amint ő tette az 1963-as szakadásnál. Egy napon bizalmasan azt mondta nekem: „Két típusa van a követőimnek: az apostolok és a mandarinok. Az apostolok követni fognak engem bárhová, míg a mandarinokban soha sem lehet vakon bízni". Úgy tekintette a „átkelést" (*Passe*), mint ami módot nyújt egy új mandarinátus kialakításának megelőzésére.

Ön azt kérdezte, „akkor hát ők mind rossz klinikai terapeuták"? Természetesen nem. De nem meglepő, hogy olyan sok ember elhagyta, beleértve néhányat a pillanatnyilag legtekintélyesebb és nemzetközi rangú nevek közül, nemcsak az én egye-

[2] Erről a nehezen lefordítható fogalomról lásd: Füzéressy Éva–Alain Didier-Weill (1993): Lacan és a francia pszichoanalízis. In: *Thalassa* 4(2): 72–85. *(A ford.)*

sületemből, de a Francia Pszichoanalitikus Egyesületből is (Lapanche, Pontalis, Anzieu, Rosolato, Granoff és mások). És az egykori Lacan-tanítványok (Piera Aulaginier, François Perrier, Paul Valabréga, Conrad Stein és mások) analitikus gyakorlata a standard, nem lacaniánus gyakorlatra hasonlít. Akad közöttük elméleti jellegű eltérés, de ami az ülések feltételeit illeti, abban mindannyian egyetértenek. Azért hagyták el Lacant, mert klinikai gyakorlatát védhetetlennek tartották.

S. B.: Freuddal szintén a legtehetségesebb, brilliáns tanítványai szakítottak: Jung, Adler és Ferenczi. Valahol nem elkerülhetetlen az, hogy a legjobb tanítványok elhagyják mestereiket, ugyanúgy, ahogy a legígéretesebb sarjak gyakorta elhagyják a családi fészket, és a saját útjukat járják?

A. G.: Nem lehet Freudot és Lacant összehasonlítani. Ugyanis 1912 után a freudi „mainstream"-ben nem volt több valódi törés, és bármilyen ellentét merült is fel, azt kizárólag az analitikus mozgalmon belül rendezték el. Ferenczivel és Rankkal kapcsolatban adódtak problémák, de ezek megoldása az intézményes kereteken belülre korlátozódott.

S. B.: Ez azért nem egészen igaz. Wilhelm Reichet 1933-ban kizárták a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesületből, Theodor Reik pedig egyáltalán nem is lehetett soha tagja az Amerikai Pszichoanalitikus Egyesületnek. És még az utóbbi időben is, jócskán Freud után, kizárták a brit egyesületből Masud Khant és Donald Meltzert.

A. G.: Sem a Freud-tanítványok, sem Freud maga, soha nem kérdőjelezte meg az analitikus ülést. Elméleti nézeteltérések gyakran voltak, és folyamatosan jelentkeznek. Minden ötödik, hatodik év egy új prófétát vagy messiást hoz, de az analitikus protokoll nélkülözhetetlen alapvetését még egyelőre egyik sem kérdőjelezi meg. Lacan megtette – rövidebb ülések, ellentétben azzal, hogy bármiféle változtatás a hosszabb ülések tartását szorgalmazza. Senki nem kérdőjelezi meg az analitikus semlegességét, nem próbál meg az áttétellel manipulálni, nem alkalmazza az analitikus csábítást vagy esetleg erőszakot. Lacan néhány páciensét meg is ütötte.

S. B.: De ez már sokkal később történt, amikor már nagyon idős volt, és egyre szeszélyesebbé vált.

A. G.: Ez nem így van. Már a hetvenes évek elején lehetett hallani efféle erőszakos magatartásról…

S. B.: Igen, de a 1970-es évek elején már túl volt a hetvenen!

A. G.: Vannak azonban bizonyítékaim arra, hogy Lacan még mielőtt ténylegesen elkezdte pácienseit zaklatni, nem engedte, hogy bizonyos dolgokat mondjanak neki a páciensek, és nyersen reagált. Valóságos zsarnok volt a pácienseivel. És időbe került rájönni, hogy Lacan a kezdetek kezdetétől fogva ugyanarról a dologról ír.

Lacan nagyon is jól megértette a freudi leckékből levonható következtetést – a primordiális mazochizmus jelentőségét. Descartes-ot parafrazeálva azt mondanám, hogy többé nem a józan ész, ami a legnagylelkűbben szét van osztva, hanem a mazochizmus, melynek apropóján Freud azt mondja: „Vissza fogok lépni, nem

vagyok felkészülve rá, hogy azt a hóhérszerepet játsszam, amit Ön rám osztott." Lacan inkább előnyt kovácsolt ebből. Úgy gondolta, hogy ha a páciens mazochizmusa nem nyer kielégülést, akkor még veszélyesebb szituációkhoz folyamodik kielégülésért. Ezt Lacan „a vesztett ügy nárcizmusának" nevezi. Jobb egy elidegenedett helyzet Lacannál, mint a terrorista kamikáze műveletek. Történetesen, amikor 1969-ben Vincennes-ben járt,[3] néhány tanuló kihívására e szavakkal válaszolt: „*vous cherchez un Maître"* (Önök mestert keresnek) – és magára utalva hozzátette: „ezért akarták, hogy idejöjjek."

S. B.: A vincennes-i vita szövegét olvasva az a benyomásom, hogy a saját kontextusukban ezek a szavak valami egészen mást jelentenek. Amit Lacan mondott a diákok kihívására, akik arra gondoltak, hogy ezzel teljes függetlenségüket és szabadságukat bizonyítják, az a következő volt: „úgy gondolják, hogy a *Maître* ellen lázadnak, akit most én testesítek meg, de észre sem veszik, hogy valójában felügyeletet keresnek, zsarnokot". És valóban, sokuk meg is találta a mesterét olyan zsarnokok személyében, mint Mao vagy Ho Si Minh.

A. G.: Az ön értelmezése túlságosan Lacan-párti. Próbálja szavait életével összefüggésbe hozni. Lacan mint analitikus, és mint egy iskola feje önmagát mindig *Maître*-ként állította be. A *Scilicet*ben – ez az École Freudienne lapja – a cikkek aláíratlanul jelentek meg, hacsak nem Lacan írta őket, mert a *Maître* és a tanítványok névtelen tömege közötti különbséget fenn kellett tartani. Lacan teljesen elzárkózott az egyenlő viszony gondolatától: mások mindent neki köszönhettek, ő viszont nem tartozott senkinek semmivel.

S. B.: Amit ön mond Lacanról, az már sok analitikus szájából elhangzott. Vajon Freud nem viselkedett gyakran *Maître*-ként és tragikusan épp így Viktor Tauskkal, Ferenczi Sándorral és Otto Rankkal szemben? Sok kritika éri az analízist amiatt, hogy karizmatikus kötelékeken alapul, az analitikus ülés túl egyenlőtlen és az analitikus dominanciája túlságosan nagy.

A. G.: Nekünk, analitikusoknak, nem az analízisben szokás kifejezni fantáziáinkat egy analitikus helyzetre vonatkozóan, amitől el kell határolnunk magukat, viszont én egyszerre beszélek gyakorló és elméleti analitikusként.

Az angol (nem az amerikai) pszichoanalízis iránt 1961-ben kezdtem el érdeklődni, amikor részt vettem egy edinburghi konferencián, ahol először találkoztam személyesen a kleiniánusokkal (Rosenfeld, Hannah Segal) és Winnicott-tal. Ott végre felfedeztem egy olyan működő klinikai gyakorlatot, amelyet összefüggésbe lehetett hozni az akkor felmerülő gyakorlati problémákkal. Lacan és az angol gondolatok iránti érdeklődésem párhuzamosan bontakozott ki. Franciaországban élve, ahogy én is tettem, nehéz lett volna ellenállni a lacani gondolatok vonzerejének, Angliában viszont másféle gondolkodást láttam a klinikai pszichoanalízissel

[3] Lacan előadást tartott a vincennes-i egyetemen, baloldali hallgatók nagy csoportja előtt.

kapcsolatban. Így hát évekig őrlődtem a kettő között. Ma néhány korai lacaniánus, aki szakított Lacannal, azt mondja: „Megvettem Lacan legutóbb publikált szemináriumkötetét és halálra untatott, el nem tudom képzelni, hogyan tudtuk valaha bevenni ezt a maszlagot?" Az idő fontos tényező. Ma már, pártatlanul olvasva Lacant könnyű meglátni a „tik"-jeit, trükkjeit, manipulációit és a közönség elcsábításának változatos módozatait. Ha elválasztjuk a lacani gondolatok magját az összes többi fecsegéstől, ami marad, az a munkásság lecsupaszított törzse csupán.

S. B.: Azt mondják, a lacaniánus analitikusok vagy a legjobbak, vagy a legrosszabbak, gyakorlatilag nincs átmenet. Azt nem tudom, hogy ez az állítás igaz-e, de Ön csak a legrosszabbakkal számol. Magát Lacant tekintve, a klinikai stílusával kapcsolatban nekem is vannak fenntartásaim, főleg ahogy az évek előrehaladtával fokozatosan egyre szeszélyesebb lett. Mindnyájan ismerünk azonban olyan analitikusokat, akik a hagyományos keretet (ti.: negyven-negyvenöt perces ülés) korrektül fenntartják, ugyanakkor mély inspirációt merítettek a lacani gondolkodásból. Mi a véleménye erről az ellentmondásról Önnek, aki meg véli találni Lacan elméleti megközelítésének kulcsát „perverz, degenerált" klinikai gyakorlatában? Akkor hát Freud elméletét (is) el kell ítélnünk, mert tudjuk, hogy enni adott a Patkányembernek, vagy saját lányát, Annát analizálta? A probléma messze túlmutat a pszichoanalízisen: milyen mértékben vehetjük figyelembe egy gondolkodó mindennapi életét mint kulcsot, amellyel gondolkodásának lényegét megérthetjük? Vegyük például Heideggert: sokan azt tartják, hogy Heidegger filozófiai gondolkodását náciszimpátiájának fényében kell értelmezni, mert az elmélet és a gyakorlat szétválasztása csalás.

A. G.: Az összehasonlítás Lacan és Heidegger között nem állja meg a helyét. Heidegger gyakorlata nem a nácizmus volt. Amennyiben filozófusnak tekintjük, gondolkodása a szövegekből ered. De a pszichoanalitikust nem helyezheti hasonló pozícióba: neki felelősséget kell vállalnia a gondjaira bízott páciensekért. Hébehóba látok „dívány-sebzett" pácienseket, akik a lacanianus analitikusok mindennemű zaklatásain keresztülmentek. És még fizetniük is kellett érte! Itt most nem az elméletekről van szó: ez a lacaniánusok gyakorlata, amivel a kenyerüket keresik! Általában véve, az analízis a totális elidegenedettség helyzete. Azok, akik egy analitikussal lépnek kapcsolatba, nem fognak soha hasonló vagy súlyosabb elidegenedettséget megismerni senki mással szemben, még akkor sem, ha orvos vagy jogász az illető, még ha egy orvos, vagy jogász egy katasztrofális helyzetben (akár) az utolsó menedéket jelentheti. Igaz, hogy az analitikus helyzet elidegenedettsége a páciens szenvedés és önbüntetés iránti szükségletén alapszik. Amikor az alany talál valakit, aki kielégíti a szenvedés iránti igényét, rohan hozzá. Beszélnek nekem tizenöt vagy húsz évig is eltartó analízisekről, amikor pedig megkérdezem, miért jártak olyan sokáig, azt válaszolták, hogy a hálálkodástól eltekintve, sokat köszönhetnek neki. De analízisük valójában „öldöklés" volt.

S. B.: Az Ön Lacannal szembeni kritikája jórészt etikai természetű. Érdekes, hogy a pszichoanalízis történetében Lacan bárki másnál szorosabb kapcsolatba

hozta az etikát és a pszichoanalízist. Mindenesetre fel lehet azt kifogásul hozni, hogy az iskolák közötti viták legtöbbje etikus. Az a gyakorlat, amelyik teoretikusan igazolatlannak tűnik, etikailag is perverzként jelenik meg. Freud követői példának okáért, bár nem ismerték el a jungiánus elméletek érvényességét, nem tagadhatták, hogy a jungiánus analitikusok sok páciensének állapota ténylegesen javult. Hogyan is magyarázható ez a freudi terminusokkal? Azt mondják, a jungiánusok sikerei a szuggesztiónak köszönhetőek. A szuggesztió viszont morálisan megvetendő dolog a freudiánusok szemében, tehát a jungiánus analízis erkölcstelen! Valakinek a saját elmélete tudományos, míg az ellenfélé merőben ideologikus. Még Lacan is, amikor az amerikai énpszichológiát kritizálta, elvetette, hogy úgy tekintse a New York-i analitikusokat, mint az „amerikai életmód" ideológusait. Kris és Loewenstein páciensei azért gyógyultak meg, mert a propaganda áldozatai! Amikor azt mondja: „a lacaniánusok pácienseik mazochizmusának kihasználásával értek el eredményeket", akkor nem tesz mást, mint hogy egy tudományos vitát (el)moralizál, ami ezen a területen oly gyakori.

A. G.: Az Ön viszonylagossága tagad minden jellegzetességet. Lacan az etikáról szóló szemináriumában[4] tulajdonképpen kijelenti, hogy az analitikus olyan valaki, aki nem adja fel a vágyát. Önmaga így írja le Lacant, az analitikust: „Fütyülök a szabályzatra, amelyik megmondja az analitikusnak, hogy így és így viselkedjen. Pontosan azt fogom csinálni, amit akarok, hacsak a büntetőjog meg nem akadályozza." Szóval, előnyt kovácsol a pszichoterápiára vonatkozó nemzeti törvények félreérthetőségéből, hogy pontosan azt csinálhassa, amihez kedve van. A törvénykezés nem szól a pszichoanalízisről, mert abból az következne, hogy elismeri pszichoterápiaként is, és a társadalombiztosítás köteles lenne visszatéríteni az analitikus kezelés költségeit. Az az etikai állásfoglalás, amely kijelenti, hogy „nem fogok lemondani a vágyamról", hasonló a terroristák etikájához, akik azt mondják a bíróság előtt, hogy „egy napon meg fogok szabadulni azoktól, akik most ítélkeznek felettem". Ebből az etikából az olvasható ki: „Az én vágyam az egyedüli törvény." A *Maître*, akár a terrorista, nem ismeri el az egyetemes törvényt. Mindannyian alá vagyunk vetve a törvénynek, kivéve őt.

Összehasonlításokat tett a jungiánusokkal. Jungnak néhány elméleti állásfoglalása zavar engem, de a jungiánusok gyakorlata ellen egy szavam sem lehet. Ha engem kérdezne, mi az alapja a jungiánusok terápiában elért sikereinek, nem mondanám, hogy „szuggesztió" – ez túl egyszerű válasz lenne.

S. B.: És azt mondani, hogy a lacaniánusok pácienseik mazochizmusának köszönhetik eredményeiket, az nem túl egyszerű válasz?

[4] Lacan (1992): *The Seminar*. VII. könyv: *The Ethics of Psychoanalysis.* London: Tavistock–Routledge.

A. G.: Nem, mert a mazochizmus mindenütt ott van, és biztosan nem jungiánus előjog. A jungiánusok nem használják ki a mazochizmust elfogadhatatlan módon. Amikor két ember négyszemközt marad egy időre, egymás közelségének atmoszférájába, valami elkerülhetetlenül történik. Még a lacani analitikusoknál is történik valami. De ami történik, az vajon a páciens érdekeit szolgálja? A semlegességről való lemondás, a pszichoanalitikus akarattal történő visszaélés – mindkettő lacani módszer – nem válik a páciens javára. Ismerek egy pácienst, aki öt alkalommal próbálta megszakítani az analízisét. Lacaniánus analitikusa felhívta, és órákig beszélt vele, hogy rávegye, térjen vissza az analízisbe. Hol van akkor a páciens szabadsága?

S. B.: Inkorrektül viselkedő analitikusok minden iskolában találhatóak. Az Olasz Pszichoanalitikus Egyesület mostanság rekesztette ki egyik tagját, aki páciensével hált – az illető pedig nem is lacaniánus. Azt mondja, egy szava nem lehet a jungiánus gyakorlat ellen – nos, amint Carotenuto könyvéből[5] az kiderül, Jung lefeküdt az egyik szkizofrén páciensével, Sabina Spielreinnel. Az az iskola vetheti az első követ, amelyik ártatlan.

A. G.: Ön túlságosan is hajlamos a relativizálásra. Vannak analitikusok, akik nem tisztelik a törvényeket semelyik egyesületben, ők viszont törvényszegő státusba kerülnek. A lacaniánusok között nincsenek törvényszegők, mert ott törvények sincsenek!

S. B.: Ön ellenben nagyon is tiszteli, habár karikírozza Lacannak az analitikus vágyáról szóló teóriáját. Lacan azt mondja, semelyik szubjektumnak – nem csak az analitikusnak – nem szabad lemondani a vágyáról. Lacan minden analitikusnál jobban ragaszkodott a törvény vággyal kapcsolatos strukturáló szerepéhez. Lacan számára maga a vágy részben a törvény következménye. Valójában a baloldaliak közül néhányan elég rosszindulatúan támadták Lacant, mivel a teóriája túlságosan moralisztikusnak tűnt.

A. G.: A lacaniánusok törvényről beszélnek, de a gyakorlatban erőteljesen és önkényesen megszakítják az üléseket. A jelölő primátusáról beszélnek, de nem adnak az embernek időt még arra sem, hogy beszéljen. Mi analizálható olyan üléseken, amelyek talán ha öt percig tartanak? Az Apa Nevéről beszélnek, de inkább birtokolni vágyó és abuzív anyához hasonlítanak: „Szeress engem! Légy az oldalamon!" Lacan, gondolkodásának tagadhatatlan színvonalassága miatt meleg fogadtatásban részesült a francia értelmiségi körben, jobban írt mint Melanie Klein, Winnicott vagy Bion, akiknek a munkái nem az értelmiségi világot vették célba.

S. B.: Az vajon merő véletlen, hogy az az analitikus, akit Ön a legjobban kritizál, egyike azoknak, akik a legjobban írnak? Masud R. Kahn szintén jól írt, mégis

[5] Aldo Carotenuto (1984): *A Secret Symmetry. Sabina Spielrein between Jung and Freud*. London: Routledge & Kegan Paul.

kizárták a Brit Pszichoanalitikus Egyesületből, állítólag etikai okokból. Nem „tünet" az, hogy ha valaki jól akar írni a pszichoanalízisről, akkor ennek érdekében a szakma peremén kell lennie?

A. G.: Céline is jó író volt, csak fasiszta. Lacannak mindenkinél jobban sikerült a pszichoanalízist eladni az értelmiségnek azzal a kijelentésével, hogy a tudattalan úgy strukturálódik, mint egy nyelv. Egy értelmiséginek, akinek legfőbb eszköze a nyelv, csábító lesz a tudattalannak ez az elmélete, amely lehetőséget nyújt a pszichoanalízis összes megbotránkoztató aspektusának kiiktatására, olyanoknak, mint például a szexuális késztetések. Az értelmiséget mélységes támadás érte, amikor a pszichoanalízis tudatta velük, hogy kitörölhetetlenül magukon viselik gyermekkori megszállottságaik, testi és állatias ösztöneik jegyeit. A kasztráció, a gyász vagy a fragmentáció problémáját Lacan átváltoztatja az általános *manque* (hiány) egy fajtájává, mondván: „de hát ez conditio humana". Nem ismerte el a teológiai és keresztény oldalát a pszichoanalitikus elméletnek.[6] Lacan átírta Freud pszichoanalízisét, egy keresztény kulcs szerint megenyhítve, amiért az értelmiség roppantul hálás volt neki.

S. B.: A zsidók nyújtották a pszichoanalízis legjobb értelmezéseit?

A. G.: Nem erről van szó. Ami lényeges, elkerülni a pszichoanalízis keresztényi szellemű átírását. Freudnak zsidó gyökerei voltak, de mindenekelőtt ateista író volt – én szintén ateista zsidó vagyok. A *The Times Literary Supplement* recenziója alapjában helyesen írja, hogy Lacan gondolkodásában jelentékeny súlya van a vallásnak. De a pszichoanalízisnek ez a keresztény átirata eltéríti az (eredeti) irányától. Idővel a lacani gondolkodás jelentős szegmentuma összeomlik. Ami marad, az egy deviánssá vált analízis elleni vád. A fennmaradó mag lehetőséget nyújt sok inkompetens, (ki)képzetlen embernek arra, hogy olyanokból éljen, akik hozzájuk járnak megvásárolni a gyógyulás illúzióját.

S. B.: Ez érvényes a kései Françoise Doltóra is? Bár ő nem szoros értelemben véve volt lacaniánus, mindig tagja volt az École Freudienne-nak. Puszta véletlen az, hogy a ma Franciaországban legnépszerűbb klinikai analitikus lacaniánus volt? Hogyan tudná a zaklatás vádjait közvetlenül egy olyan szolid embernek szegezni, mint Dolto? Dolto katolikus volt, és akárcsak Lacan, sok embert hozott kapcsolatba a pszichoanalízissel, akik nem tartoztak a pszichoanalitikus körhöz. De mondhatjuk-e, hogy ezért vált ártalmatlanná és elfogadhatóvá a katolikus tömegek számára?

A. G.: Dolto nagylelkű és érzékeny személyiség volt. Igaz, roppantul csodálta Lacant. Röviddel azelőtt, hogy meghalt, azt mondta, a mennybe megy, hogy együtt mulasson Lacannal. Dolto munkásságának mérhetetlen hatása van Franciaországban, de az értelmiség soha nem ismerte el. Ellenben támadás érte lacaniánus rész-

[6] Nyelvbotlás: Green „lacani(ánus)"-ra gondol, nem „pszichoanalitikus"-ra. A beszélgetés során előforduló összes nyelvbotlást javítatlanul hagyjuk.

ről, pontosan vallásos meggyőződése miatt. Lacan esetében inkább teológiai pozícióról van szó, mintsem vallásosról – Lacant nem a vallás nyűgözte le, hanem az egyházatyák. Doltót jótékony szelleme éppen a vallás ellenkező végletébe helyezi.

S. B.: Köztudott, hogy a gonosz teológusszakértő. Úgy vélem, szem elől téveszti Lacan gondolkodásának „diabolikus" aspektusát.

A. G.: Dolto beszélt a rádióban, és ez megérintette a közönséges embereket. Lacan eladta a pszichoanalízist az értelmiségnek.

S. B.: A pszichoanalízis mindig is jól eladható volt az értelmiségnek: ha mai napig is fennmaradt, az nekik köszönhető. A pszichoanalízis jelenlegi kitüntetett helyzete a nyugati országokban bizonyára nem az orvosoknak, pszichiátereknek vagy akadémiai pszichológusoknak köszönhető, hanem azoknak a rajongóknak, akiket a freudizmus az írók, filozófusok, újságírók, művészek és tanárok közül toborzott.

A. G.: Nem értek egyet Önnel. Freud mostanáig kudarcot vallott az értelmiséggel. Csak néhány irodalmár lett a követője.

S. B.: A szürrealistákra céloz például?

A. G.: A szürrealisták teljesen félreértették a pszichoanalízist. Amikor Breton személyesen meglátogatta Freudot, az utóbbi közölte vele, hogy csak olyan mértékben foglalkoztatják az álmok, amilyen mértékben hozzájárulhatnak az oneirikus munka és az asszociációk megértéséhez. A szürrealistákat viszont maga az álom mint jelenség nyűgözte le. 1950 és 1990 között a lacani gondolkodás az úgynevezett strukturalizmushoz kötődött, amely ugyancsak felkeltette néhány nagy név érdeklődését, olyanokét mint Foucault, Lyotard, Derrida, Deleuze stb., akik mindemellett soha nem azonosultak a lacanizmussal vagy a pszichoanalízissel. Deleuze *Anti-Oedipus*a az 1970-es évek elején jelent meg. Életének vége felé, Foucault *A szexualitás történetével* a pszichoanalízissel való teljes szakítás álláspontján van.

S. B.: Derrida viszont mindig is jó szemmel nézett a pszichoanalízisre.

A. G.: Valóban, egy analitikussal él együtt, a feleségével! Derrida nem ismeri el a pszichoanalízissel szembeni tartozását. Híres szövege, a *Freud és az írás színtere*[7] egy előadás, amelyet az én pszichoanalízis-szemináriumomon adott elő. Továbbra is írt Freudról, de milyen stílusban! Gondolkodása egyre keserédesebbé és fanyarabbá lesz: „Attól tartok, az egész analízis egyszerűen a társadalmi normákhoz való alkalmazkodás és konformitás kérdése." Igaz, egy jelentős analitikussal, René Majorral dolgozik együtt.

A Párizsi Pszichoanalitikus Társaság monográfiájában, a *La Psychanalyse: Questions pour Demain*ban van egy hosszú szöveg, amelyet a Charles S. Pierce által felvetett „kívülállásról" („thirdness") írtam.[8] Erre készülve újraolvastam Derri-

[7] Jacques Derrida (1998): Freud és az írás színtere. In: Bókay Antal–Erős Ferenc (szerk.): *Pszichoanalízis és irodalomtudomány.* Budapest: Filum. 274–284.

[8] André Green et al. (1990): *La psychanalyse: Questions pour demain.* Paris: PUF.

dát, és megdöbbenve jöttem rá, hogy elmélete nem más, mint Freud teóriája az „elsődleges folyamatról", bár Derrida nyilvánvalóan nem érzi kötelességének leróni háláját. Amikor annak a gondolkodásnak a jellegzetességeiről beszél, amelyik nem tudja, hová tart, amelyik asszociációk révén halad előre, aztán visszavonja önmagát, téved, stb., akkor egyszerűen a tudattalan analitikus folyamatról beszél.

S. B.: De Derrida gyakran beismeri, hogy Freud az egyik alapvető referenciája.

A. G.: Az nem kérdéses, hogy tisztelettel adózunk Freudnak és Marxnak, csak az, hogy mit kezdünk a tudattalan fogalmával. Létezhet-e valaha is a tudattalannak filozófusa? Amit manapság látunk a leplezések és torzítások mögött, kísérlet arra, hogy Freud gondolatait a tudattalanról, valami olyan dolognak a keblére helyezzék vissza, ami még mindig tudat(osság), noha immár nem hívják „tudat(osság)nak". Szó esik Létről, „difference"-ról és egyéb fogalmakról, melyek elhomályosítanak bármilyen tudatosságra vonatkozó utalást – mert Freud után lehetetlenné vált megvédeni annak primátusát.

S. B.: Derrida szintén kritizálta Lacant a *La Carte postale*-ban.

A. G.: Igen, kritizálta a *Le facteur de la vérité*[9]-ben, és egy konferencia során a baltimore-i Johns Hopkins Egyetemen. Ma már nem Lacan bírálata a kérdés, hanem az, hogy hogyan hozzunk valakit összefüggésbe a pszichoanalízissel Lacan nélkül. A *Lacan avec les Philosophes*[10] című konferencián néhány filozófus arról beszélt, mivel tartozik Lacannak, míg mások kritizálták (különösen az orosz nyelvész, Avtonomova,[11] aki radikálisan bírálta nyelvfelfogását). De a valódi, komoly tévedés az, hogy ma az értelmiség számára, amikor pszichoanalízisről beszélnek, Lacan a csorbítatlan tekintély, holott a valódi kérdés nem Lacan, hanem a pszichoanalízis maga.

S. B.: A mai filozófusok a lacani nyelvben egy közvetlenebb módját találják a pszichoanalízis megközelítésének, mert, amint Ön mondja, Lacan otthon van a filozófia nyelvében, és mert a freudi gondolatokat titkos keresztény kulcs szerint újraolvassa. De akkor vajon miért nem a keresztény spiritualista Paul Ricoeur a filozófusok által kitüntetett tekintély? 1965-ben Ricoeur publikált egy figyelemre méltó könyvet Freudról, a *De l'Interprétation*[12]-t, és már a következő évben, Lacan *Écrits*-ének publikálásakor teljesen elhomályosította Ricoeur munkáját a filozófusi miliőben.

---

[9] Jacques Derrida (1980): Le facteur de la vérité. In: *La Carte postale, de Socrate à Freud et au-delà*. Paris: Flammarion. 438–525.

[10] Green a kollokviumnak azon résztvevőire utal, akiknek a hozzászólásai a *Lacan avec les Philosophes* című kötetben jelentek meg (Paris: Albin Michel, 1991.) Fulvio Marone recenziója pedig a *Journal of European Psychoanalysis*ben, 1995/1., tavasz–nyár. 185–187.

[11] Natalia Avtonomova: Lacan avec Kant: L'Idée du Symbolisme. In: *Lacan avec les Philosophes*. 67–86.

[12] Paul Ricoeur (1970): *Freud and Philosophy*. *An Essay on Interpretation*. New Haven: Yale University Press.

A. G.: Ricoeur ezt a jeles munkáját Freudról egy személyes kutatás során írta. Egy bizonyos ponton elkezdte érdekelni Freud, és még Lacan szemináriumaira is elment. Később Lacan a szemére vetette, hogy nem idézte őt. Ricoeur erre azt válaszolta, hogy nem értett semmit abból, amit Lacan mondott. Mindemellett Ricoeur Freudról szóló könyve nem egy olyan szerző munkája, aki letért a maga jól megszokott ösvényéről. A második világháború után egyébként volt egy általános „visszatérés Freudhoz". Már Merleau-Ponty *The Visible and the Invisible*[13] [A látható és a láthatatlan] című könyvében jó néhány utalás található a pszichoanalízisre. Sartre Freudhoz való viszonya kényesebb. Lévi-Strauss kifejti: az ő két mestere Marx és Freud. Ricoeur könyve éppen ezért része annak az előre látható törekvésnek, hogy megkíséreljék Freudot a hagyományos módszereknek megfelelően elemezni. De Lacan *Écrits*-je nem egy filozófus műve, hanem olyasvalakié, aki az életét a pszichoanalízis gyakorlásának szentelte, és aki inkább irodalmár, és nagyon is tisztában van azzal, ami a kulturális színtéren zajlik. Lacan, mivel félt, hogy az értelmiség kedvezőtlenül fogadja, nem akarta megjelentetni az *Écrits*-t, és csak Jean Wahl[14] nyomására publikálta mégis. Láttam Lacant a publikáció előtt, iszonyúan zaklatott volt.

S. B.: Miért ez a félelem az értelmiségtől? Lacan ismételten állította, hogy szemináriumait kizárólag analitikusoknak tartotta, még akkor is, ha olykor szívesen meghívott oda a kulturális élet hírességei közül néhányat.

A. G.: Hiszen Lacan mindig is az értelmiséghez tartozott. Sok fotón szerepel a párizsi intellektuális elit körében divatos emberek társaságában. Gyakran járt el Kojève szemináriumaira, nem is beszélve Queneau-ról, Merleau-Pontyról és Lévi-Straussról…

S. B.: Franciaországban sok analitikus irigy azokra kollégáira, akik – mint Lacan – értelmiségiként is befutottak? Az a benyomásunk, hogy a francia analitikusok intellektuális szerepre áhítoznak – ami a brit és az amerikai analitikusok körében jóval kevésbe általános. Lehetséges az, hogy Lacanra mint az első analitikusra voltak irigyek, aki Freud után a párizsi értelmiség csillaga volt?

A. G.: Természetesen minden analitikus élvezné az intellektuális világban elért sikert – bár olyan áron, hogy a csábító szerepébe lépnének. Nagy hatása lehet annak, ha az értelmiség kijelenti, „ott van még a tudattalanja!", de mindig vannak határok, amiken nem léphetnek túl. Az ár, amit Lacan fizetett az, hogy nem lépte túl ezeket a határokat.

Az *Écrits* hatásos volt, mindenekelőtt azért, mert eredeti és tisztán körvonalazott gondolkodás nyilatkozott meg benne, és mert a stílusa kiváló. Abban az idő-

[13] Maurice Merleau-Ponty (1968): *The Visible and the Invisible*. Evanston: Northwestern University Press.

[14] Nyelvbotlás: Green nem Jean Wahlra, az egzisztencialista filozófusra utal, hanem François Wahlra, az Editions du Seuil tekintélyes vezetőjére, aki az *Écrits* kiadója, és Lacannak nagy támogatója volt.

ben az intellektuális világ valamiféle bűntudatot érzett amiatt, hogy olyan meggondolatlanul elutasították Freudot. És egyszerre itt van Lacan egy olyan Freudot hirdetve, aki filozófus és nyelvész, egy olyan Freudot, aki nem sérti őket.

S. B.: Meglepett az a kijelentése, miszerint az értelmiség sértésként könyvelte el azt a jelentőséget, amit Freud tulajdonított a szexualitásnak és a testnek. Az egyetemi professzorok manapság mással sem foglalkoznak, csak szexszel, genderrel és a testtel! Számomra az ellenkezője tűnik igaznak: Ricoeur abban az időben túl „szublimáló"-nak látszott, míg Lacan hangsúlyozta a falloszt, a szexualitást és a kasztrációt, ami megörvendeztette az értelmiséget. Egyébként a pszichoanalízis számos ellenzője mondja, hogy egészében túlságosan csábító. Wittgenstein *Beszélgetések Freudról*[15] című írásában rámutat arra, hogy Freud a pszichoanalízis által kiváltott ellenállást igen gyakran leleplezte – különösen az értelmiség körében –, viszont teljesen vak volt a másik oldalával, tudniillik elméletének óriási csábító erejével szemben. Ön azt mondja, Lacan a karikatúráját alkotta meg annak, ahogyan a pszichoanalízis elcsábítja az értelmiséget, de a karikatúrák sokszor több igazságot hordoznak a pontos másolatoknál. Az Ön Lacan-kritkájának jó része eltéríthető úgy, hogy általában a pszichoanalízis ellen irányuljon.

A. G.: Wittgensteinnel szembeni kritikám hasonló, mint a Lacannal szembeni: nem gondolom, hogy arról hallgatni kellene, amiről nem lehet beszélni. Ellenkezőleg, a legnagyobb erőfeszítéseket kell tennünk, hogy amennyire lehetséges, beszélgessünk arról, amiről beszélni nem lehet. Wittgenstein szemrehányást tesz Freudnak, mert túl meggyőző, mert túl sok jelentőséget tulajdonít magának, törekvéseinek igazolása érdekében.

S. B.: Wittgenstein azért kritizálja Freudot, mert túl sok mindent akar megmagyarázni…

A. G.: Talán egy textuális szinten Wittgensteinnek igaza van. De Freud után a dolgok már előrébb haladtak, Freud új értelmezésére szükség van, de a pszichoanalízis olyan dolgokra való kiterjesztésére is, amelyet Freud éppen csak megpillantott. A francia analitikusokat gyakran vádolják azzal, hogy túlságosan freudisták, véleményem szerint azonban Freud munkássága állandó műhelyt jelent az interpretációs újrakidolgozás számára. Freudot csábítónak állították be, de az volt Wittgenstein is, ha hitelt adunk például Richard Wollheim szavainak. Ha viszont Freud gondolkodása annyira csábító, akkor miért ütközött olyan sok ellenállásba? Azok a filozófusok, akik a neurológia segítségével igyekeznek semlegesíteni a gondolkodást, éppúgy, mint a Heidegger-követők, bizonyára nem estek áldozatul Freud csábításának.

S. B.: Olaszországban a Heidegger-követők (Vattimo, Rovatti) és sokan mások

[15] Ludwig Wittgentein (1993): Beszélgetések Freudról. In: Szummer Csaba–Erős Ferenc (szerk.): *Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről.* Budapest: Cserépfalvi. 69–80.

(Bodei, Galimberti – aki egyben analitikus is –, Gargani, Rella stb.) mindig foglalkoztak Freuddal.

A. G.: Ami Olaszországot illeti, lehet, hogy igaza van, de Freud soha nem volt igazából ünnepelt a filozófiai közegben. Éppen ellenkezőleg, a filozófusok Freuddal szembeni ellenállása még mindig nagyon erőteljes. Másrészt Freud a legváratlanabb területeken arat sikert – például a matematikusok körében, mint René Thom esetében.[16] Mind a logikával foglalkozók, mind a hermeneuták gyakran állítják, hogy a pszichoanalízis sem nem rigorózus, sem nem meggyőző, hanem ködös.

S. B.: Meglep, amit mond, mert nekem úgy tűnik, Európában – és különösen Franciaországban – a freudi gondolkodás még mindig meghatározó. A durva Freud-bírálatok Freud sikerének a jelei: egy korszakalkotó gondolkodó sem kerülte el a kritikát. Az a tény, hogy az Egyesült Államokban Newt Gingrich most bolondságokat mond róla, az Freud erejének, nem pedig gyengeségének jele. Egyébként nem értem, miért kellene néhány jól argumentált Freud-bírálatot tényszerűen elutasítani mint „ellenállást". Úgy látszik, Ön csak annak örül, ha egy filozófus propagandát csinál a pszichoanalízisnek, *propaganda fidei*. Szeretné, ha a filozófia a pszichoanalízisért lenne, ahogyan a teológiának a katolikus egyházért kellene lennie, mint ami bizonyságot tesz amellett, hogy a pápának mindig igaza van. És igaz az, hogy sok párizsi filozófus volt analízisben?

A. G.: Ha keresztülmentek is analízisen, bizonyára nem híresztelik országnak-világnak, és tökéletesen képesek arra, hogy mindvégig teljesen szétválasszák a pszichoanalízist mint személyes élményt, és a pszichoanalízist mint a gondolkodásnak egy korpuszát.

S. B.: De tagadhatja-e Ön, hogy a pszichoanalízis világszerte több támadást intézett az értelmiséghez tartozók ellen, mint az orvosok ellen? Miért panaszkodnak a pszichoanalitikusok, így Ön is, az értelmiség – és nem a pszichiátria – pszichoanalízissel szembeni ellenállására? Sok közismert francia filozófus vagy teoretikus van, aki analitikus szakember lett: Julia Kristeva, Cornelius Castoriadis, Paul-Laurent Assoun, Luce Irigaray, hogy egypárat megnevezzünk.

A. G.: Julia Kristevát nagyra becsülöm, de nem tartom filozófusnak. Cornelius Castoriadis többszörös identitással rendelkezik, mivel szociológus is és politikai gondolkodó is. Viszont sem Kristeva, sem Castoriadis nem tartozik az alapvető filozófiai áramlatokhoz.

S. B.: Mégis, Freud nélkülözhetetlen volt az filozófusoknak, csakúgy, mint Bachelard, Marcuse, Althusser, Deleuze, Lyotard. Habermas *Megismerés és érde-*

[16] René Thom Franciaországban jól ismert mint a matematikai „katasztrófaelmélet" megalkotója. Lásd: René Thom (1974): *Modéles mathématiques de la morphogenése.* Paris: 10/18. René Thom (1983). *Paraboles et catastrophes. Entreties réalisés par Giulio Giorello et Simona Morini.* Paris: Flammarion.

kek[17] című művében a pszichoanalízist a „szellemtudomány" paradigmájává emeli. És még Richard Rortry számára is fontos Freud. Nem elegendő-e ez?

A. G.: Habermas gondolkodását nem a pszichoanalízis, hanem a politika orientálja. És a filozófusok közötti „viták", amelyeket Ön említett, ritkák. Az úgynevezett tiszta filozófusok között – a Gadamer- vagy Rawls-kaliberűek körében – nem fog találni egyetlen pszichoanalitikust sem. Mindemellett remélem, hogy Freud gondolkodása az episztemológiai gondolkodás részévé fog válni.

Takács Mónika fordítása

[17] Jürgen Habermas (1968): *Erkenntnis und Interesse.* Frankfurt: Suhrkapmp. Magyarul egy részlete: Jürgen Habermas (1993): A metapszichológia szcientista önfélreértése. In: Szummer Csaba–Erős Ferenc (szerk.): *Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről.* Budapest: Cserépfalvi. 91–106.

MŰHELY

KAPCSOLÓDÁS, IDENTITÁS, ALKOTÁS

Török Sophie szerepeinek lehetőségei és konfliktusai

Borgos Anna

Én? de melyik? semmi sem végleges,
csak kapkodó kísérlet illeszkedni valami
homályos parancshoz.
Török Sophie: Önarckép

Írásomban Török Sophie (Tanner Ilona, Babits Mihályné) életútjának egy jelentős szakaszát tanulmányozom egyfelől szociálpszichológiai fogalmak, eszközök, másfelől a női és nőírói szerep problematikájához kapcsolódó szempontok, harmadrészt természetesen irodalomtörténeti források segítségével. Azt a feltevést igyekszem alátámasztani, mely szerint Török Sophie énképének, identitásának alapvető, leglényegesebb része volt Babitshoz fűződő kapcsolata, ennek összes építő és korlátozó következményével együtt. Megvizsgálom a kapcsolatban, illetve a kapcsolaton keresztül betöltött szerepeit, ezek konfliktusait. Ezzel összefüggésben foglalkozom azzal kérdéssel, hogy e szerepek között vagy ezeken belül milyen jelentéssel bír, hogyan fejeződik ki, mennyire hangsúlyos a női szerep, illetve a nőíró szerepe – egyrészt a kortárs (Török Sophie korabeli) irodalmi kritika, másrészt a feminista irodalomkritika néhány megállapítására támaszkodva.

Találkozás

Török Sophie (ekkor még Tanner Ilona, a továbbiakban T.) 1920. november 12-én kereste fel néhány versével Babits Mihályt, 1921. január 11-én (a hetedik találkozás után) Babits feleségül kérte, és január 15-én megtartották az esküvőt. Érdemes rekonstruálni aktuális helyzetüket találkozásuk idején, és megismerkedésük

néhány pontját (legnagyobbrészt T. 1923 körül keletkezett *Naplójegyzetei* alapján, melyben „házassága történetét" írja meg).[1]

Ami T.-t illeti, huszonöt éves az első találkozáskor, számos objektív nehézséggel körülvéve, de elsősorban saját rendíthetetlen ambíciójától hajtva. Folytonos anyagi gondok között élő, a deklasszálódással küzdő polgári családban nő fel. Szüleivel, öccsével és két húgával él egy fedél alatt. A családi légkör meglehetősen feszült, nem kedvez sem a független magánéletnek, sem az intellektuális gyarapodásnak. A családtagok mindvégig rossz szemmel nézik T. „külön útjait". Anyjával való kapcsolata mindazonáltal szeretetteljes, gondoskodó. Apjához sokkal hűvösebb viszony fűzi, de amikor az haldoklik, hirtelen támadt érzelmekkel fordul felé, és halála után intenzíven gyászolja. Huszonkét éves ekkor, és ettől kezdve tulajdonképpen családfői szerepet vállal biztonságos hivatalnoki állásával. Közben egyetemre készül, doktorátusról ábrándozik, de már érettségije is kudarccal végződik.[2]

Az ezt követő három-négy év a gátlások és lázadások, az identitáskeresés jegyében telik. A kitűnni vágyás egyre erősebb, ennek iránya, formája azonban sokáig bizonytalan. Színészettel próbálkozik, 1917-től szorgalmas *Nyugat*-olvasó, a Belvárosi kávéházba jár, saját „tömegével [írja] a verseket, de tökéletes analfabéta [...] és [sejtelme sincs] a technikáról". Eszményképei Ady és Lesznai Anna; a Babits-versek hatással vannak rá, de „még nem [...] elég intelligens a megértésükhöz".[3]

1920 tavaszától néhány versét elküldi a *Nyugat*nak, eredmény nélkül, de rövidesen közlik egy-egy versét a *Hét*ben, a *Vasárnapi Újság*ban, az *Új Idők*ben. Ez még inkább motiválja a *Nyugat* nyilvánosságára, és levelet fogalmaz Babitsnak, melyben versei sorsa felől érdeklődik. Végül novemberben, megunva a várakozást, elhatározza, hogy (újabb verseivel) személyesen keresi fel Babitsot. Kitartó rámenősséggel kutatja fel a költő lakását, és ez az első találkozás az irodalommal való személyes kapcsolat kezdetét jelenti. Mintegy két hét múlva újra elmegy „végleges válaszért".

Ekkor ismerkedik meg Babits akkori lakótársával, Szabó Lőrinccel, akinek jelenléte mintegy katalizátorként felgyorsítja T. és Babits megismerkedésének folyamatát. Ez kissé paradox, ugyanis Szabó Lőrinc az első pillanattól T. meghódítására pályázik. Az ő viszonyuk alakulása önmagában is, T. és Babits szempontjából pedig külön is érdekes. T. kezdetben Szabó Lőrinccel kerül barátságba, akinek külseje, lénye, rámenőssége ugyan taszítja, de egyfelől végre intellektuális, irodalmi eszmecseréket folytathat, másfelől, úgy érzi, a lakótárs-barát vonzalma közelebb viheti Babitshoz. (Valóban ő hívja fel erotikus szabadverseire Babits figyelmét.) („[...] én nem voltam szent, és megszoktam lelkiismeret-furdalás nélkül embereket céljaimra felhasznál-

[1] Török Sophie (1996 [1923?]): *Naplójegyzetek.* Sajtó alá rendezte: Téglás János. Budapest: Tótfalusi Tannyomda.

[2] Téglás János utószava. In: Török Sophie (1983): *Babitsról.* Sajtó alá rendezte: Téglás János. Budapest: Ságvári Endre Nyomdaipari Szakközépiskola. 287–288.

[3] Török, 1996: 22.

ni."[4]) Szabó Lőrinc pedig egy ideig nem adja fel hódítási kísérleteit, és élvezi saját bennfentes-tanítós szerepét is, egy idő után viszont ő kezd úgy tekinteni T.-re, mint lehetséges közvetítőjére abban, hogy „eltörölhetetlenül Mihályhoz kapcsolódhasson". Ismeretségük után alig tíz nappal megszületik egy „pro forma" házasság terve Szabó Lőrinccel, amely T.-nek a családtól való elszakadás lehetőségét jelenthette. És – mivel megengedi, hogy nála lakjanak – még inkább Babits közelségét meg a könyvekét. Úgy tűnik tehát, hogy a kezdeményezés T. és Szabó Lőrinc kezében van. A házasságról azonban Babits beszéli le Szabó Lőrincet.

Noha T. számára Babits „szent", akivel nem lehet a megszokott módon kacérkodni, azért nagyon is konkrétan eljátszik ezzel a gondolattal. Ezzel együtt, mint többször utal rá, a valóságos szerelem, az érzéki kötődés ekkor máshoz fűzi, „s ha igaz is, hogy rajongva ábrándoztam Mihályról – írja –, a nap többi, talán nagyobb részében másra gondoltam – talán nem olyan rajongva –, de emberi módon mint kellemes valóságra". Az utóbb „orgianapnak" elkeresztelt ötödik találkozás alkalmával négyesben, (T., Babits, Szabó Lőrinc és Komjáthy Aladár) „bolond összevisszaságban" csókolják egymást T. beszámolója szerint. „S bár ahogy így leírom a dolgokat, kezdő szerelem történetének látszhatnak, de valójában nem az volt. Hogy Mihály megcsókolt engem, ez nem okozott érzéki örömet, a nagy ember kegyét éreztem benne, s fölemelkedést egy szédítő magas polcra: fiatal, kezdő költő voltam, s a költők fejedelmének bizalmasa lehettem – ez szédített meg."[5]

Január 12-én T., estéjével nem tudva mit kezdeni, „betéved" a Centrál kávéházba. Az írók asztala azonnal felfigyel rá, amikor „a zárkózott, asszonytalan" Babits odasiet, hogy üdvözölje. Valószínűleg nem erre a pillanatra szánja a lánykérést, de a beszélgetés úgy alakul, hogy ekkor, a „Nyugat-asztal éber felügyelete alatt" (jelképes kezdet) kéri feleségül T.-t, mint írja, „ijesztő váratlan" éri, ellentmondásos hatással van rá az ajánlat. De e fölött a bizonytalanság fölött „ujjongó nagy örömem volt az úr, hirtelen iszonyút nőttem, irigyelt és csodált nagy nők közé, akik nagy költők asszonyai lehettek...". Mindeközben Babits „nem nézett rám, hanem firkált az asztalra, zavartan, izgatottan beszélt, nyilván előre elgondolt terv szerint, de úgy, mint aki fejest ugrik valahova, s nem tudja még, mi vár rá, de csak hamar-hamar túl lenni rajta, akárhogy!" T. igent mond, Babits pedig jelzi, azt tartaná a legjobbnak, ha „hamarosan meg is csinálnák a dolgot". A folytatás valóban ennek megfelelően történik. T. másnap otthagyja külügyminisztériumi ügyintéző állását, harmadnap Babitshoz költözik, és az erre következő második nap, 1921. január 15-én összeházasodnak.[6]

Babits aktuális helyzetét illetően szintén „válságos időszakról" beszélnek az irodalomtörténészek. Ennek nyilvános része a költő 1919-es szereplése, egyes versei,

[4] Uo. 56.
[5] Uo. 142–143.
[6] Uo. 153–164.

melyek következtében megfosztják tanári állásától, rendőrségi kihallgatáson kell részt vennie, kizárják a Kisfaludy és a Petőfi Társaságból. Politikai és bizonyos irodalmi berkekben is támadások érik tehát, sőt szülővárosa és családjának néhány tagja is elfordul tőle.[7] Magánéletében az egy évig tartó, mindvégig kiegyensúlyozatlan Csinszka-kapcsolat (melynek sajátos jellegét, atmoszféráját *Költészet és valóság* című novellája ragadja meg) véget érése után egyes források szerint a magányra való berendezkedés jeleit mutatja.[8] T. szavaival: „...az én drága, bolondos Mihályom akkoriban nagyon is komolyan beleélte magát a fáradt, sivár és szomorú öregkor búcsúzó gondolatába – nemcsak akkori beszéde, mozdulatai, de írásai is egy megtépett, agyonfáradt lélek [...] lemondásával voltak teli. Ő, aki kisfiús zavarral menekült a nőktől, talán mert szeszélyes és ismeretlen lényüktől féltette kínzott életének utolsó békéjét, őneki volt legnagyobb szüksége az asszonyra, a kifogyhatatlan szeretetre, melegségre és jóságra."[9]

Ebben persze már benne van T. saját lírizáló hajlama, de tény, hogy minden félénksége és introvertáltsága ellenére, valamilyen okból mégiscsak felmerül Babitsban a nősülés gondolata, szükséglete, méghozzá eléggé határozottan. A házasság számára talán még nagyobb megrázkódtatást, változást, „krízist"[10] jelenthet pszichésen, mint T.-nek, de a szükséglet jelentkezik. Belső késztetései, a hétköznapi dolgokban való tétovasága, vágya egy feltétlen szeretetet nyújtó társra összefonódhatnak azzal – a kor, a társadalom, a szűkebb (családi) közeg által kimondatlanul is meghatározott – elvárással, amely egy harminchét éves férfit ilyenfajta „megállapodás" felé mozdít. Mint az irodalmi élet vezető egyénisége, a *Nyugat* egyik szerkesztője is szükségesnek érezheti, hogy „házat vigyen", irodalmi összejövetelekre is alkalmas otthont teremtsen maga körül, bár ezt az igényt inkább T. fejezi ki. Ilyen értelemben tehát maga a házasság meglehetősen konvencionális, tradicionális lépésnek is tekinthető.

T. és Babits megismerkedése kapcsán úgy tűnik, hogy alkatuk jelentős különbözőségei valószínűleg inkább imponálók, mint zavarók. T. rámenős határozottsága, impulzivitása, vibrálása teljes ellentétben áll Babits tétovaságával, visszafogottságával, komolyságával. E habitusbeli eltérés mögött (előtt, mellett) viszont alapjaiban meglehetősen hasonló értékek, attitűdök állnak. A kíváncsiság, az érzékenység, a szorongás pedig mindkettejük személyiségének része, ha más módon mutatkozik is meg. Babits inkább befelé éli meg, T. többnyire kifelé érezteti feszültségét, szorongásait. Noha a vonzalom motívumai egészen különbözők, kellően intenzívek ahhoz, hogy egy ennyire rapid folyamatot indítsanak el. Érdekes többek

[7] Csányi László (1980): Kettős arckép. In: *Kortárs,* 11: 1806.
[8] Sipos Lajos (1978): Adatok Babits Mihály házasságáról. In: *Dunatáj,* 8: 34.
[9] Török, 1996: 49–50.
[10] Nemes Lívia (1994): *Alkotó és alkotás*. Budapest: T-Twins Kiadó. 39. old.

közt az is, hogy a „lánykérés" úgy történik meg, hogy előtte (a legelső rövid vizitet leszámítva) egyetlen alkalommal sem találkoznak kettesben, valaki (többnyire Szabó Lőrinc) mindig jelen van. T. részéről a „kitörés" és ezzel a „bekerülés" motívumai a legkiugróbbak, Babits oldaláról inkább a megállapodásé. T. egyrészt függetlenedne családjától, másrészt hihetetlenül imponál neki, vonzza az egész irodalomban és akörül forgó társaság. Önkifejezési formáinak, „lehetséges szelfjeinek" része nemcsak az írás, hanem az írók között keresett társas szerep is. Babits személye mellett, illetve attól elválaszthatatlanul, ez a szerep csábítja (amely, mint később érezhetővé válik, inkább az írófeleség szerepe lesz). Mindemellett az ugrás óriási és hirtelen.

T. utólag az egész folyamat esetlegességét fájlalja, s szavai egyszersmind önértékelési bizonytalanságát is tükrözik: „Sejtelme se lehetett, ki vagyok, milyen vagyok. Félt a magánytól, s egy szinte kétségbeesett, gyors elhatározással megkérte az első leányt, aki útjába került, akinek az arca megtetszett, s akihez nyárspolgári tortúrák nélkül a legkényelmesebben hozzáfért, [...] nem a sors hozott össze minket, hanem egy ostoba véletlen, nem érdemeim tettek Babits Mihály kedvesévé, hanem mert éppen kéznél voltam. [...] S egy cseppnyi garancia az együttélés lehetőségére talán irodalmi érdeklődésem volt." Ugyanakkor, Babits oldaláról, a dolog kockázatosságára is reflektál: „Milyen veszélyben forgott, talán nem is sejti, sokszor megrémülök: hisz véletlenen múlt, hogy éppoly könnyen nem vett el valami erkölcstelen, számító, gonosz nőt – de talán naiv zsenikre is angyal vigyáz, mint ártatlan kisgyermekekre." De: „S itt leszögezhetem azt is, hogy *ezután* lassankint meg is szeretett engem, mondhatnám, nagyon megszeretett, hiszen ma minden érzésével, minden gondolatával szinte megható módon hozzám kötötte magát." De mégis: „[...] egészen más érzéssel és kötelességtudással viselném a költőfeleség nehéz hivatását, ha tudnám, hogy rendelt sorsom ez, s nemcsak otromba véletlen, melyhez személyemnek semmi köze."[11]

Szerepek, konfliktusok

Hogyan viselte tehát T. „a költőfeleség nehéz hivatását", milyen inspiráló, építő és milyen gátló, korlátozó aspektusai voltak Babitscsal való kapcsolatának?

1921 nyarától megjelennek írásai a *Nyugat*ban, érezhetően kiforrottabb, csiszoltabb formában. Viharosan tettre kész az első időkben, „mindenfélét megtanul, filmelőhívást, szőnyegszövést, [...] lámpaernyőkészítést, síelést, nyomdai korrigálást, stílus-mérték-érték ismeretét, idegen szavak kiejtését és lassan a helyesírást is".[12]

[11] Török, 1996: 170–175.

[12] Koháry Sarolta (1973): *Flóra és Ilonka.* Budapest: Magvető Kiadó. 129. old.

Mindent átvesz Babitstól, és már ekkor elkezdődik az „emlékgyártás", ami szinte kényszeres rögeszmévé fokozódik. Ez részint nagy fényképezési kedvben, részint a mindent feljegyzés, megörökítés igyekezetében (ezeknél az emlékőrzés mellett az önkifejezés motívuma is szerepet játszik), valamint a gyűjtés-eltevés legkülönbözőbb formáiban nyilvánul meg. Ez kifejezi a teljes elköteleződést a kapcsolatnak, és jelképezi a (legalább a társon keresztüli) nyomhagyás igényét, de a valódi, szuverén tevékenységek hiányát is. Emlékgyártása egyfajta idő előtti emlékezés, a jövő múlttá formálása; azzal pedig, ahogyan Babits elvesztése után szinte kizárólag az őrá való emlékezés jegyében él és dolgozik, mintha a múltat állítaná jövőként, célként maga elé. Folyamatosan reflektál saját életére, kevés igazán önfeledt pillanata lehet, ez is szorongást, bizonytalanságot sugall.

T.-nek Babitscsal való kapcsolatában többféle szerepe körvonalazható. Önmagában minden szerep a sajátja, énjének kifejezési formája, ezek konfliktusai jelentik azonban a fő bizonytalanságot, frusztrációt T. számára.

Az énképpel, a szelffel kapcsolatos újabb elméletek összefüggésbe hozhatók ezzel a problematikával. Ezek az én mechanizmusközpontú felfogásával szemben a tevékeny működés elvét, a struktúra helyett a folyamatot, a stabil énfogalom helyett az énkonstruálást hangsúlyozzák. Alaptézisük szerint az én az egyes kapcsolatokban konstruálódik újra és újra, és a különböző szerepeken keresztül mutatkozik meg. Nem létezik tehát mint független, rögzített entitás, mindig a – szűkebb-tágabb – kontextus függvénye. Önmagunkat az adott társas közegben helyezzük el. „Az én a szociális diskurzus szférájába kerül [...], az emberi interakció folyamataiba."[13]

Újabban a kreativitás vizsgálatában és konkrét alkotók életművének tanulmányozásában is szerepet kap ez a szemlélet. Ennek megfelelően az alkotást nem magányos aktusnak tekintik, inkább interakciók, kölcsönös egymásra hatások részeként, különös tekintettel az olyan partnerkapcsolatokra, amelyekben mindkét fél alkot valamilyen területen. Ez együtt jár az autonómia, a kompromisszum, a siker fogalmainak újragondolásával is.[14]

T. esetében különösen élesen látható, hogy énképe eltérő jellegű szerepein keresztül konstruálódott meg. Ezek nagyobb része Babitshoz kapcsolta, noha több igénye lett volna tőle független szerepekre is. Személyisége néhány markánsabb szerepe (tanítvány, feleség, alkotó) mentén közelíthető meg leginkább.

A *tanítvány*szerep hangsúlya változik az évek során, de a megismerkedéskor érzett rajongás a mester iránt később sem tűnik el. T. nyitott és fogékony az újfajta ismeretekre, Babitsban pedig megvan a pedagógusi indíttatás. *Olvasmányaim* című kéziratában írja T.: „Igazi nevelőm, útmutatóm és eszményem Babits Mihály lett;

[13] Gergen, K., idézi Pataki Ferenc (1995): Élettörténet és identitás. Új törekvések az én-pszichológiában. In: *Pszichológia,* 4: 409.

[14] Chadwick, Whitney–de Courtivron, Isabelle (1996): Introduction. In: Chadwick–Courtivron (szrk.): *Significant Others. Creativity and Intimate Partnership*. London: Thames and Hudson Ltd. 7–13.

tőle tanultam a magas célkitűzés nehéz ambícióját, a soha meg nem elégedést, s a magunkhoz való nagy szigorúságot, mely a könnyű termékenységnek oly nagy ellensége..."[15] Még a beszélgetőfüzetekben is nyoma van annak, ahogyan Babits véleményt mond T. készülő műveiről: „A nagy izgalomban nem is mondtam, hogy elolvastam művedet. Kitűnő részletek. Legkevésbbé ragadott el az utolsó, de női olvasóknak valószínűleg ez fog tetszeni legjobban. [...] Egy kicsit (nagyon magasítva) ugyanaz, ami a női regényírókban sokszor rossz. De nálad azért nem rossz, legfelebb rossz *lehet,* ha nem tudod kellő tapintattal beilleszteni."[16]

A kapcsolat mester–tanítvány jellege szükségszerűen adódik mindkettejük előtörténetéből, törekvéseiből, motivációiból. T. magába szívni igyekszik mind több ismeretet, tapasztalatot az új közegben, Babits átadni. A tanítványstátusban azonban benne van a fejlődés, a változás, a dinamika; nem egy változatlan állapotot jelöl. A tanítványból követő vagy szakadár válik, mozgása mindenképp az egyenrangúság irányába mutat. Mivel nem szilárd kategória, talán kevésbé kerülhet konfliktusba más szerepekkel.

A tanítványszerepnél sokrétűbb, ambivalensebb T. *feleség*szerepe. Ez magában foglalja a védelmező, gondoskodó anya, a kezdeményező, nyugtalan gyerek, a felnőtt társ, a szerető kedves, ezenkívül az (író)társadalom (és a család) előtt reprezentáló partner szerepét is. Néhány idézet: (Az eljegyzés napján:) „Én aztán rábeszéltem Mihályt, hogy ne jöjjenek tovább, minek tennék visszafelé azt a hosszú utat, mehetek egyedül is, hisz nem vagyok gyerek! Ó, Mihály már akkor is gyermek volt nekem, s nem védelmező lovag, drága, féltett, becézett kicsi gyerek!"[17] (A szekszárdi látogatásról:) „[...] rokonok, barátok, ismerősök, lassan meg is telt velük a három utcai szoba. Gratulálni jöttek, engem akartak látni, s én éreztem, hogy szerepem milyen fontos és kényes [...]."[18] A tanítvány és a feleség: „Én, mintha két ember volnék, kétféle érzelem párhuzamos bűvöletében álltam – boldog asszony voltam [...] és rajongó tanítvány is voltam [...]. Azóta mindig evvel a kétféle látással jártam mellette, látva, érezve és őrizve, amit csak nekem ad; de fáradhatatlan jegyeztem és gyűjtöttem láthatatlan füzetembe azt is, ami nemcsak az enyém, ami mindenkié, s amiről egyszer majd számot kell adnom."[19]

A feleség szerepe, képzete – szemben a tanítványéval – jóval statikusabb és ellentmondásosabb. T. mint Babits Mihály felesége élesen szembesül a statikusságnak személyiségével nem egyező vonásaival. A feszültség, nyugtalanság, tettrekészség ezen a ponton diszharmóniával és szorongással társul.

---

[15] Török Sophie (é. n.): *Olvasmányaim.* Budapest: Országos Széchényi Könyvtár. Fond. III/2235.

[16] *Babits Mihály beszélgetőfüzetei*/I. (1980 [1938].) Sajtó alá rendezte: Belia György. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. 400–401.

[17] Török, 1996: 183.

[18] Uo. 282.

[19] Uo. 271–273.

A feleségszerep legproblematikusabb része ennek konfliktusa az önálló *alkotó* szerepével. Ez az a pont, ahol T. leginkább korlátokat érzett, a legtöbb frusztrációnak volt kitéve. Tény, hogy az irodalomtörténet elsősorban Babits Mihály feleségeként, és nem költőként, íróként tartja számon. Úgy tűnik, hogy az a helyzeti előny, amit a Babitscsal való kapcsolat jelentett T.-nek, ami közeledése egyik fő motívuma volt, éppenséggel komoly pszichés, szimbolikus (és valós) gáttá vált. Babits megtermékenyítő hatása kétségtelen, mégis, közelsége (nem személye, hanem státusa, s ezen keresztül a viszony, a helyzet) egy ponton túl inkább „súlyosbító tényező”[20], mint T. írói önmegvalósításának elősegítője.

T. intenzíven átéli helyzete kettősségét: „Nekem sajnos nem adatott meg valami maradandót alkotni, hiába készültem kisgyerekkorom óta írónak, ma – mint a legnagyobb élő magyar író felesége – távolabb vagyok ettől, mint valaha. Pedig ma minden lap nyitva áll a verseim számára, de soha senkitől őszinte kritikát vagy jóakaratú biztatást többé nem kapok – írásaim csak egy szempontból érdekesek: hogy Babits Mihály életének intimitásait árulom bennük. [...] Milyen örökkévalóság várhat énreám? Túlvilágban nem hiszek, s vajon feljegyzi-e nevemet az irodalomtörténet, mert jó ebédeket főzök az uramnak, s ha fáj a torka, borogatást teszek a nyakára? Munkáira alig teszek hatást, csak feleség vagyok, semmi egyéb, s az irodalom számára sokkal fontosabb nálam az a fogarasi kis cukrászleány, kihez legszebb szerelmes verseit írta.”[21]

Az összekapcsolódás a feleség és az alkotó, életének legátfogóbb szerepei között egyfelől inspiratív T.-re és (Babits „holdudvarhatása” folytán) imponáló az ítészekre nézve, másfelől gátló, frusztráló, elbizonytalanító T.-re és fenntartásokat előhívó a megítélőkre, általában a külvilágra nézve. Ugyanakkor azon túl, hogy a feleségszerep mint „eszköz” mennyiben segíti elő vagy gátolja T. önálló alkotói tehetségének kibontakozását, a kapcsolat, a Babitshoz való közelség, a sikereiből való közvetett részesülés, önmagában is jelentős, értékesnek megélt része T. identitásának, s ez nemcsak gátolja vagy segíti, de bizonyos fokig *kompenzálja* is az alkotással kapcsolatos elégtelenségérzést, helyettesíti is az írói sikereket.

A feleség/alkotó feszültséggel kapcsolatban érdemes megvizsgálni egy jelképes motívumot: a Török Sophie név keletkezésének történetét. A nevet Babits adja T.-nek; *A literátor* című művét dedikálja neki így, „Franci” aláírással. *A literátor* dialogizált novella, Babits 1916-ban írta. Voltaképpen egy stíluskísérletről van szó, esztétikai értékénél érdekesebb a lélektani vonatkozása. Valós esetet foglal műbe: Kazinczy Ferenc nősülésének történetét. A szüzsé: Kazinczy 45 évesen, anyja, testvére felháborodására el akarja venni szolgálóját, egy parasztlányt. Megértetlen, elke-

[20] Böröndi Lajos (1983): „Mert magány marad csak a magány” – Babits Mihály és Török Sophie. In: *Új Forrás,* 10: 24.

[21] Török, 1996: 12–15.

seredett, magányos lelkiállapotban van ekkor, feltehető, hogy valóban nem a leghozzáillőbb társat választja. Hivatali főnöke, gróf Török Lajos lánya, Sophie azonban átérzi a helyzetét, hozzámegy, „megmenti".

Az analógia többrétű. Utalhat Babits hasonló élethelyzetére T. felbukkanásakor. Természetesen utal az irodalmi házasságra. Ezenkívül tudhatjuk azt is, hogy a névadás gesztusának egyik motívuma Babits részéről az, hogy T. megítélésénél ne legyen szempont, hogy az ő felesége. Ez azonban több okból is megkérdőjelezhető. Egyrészt a korban mindenki, akinek köze van az irodalomhoz, elkerülhetetlenül tudja, hogy Török Sophie Babits Mihály felesége. Másrészt, ha Babits arra gondol, hogy legalább a neve ne árulkodjon erről egyértelműen, hogy az önálló név a tőle független alkotói munkát reprezentálja, ez sem állja meg a helyét teljes egészében. Hiszen ez esetben egy teljesen új nevet kellene kitalálnia. Török Sophie nem volt költő, költőfeleség volt. Méghozzá a XIX. század legnagyobb irodalomszervezőjének felesége. És itt érhető tetten egy másik motívum – „Franci" –, az tehát, hogy ez a névadás legalább annyira Babitsról szól, mint amennyire T.-ről, T.-nek. Ha szerepkijelölésnek tekintjük, akkor a sajátja is, esetleg egyfajta Kazinczy szerepideál jegyében. Vagyis ezzel a névvel (amit ráadásul Babits „adományoz" neki) T. éppenséggel nem kerüli el a feleségszempont felmerülését.[22]

Nem hagyható ki T. személyének tanulmányozásából a gyerekprobléma. T.-nek nem lehet gyereke; 1928-ban örökbe fogadnak egy újszülött kislányt (feltehetőleg T. öccsének, Tanner Bélának és T.-ék háztartási alkalmazottjának gyerekét), Ildikót. T. viszonya a gyerekhez szélsőséges, feszültségteli. Szenvedélyes odafordulás és teljes közömbösség, fojtogató szeretet, irracionális korlátozás és elhanyagolás váltogatják egymást. A biztonságérzet hiánya jellemző tehát az Ildikót körülvevő légkörre. A feszültség egyik forrása T.-nek az az eltökélt szándéka, hogy eltitkolja az örökbefogadás tényét a külvilág elől. Ez nem sikerül, de T. még mindig bízik abban, hogy Ildikó elől elrejthető a dolog. Ez is naivitásnak bizonyul; Babitsot azonban Ildikó apjának hiszi, és ehhez mindvégig ragaszkodik – ez sérelmes T. számára. A kapcsolat különösen Babits halála után kezd rohamosan romlani. Bizalmatlanná, ingerlékennyé válnak, T. ugyanakkor konzerválni igyekszik lányát a gyerekszerepben. Ildikó azonban ekkor már lázad. T. nem tud valódi mintává válni a számára (Babits sokkal inkább). Egy idő múlva elköltözik anyjától, és visszavonhatatlanul eltávolodnak egymástól. (1956-ban Angliába települ. Ötvenöt évesen hal meg egy lakókocsiban, negyven macska társaságában.)[23]

T. gyermek utáni vágya szintén egyfajta ambíciónak tűnik. Az anyaság az alkotásnak, nyomhagyásnak, önmaga kiterjesztésének egy formáját is jelentheti. Nap-

[22] Kelevéz Ágnes (1996): Babits névjegye. In: *Holmi,* 7: 948–949.; Várkonyi Nándor (1964): A „literátor" és Török Sophie. In: *Életünk*, II: 73–74.

[23] Koháry, 1973: 151–163; Lakatos István (1984): Özvegy és leánya. In: *Jelenkor,* 2: 137–139.

lójegyzetei elején írja: „[...] s még csak gyereket sem tudok szülni! – pedig oly mély bennem a vágy, hogy ne múljak el nyom nélkül." Egy interjúban pedig, kissé ellentmondásosan, így nyilatkozik: „Hogy mit akarok nevelni belőle? Ami én szerettem volna lenni, bár ez kissé furcsa lenne. Én ugyanis filozófus akartam lenni." Majd: „Én azt vettem neki, amit kívánt. Hintalovat, autót." De: „Az ember egy kicsit mindig azt veszi a gyereknek, amit maga is szeretett volna kapni." Majd: „Nem a mi életünk folytatása. Ildikó folytassa Mihály életét? Vagy az enyémet? [...] Polgárlelkekben talán tényleg az élet folytatásának tetszik a gyermek, de írónál? Az író annyira be van zárva saját egyéniségébe, olyan egységes egész... Hol lehet azt folytatni?"[24] Egyfelől egy magáénak vallott írószerep folytathatatlanságát hangsúlyozza, ugyanakkor mégis ennek a szerepnek (vagyis egy igazából beteljesítetlen alkotópályának) a betöltését várná Ildikótól.

Az alkotói problematikára térve: Babits minden jel szerint tehetségesnek tartja T.-t, és amennyire a kényes helyzet engedi, igyekszik ezt a nyilvánosság előtt is érzékeltetni, bár T.-re vonatkozó megjegyzéseinek írásos nyoma nem sok van. A beszélgetőfüzetekben: „Az sem lényegtelen, hogy én meg merem írni, hogy nincs kívüled nőíró. Tudod, mennyire nyilvánvalónak kell ennek lenni, hogy én meg merhessem írni? / Egy nő, aki író. Erről van szó."[25] Egy nő tehát, aki író, s nem egy író, aki történetesen nő – ez nem mellékes. Szavai az *Írók két háború közt* című tanulmánykötet előszavára vonatkoznak (az egyetlen műve – versein kívül –, amelyben említi T.-t, s itt is inkább a hiányát), ahol így ír a (kötetben nem szereplő) nőírókról és T.-ről: „Nőíró egy sem szerepel könyvemben. Ebben sincs szándékosság; csodálatos, milyen kevés nőíró jelentkezett egyáltalán az Ady utáni irodalomban. [...] Mintha az új, férfias és háborús század – egy politizáló s a gyöngédebb érzésektől elfordult nemzedék – visszaszorítaná a női szellemet, hacsak be nem áll maga is a férfi majmának, valami tehetetlen jelentéktelenségbe. [...] Csakhogy a visszaszorított szellem lázadni is szokott. Kitör, és hangja annál sikoltóbb, annál mélyebbről jött. Annál kegyetlenebbül őszinte! Ilyen legalább egy asszonyírónak hangja a mai magyar irodalomban, a Török Sophie-é. Irodalmunk női munkásai közül ő az, akinek említése legérezhetőbben hiányzik e könyvből. S ő az, akiről legnehezebb lett volna beszélnem."[26] Babits lelkiismeretes, szigorú, kritikus személyiségének különösen nehéz és kényes lehetett T.-ről nyilvánosan ítélkezni, nyilvánvaló előnyökben részesíteni.

A kortárs kritika – ha explicit módon ritkán utal is erre – nehezen tudja magát függetleníteni a férj szerepétől. T. írásait gyakorlatilag minden kritikusa méltatja. Ettől függetlenül jellemzők azok a fordulatok, jelzők, amelyekkel a kritikák élnek – nem annyira a „Babitsnéság", mint általában a nőiróság szempontjából. Halász Gá-

[24] Egy szót se irodalomról! In: Török, 1983: 214–215.
[25] *Babits Mihály beszélgetőfüzetei*/II., 1941: 310.
[26] Babits Mihály (1941): *Írók két háború közt.* Nyugat Kiadó, 11–12.

bor írja T. verseiről: „És most valaki, akin az új férfiasság már azért sem vehetett teljesen erőt, mert – asszony." Távol az emancipációs viták avult, félavult gondolataitól, írja, megmutatva, hogy „az asszonyi sors erőforrás a tehetség számára". Önmarcangoló keménység, lélektani viviszekció és nőies narciszizmus árad T. lírájából Halász olvasatában.[27] Lesznai Anna „a félelem költőjé"-nek nevezi T.-t. A nőiség Lesznai szerint is meghatározó vonása a verseknek. A nő, írja, „gazdagabb tudatalattival bír, kevésbé differenciált, általános érvényű rejtélyek edénye". A versek nem formai tökélyükkel, hanem őszinteségükkel hatnak. Témái a „polgári világ magánzárkáiban vergődő asszonyok".[28] Kisregényéről írva Hunyady Sándor azt állítja, tudná, hogy asszony írta, ha nem látja is. De másféle, mint a megszokott. Pontos, kemény, harcias, katonás, amazon.[29] Kádár Erzsébet ugyanezt az írást egyenesen remekműnek ítéli fegyelmezett, merész, élő, pontos mondataival. Prózája „férfierényektől súlyos, anélkül, hogy férfias volna". „Tiszta stílus – férfitulajdonság" – írja.[30] Keresztury Dezső „a modern női lélek legerőteljesebb kifejezőjeként" tartja számon T. költészetét. Mondanivalója a fontos, „az indulat ritmusa szabja meg, nem a zenei forma szerkezete", a keret, a forma elnagyolt, a kifejezés egyenetlen. Magányos énközpontúság. Fogvatartó szeretet.[31] Kárpáti Aurél női ösztönösségről, immanens asszonyiságról, asszonyi titkokról, a meddő anyaság hiányérzetéről, ugyanakkor férfias költészetről, reflektált, gondolati líráról beszél T. első kötete kapcsán. Ő megemlíti Babitsot is: „Egyes tételei – önállóságuk ellenére is – úgy hatnak, mint kísérő alt-szólamok, hozzásimulva egy-egy Babits-vers zengő tenorjához." Ez a „páratlan jelenség a hitvesi összetartozandóság tökéletes harmóniája a költészet területén, anélkül, hogy szimpla hatásról vagy éppen utánérzésről lenne szó".[32] Illés Endre T. novelláiról ír. Idegenség, feszültség, egyediség, lényegretörés, belső történések. „S nem fontos, hogy írója nő. Fontosabb, hogy anyagában női munka, női világ."[33]

Illés Endre voltaképpen az egyetlen, aki úgy ítéli meg, nem fontos, hogy a szerző nő. Mindamellett ezt ő is szükségesnek tartja hangsúlyozni. A többi kritika pedig jelentős részben foglalkozik a nőiség kérdésével; hajlamosak ezzel összefüggésbe hozni a művek számos tartalmi és formai jellegzetességét. Nőies narciszizmus, gazdag tudatalatti, női lélek, immanens asszonyiság – ezek a kifejezések mind a nőiség „princípiumként" való kezelésére utalnak, s arra, hogy úgy vélik, ebből az adottságból egy sor (viselkedés-, világlátásbeli, s ennek nyomán akár esztétikai) törvényszerűség levezethető. A kritikák azonban számos olyan jellegzetességet is

[27] Halász Gábor (1935): Új verseskönyvekről. In: *Nyugat,* I: 317.
[28] Lesznai Anna (1934): Török Sophie, a félelem költője. In: *Nyugat,* II: 473.
[29] Hunyady Sándor (1939): Török Sophie: Nem vagy igazi. In: *Nyugat,* II: 42.
[30] Kádár Erzsébet: T. S.: Nem vagy igazi. Uo. 43.
[31] Keresztury Dezső (1940): T. S.: Értem és helyetted. In: *Nyugat,* 501.
[32] Kárpáti Aurél (1929): Asszony a karosszékben. In: *Pesti Napló,* július 13.: 6.
[33] Illés Endre (1933): Boldog asszonyok. T. S. novellái. In: *Nyugat,* II: 167.

hangsúlyoznak, amely nem illik bele a „nőiesség" kategóriájába: kemény, harcias, merész, pontos, reflektált. Ezekről mint „férfias" tulajdonságokról beszélnek. A nem kategóriája kikerülhetetlen. És ez voltaképpen érthető. A nő kategóriája „különösséggel", mássággal van felruházva a korban, nemcsak az irodalomban. Ez azonban nem annyira leírás, mint inkább előírás a nők részére. A női írók kevés száma, a nőírószerep sajátossága arra készteti a megítélőket, hogy az író női mivoltának is figyelmet szenteljenek, és nemének tulajdonítsák műveinek olyan vonásait, melyekről férfiíró esetében nem így nyilatkoznának. Ez T.-t rendkívül zavarja; úgy érezheti, az elismerések egy szerepnek, s nem az egyéni, a csak belőle fakadó teljesítménynek szólnak. A Babitsné-szerep mellett (amit a kritikák nyíltan nem érzékeltetnek), a nő szerepének is (amit annál inkább).

Keresztury Dezső visszaemlékezése (már Babits betegségének idejére) szintén T. ambivalens szerepérzését, bizonytalanságát hangsúlyozza: „Ilonka akkor is teljes lázadásban volt az ellen, hogy ő csak Mihály felesége, hogy ő költőnő. Ennek sok nyoma van mindkettőjük verseiben: ezek a »feleselő versek«. Én írtam Ilonka kötetéről a Nyugatban... Annak örült – örülhetett is –, de abban is fennakadt valami ilyesmin: hogy én a női vonásokat hangsúlyozom, holott a költő: költő. [...] Később egy igen mélyre világító és megdöbbentő jelenet játszódott le nálunk [...]. Amikor arra került a sor, hogy Ilonka mégiscsak nő, s ha jó költő, hát azért, mert őszintén erről beszél, Simonffy [Margot] – az ilyenkor gyakori álszentséggel – azt találta mondani: milyen hálás lehet Ilonka, amiért ilyen nagy ember felesége lehet, amire Ilonka hisztériás sírógörcsöt kapott; érthetően elgyötört volt Mihály betegsége s a nehéz ápolás miatt."[34]

Más szempontból árulkodó Németh László magatartása: egy levelében udvariasan elhárítja, hogy írjon T. első kötetéről. Visszaemlékezéseiben írja, Babitstól való eltávolodásának kezdete kapcsán: „Amikor legközelebb átmentem Esztergomba, Babits hazafelé lekísért az autóbuszhoz, s megkérdezte, kikről akarok még írni. Felsoroltam hét-nyolc nevet [...]. Egy kicsit habozott, aztán kibökte: még nem bánnám, ha Ilonkáról írnál. Ilonka a felesége volt, tehetséges költőnő, akiről azonban semmi szín alatt sem akartam a *Nyugat*ba írni, s véleményem szerint nem is lehetett, mondjuk, egy Márai vagy egy Fenyő előtt írni. A felszólítás, amely egyszersmind feltétel is volt, utólag sértett; ott, a kissé szégyenkezve mosolygó férj előtt, aki mégiscsak az ország egyik legnagyobb írója volt, a legjobbak eszményképe egy időben, inkább csak részvétet éreztem."[35] Ez a (valószínűleg nem példa nélkül álló) epizód érzékelteti azt a bonyolult helyzetet, mely mind Babitsnak, mind a kortársaknak megnehezíti az elfogulatlan értékítéletet, T.-nek pedig a független, magabiztos alkotást, és a visszajelzések hitelességében való bizalmat.

[34] Id. Belia György. In: *Babits Mihály beszélgetőfüzetei* II: 218–219.

[35] Németh László (1977): Ember és szerep. (1934). In: *Homályból homályba.* Budapest: Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. I: 422.

Ennek ellenére a *Tanu*ban, *Magyar líra 1932-ben* című tanulmányában Németh László szentel egy bekezdést T.-nek. A nőies (ösztönös, démoni) és férfias (hősies, kíméletlen) jelzők itt is megtalálhatók. „A nőköltők közül Török Sophie vitte a legtöbbre. [...] A női szabad versnek megvan az íze: a versműveltség hiányát érezni rajta s az ösztön biztonságát. Török Sophie verseiben is ez az ösztön feledteti a gyengébb versek bőbeszédűségét. [...] A költőnők hagyományaikhoz híven nem mondhatnak le némi démoniságról. Török Sophie-ben a démon azonban már-már férfias, hősies: ő önmagával szemben kíméletlenkedik."[36]

Végül még egy kortárs, aki ugyan nem irodalomkritikus, de igen kritikus megfigyelő. Kosztolányi Dezsőné, aki egy (1950 körüli?) meglehetősen pikírt, ironikus hangú kéziratban „*Nyugat*-feleségeket" vesz szemügyre. Ez az írás persze nemcsak T.-t jellemzi, Harmos Ilonát és a „*Nyugat*-feleségek" viszonyát legalább annyira. „Tehetséges nő, de rendkívül műveletlen. Tehetsége elsőbben is narcizmusából és indulattelt hőbörödöttségének talajából fakad. Ezt a hőbörödöttséget gőggel viseli. Fiút mímel, nem férfit, de fiút. Cigaretta, töltött cigaretta, hülzni, dohány a dobozban, George Sand készen vett, áruházi öltözetben, izzadságszagúan. Sóvárog elismertetéséért, s egyben férjére és férje nevében is féltékeny. Ha nem kapja meg azt az elismerést, amit várt és képzelt, hátat fordít mindennek, sértődötten. [...] Fanyar, mint a berkenye, kesernyés, akár a citrom héja, szúrós, mint a csipkebogyó, de akárcsak ezekben, őbenne is van valami izgató vitamin, csípős illóolaj. [...]"[37] Az „egyben férjére és férje nevében is féltékeny" félmondat plasztikus megfogalmazása az azonosulni és elkülönülni vágyás ellentmondásának.

A kortársak érzékelik T. egyéniségének kettősségét nárcizmus és önmarcangolás, ösztönösség és reflektáltság, elnagyoltság és pontosság, félelem és harciasság, bensőségesség és idegenség, kötődés és szabadságvágy között. Ezek a vonások a kritikusok terminológiájában visszatérően a „nőies"-„férfias" dichotómia mentén jelennek meg.

A női íráshoz, írásokhoz az elmúlt évtizedek feminista irodalomkritikája más oldalról próbál közelíteni. Újraolvassa a női irodalmat; a női kifejezésmódokat, a női kreativitás pszichodinamikáját a hagyományok, a nő társadalomban betöltött helye kontextusában vizsgálja. Figyelembe veszi, sőt kiemeltnek tekinti azt a szempontot, hogy egy nőírónak sokkal több külső és belső akadályt kell(ett) legyőznie, amíg tollat vett a kezébe. A férfielődöktől elidegenedett, kevés reprezentált női előddel találkozhatott, kulturálisan kondicionált félelmei voltak (vannak) a férfiközönségtől, saját illetéktelenségétől, nem rendelkezett stabil írói identitással.[38] A nő kívül esik a

[36] *A Tanu.* Németh László kritikai folyóirata, III. Budapest: Bethlen Gábor Könyvkiadó, é. n.: 190.
[37] Kosztolányi Dezsőné Török Sophie-ról. MTA Kézirattár, é. n.
[38] Gilbert, S.–Gubar, S. Id. Showalter, E. (1994): A feminista irodalomtudomány a vadonban. In: *Helikon,* 4: 432.

reprezentáción (így többnyire a hagyományos irodalmi kánonokon is), hiányként, „másik"-ként jelenik meg a (szintén a domináns kultúra által konstruált) oppozíciókban.[39]

A feminista irodalomkritika egyik visszatérő gondolata, hogy a női írások reprezentálják azt a kettősséget, amelyet a nők társadalomban betöltött szerepei is jelentenek; egyszerre jelenítik meg a férfi- és a női tradíciót.[40] Kívülállók, egyszersmind függők, s részben e függésen, az óhatatlan kapcsolódáson keresztül bevonódók is. Egyfajta kettős tudatossággal rendelkeznek tehát: kulturálisan meghatározott és a kulturális előírástól különböző szelffel; a férfival megosztott, ugyanakkor sajátos („shared" és „unique"[41]) szerepekkel. E női sajátosságnak azonban egyik lényeges eleme éppen a kapcsolódás, a kettő nehezen elválasztható. A „másik" fogalma, érzete egyszerre utal a kapcsolódásra és a különbözőségre, ilyen értelemben a „sajátos" is „megosztott". A női írás egyfelől alkalmazkodik a hagyományokhoz, másfelől elutasítja, egyfelől reprezentálja, másfelől ellenpontozza vagy akár szubvertálja őket. Nem mindig könnyű azonban eldönteni, miben áll a reprezentáció s miben a szubverzió egy női szerző művében; nyilván nem egyszerűen a „feminin" látás- vagy írásmód háttérbe szorított sajátosságainak megjelenítése, nem is a „maszkulin" szerep felöltése, követése az irodalomban (ezek többnyire a hagyományos genderszemléletet reprezentálják), hanem inkább e kettősség felforgatása jelenthet valódi szubverziót.

T.-re visszatérve, e kettősség az odaadás és a lázadás, a feleség és a független alkotó között (mely műveinek is visszatérő motívuma), az ő szerepeinek is talán leglényegesebb vonása. Házasságának előzménye, létrejötte, története, Babitshoz való viszonya mind hordozza ezt az ambivalenciát: része lenni a meghatározó diskurzusnak, bekerülni a domináns, respektált, ízlés- és véleményformáló, mértékadó irodalmi figurák közé, és – részben ennek segítségével, ennek alávetve magát – sajátos, egyéni, autonóm alkotásokat létrehozni. A Babitscsal való kapcsolat egyszerre felemelte és frusztrálta, felszabadította és korlátozta, megerősítette és elbizonytalanította. Nem akart – főleg íróként – férjének „kapcsolt része" lenni, és nem tudott ettől a szereptől teljesen elszakadni. „[...] szépen fejlődő tehetségemet apró és ostoba dolgok megállították. [...] Nem vagyok elég olcsó, hogy ezek dacára is írni tudjak, és úgy látszik, elég nagy tehetség sem, hogy undoromon keresztül tudjak törni."[42]

A (másodmagával összeállított) *Költőnők antológiája* bevezetőjében T. a női költészetet az élet közvetlen, spontán, kissé tagolatlan, hosszú elfojtás után kitörő

[39] Irigaray, L. Id. Nemenyi Mária (1994): A kötelező heteroszexualitástól a kötelező feminizmusig. In: *Café Bábel*, 1–2: 165.

[40] Showalter, Elaine (1994): A feminista irodalomtudomány a vadonban. In: *Helikon,* 4: 439.

[41] Friedman, S. S. (1988): Women's Autobiographical Selves. In: Benstock, S. (szerk.): *The Private Self: Theory and Practice of Women's Autobiographical Writings*. London–New York: Routledge. 40. old.

[42] Török, 1996: 12–14.

visszhangjaként jellemzi, melynek legtipikusabb formája a szabadvers. Úgy véli, a versek szükségszerűen szubjektívek, önmagukról szólók; a világ tőlük független[43] (de ők nem függetlenek a világtól). Ő is kapcsolatot lát tehát írás és szerep között. „A konyha, a gyerekszoba nem biztos, hogy jól hat az emelkedett szellemre" – írja a *Nők az irodalomban* című *Nyugat*-írásban. Ugyanitt kifejti azt is, hogy a nőknek a legmagasabb mérték igényei szerint kell alkotni, nem valamiféle „fórt" élvezni, mert addig csak „írónők" maradnak, „kirekesztett kaszt".[44]

Egy női író vizsgálata tehát elválaszthatatlan az 1920-as, 30-as évek *női szerepek*ről alkotott fogalmainak vizsgálatától. T. nagyon tudatosan észleli a hagyományos nemi szerepek korlátait. Ugyanakkor férfiakhoz való viszonyában él (kénytelen élni) nőiségével. Saját nevelődése idején „sem volt a műveltség polgári körökben hasznára a „nőiességnek", sőt szinte gyanút keltett".[45] Tapasztalatai jelentős részét feltehetőleg már házassága előtt megszerezte mint „kenyérkereső", a maga lábán álló nő, aki ugyanakkor kiszolgáltatott helyzeteknek is ki volt téve női mivolta folytán. Házassága valószínűleg megemeli a maga elé állított mércét, ugyanakkor helyzeténél, szerepénél fogva érzékenyebbé is teheti a férfi–nő viszony problémáira.

Babitscsal a szűken vett hagyományos nemi szerepeket illetően a jelek szerint meglehetősen egyenrangúak (egymás, nem a világ szemében). Idézet egy 1945-ben elhangzott rádióelőadásból: „Mindig együtt jártunk, borbélyhoz, fehérneműtisztítóba, sokszor mentünk a közeli vásárcsarnokba is. [...] Egyszer paprikabefőzés idején észrevettem, hogy nem hoztunk elég paprikát, s egész gyanútlanul megkértem, hozzon néhány kilót a csarnokból. [...] Nemsokára meg is érkezett a paprikákkal, de valami *zord novemberi ember* arckifejezéssel. [...] Az utcán Szerb Antallal találkozott, aki nagyon furcsán nézett rá, mikor meglátta a kezében a paprikákkal teli szatyrot."[46] A külvilág reakciója azért érezhetően meghatározó.

Babits viszonya egyes nőírókhoz igen elismerő (Jane Austen, Emily Brontë). *Az európai irodalom története*ben kétféle (a maszkulin–feminin dichotómiába illeszkedő) női költészetről beszél: az egyik a naturalista, „ősköltészet" típusú, „spontán, kitörő s kicsit tagolatlan, mint a visszhang".[47] A másik típus a „klasszikus férfikultúra fegyelmével és formahagyományával [van] fölfegyverkezve".[48] „Maszkulin" nőíróként említi George Eliotot és Elizabeth Barrett Browningot, „nőies" írókként Jane Austent és a Brontë nővéreket. (Egyébként Andersent is „feminin zseni"-ként tartja számon.)[49]

---

[43] Török Sophie–Kotzián Katalin (szerk.) (1943): *Költőnők antológiája. Sapphótól napjainkig.* Budapest: Cserépfalvi Kiadó. 11–13.

[44] Török Sophie (1932): Nők az irodalomban. In: *Nyugat,* 630.

[45] Török–Kotzián, 1943: 10.

[46] Rádióelőadás, 1945. In: Török, 1983: 252–253.

[47] Babits Mihály (1979): *Az európai irodalom története.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. 363. old.

[48] Uo. 369.

[49] Uo. 408., 369., 293., 384., 407.

Az általános megítélés azonban jóval szélsőségesebb, konzervatívabb. A *Regényirodalmunk nőírói* című kötet befejezése szerint egyesek már bebizonyították, hogy a jó családanya és a jó író szerepe lehetséges együtt, és „a nők a művészetben is tudnak, ha nem is egyenlőt alkotni a férfiakkal, de legalább abszolut művészit nyújtani, ami időtálló, komoly teljesítmény. Ennyit máris elértek minden fizikai és szellemi különbségek ellenére is."[50] Ez a jellemzés leíró szinten voltaképpen meg is felel a kor valóságának, azonban egy olyan önmagát megerősítő, esszencialista keretbe helyezi az egész kérdést, amely eleve kizárja az okok vizsgálatát. A század első évtizedeiben a nők valóban inkább csak fogyasztói, asszisztálói, de nem, vagy csak korlátozott téren művelői a kultúrának. A kivételek általában közép- vagy felsőosztálybeliek, intellektuális háttérrel rendelkeznek; elsőkként épp ezek a viszonylag jobb helyzetben lévő nők fogalmazzák meg a női emancipáció problémáit. A kreativitás jellemzően eltérő módon definiálódik a két nem esetében: a férfinál az aktivitás, a fantázia, a produkció, a nőnél a passzivitás, az imitáció, a reprodukció fogalmai mentén. A mai elképzelések a kreativitással kapcsolatban éppen az „androgünitást" hangsúlyozzák: a kreatív férfi rendelkezik „feminin" vonásokkal, a kreatív nőben találhatók „maszkulin" jellegzetességek.[51]

T. feleségszerepének leginkább embert próbáló, legfájdalmasabb része Babits betegségének időszaka. Babits 1938 februárjában gégeműtéten esik át, ettől kezdve 1941 augusztusában bekövetkezett haláláig nagyrészt beszélgetőfüzeteire van utalva.[52] T. folyamatos idegfeszültségben él, időnként itt is végletekbe esve. Olykor túlságosan, szinte mártírszerűen azonosul Babits szenvedéseivel, máskor elmenekül előlük, bezárva érzi magát.[53]

A beszélgetőfüzetekből szoros és állandó kontaktus érződik. Babits betegsége közepette is képes T. dolgaival és – főleg jobb periódusaiban – a világ, a politika, az irodalmi élet eseményeivel is foglalkozni, nem válik szélsőségesen egocentrikussá, noha szükségszerűen a szöveg legnagyobb része testi állapotával kapcsolatos.

Babits halálát T. egész életében nem tudja feldolgozni. Egy 1941 decemberében (Babits halála után négy hónappal) készült interjúban a „tagadás" jeleit mutatja: „Ez az ő lakása, változatlanul; itt élünk, Ő és én meg Ildikó, nem, nincs semmi változás az életünkben..." Ahogyan Babits életében a „né"-zés, úgy dühíti most az „özvegy" szó. „Írják azt, hogy Babits Mihályné [!] vagy Török Sophie, ez az én nevem, hát nem tudják, hogy Babits nem halt meg?"[54]

Idejének legnagyobb részét Babits hátrahagyott írásainak rendezésével tölti. Lakatos István, aki segítségére van a Babits-hagyaték rendszerezésében, T. gyűjtő-

[50] Boross István dr. (1935): *Regényirodalmunk nőírói. Irodalomtörténeti tanulmány.* Budapest: Gyóni Géza Irodalmi Társaság, 137–138.

[51] Pl. H. Sas Judit (1984): *Nőies nők és férfias férfiak.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 25. old.

[52] Belia György: Bevezető. In: *Babits Mihály beszélgetőfüzetei,* 1980. I: 5–15.

[53] Koháry, 1973: 145–149.

[54] „Tévedsz, tolvaj sötétség, én nem alszom…" In: Török, 1983: 205.

szenvedélyének nehézségeibe ütközik. T. egyfajta kényszerességgel ragaszkodik ahhoz, hogy „Minden maradjon így!”.[55] A Baumgarten-alapítvány épületében teljesen élethű Babits-szobát rendez be. 1944 januárjában az egész ház leég – ez szinte úgy érinti, mintha Babits másodszor is meghalt volna. Babits elvesztése után szembesül igazán azzal, mennyire rá épült az élete.

Terve, hogy megírja Babits életrajzát, illetve emlékiratait a Babitscsal eltöltött életéről, Goethét fordít, befejezi regényét Majthényi Flóráról, a XIX. század közepén élt, elfelejtett költőnő életútjáról. Végül csak Babits *Összes művei*nek első kötetét adja közre (a tervezett ötből), sajtó alá rendezi a Babits–Juhász–Kosztolányi-levelezést, széljegyzeteket ír Babits beszélgetőfüzeteibe, és kiadja utolsó verseskötetét, melynek minden darabja Babitshoz szól. (*Sirató,* 1948.) A második világháború után állást vállal a Fővárosi Könyvtárban.[56] Mint mondja, idő- és pénzhiányban szenved, de elsősorban Babits hiányát nem képes alkotásba fordítani, bár a rá való emlékezés kitölti napjait. Az ostrom után két hónappal meghal legközelebbi barátnője, a művészettörténész Hoffmann Edit is. Konfliktusuk Ildikóval ekkor kezd elmélyülni. Régi kapcsolatai nagyrészt megszakadtak, az újaktól szorong. Utolsó tíz évében egyedül Koháry Saroltával áll rendszeres, egocentrikusan ragaszkodó kapcsolatban, és néhány régebbi barát keresi meg időnként. T. szorongásának jellemző tünete a telefonbeszélgetések abbahagyásának képtelensége. Kétségbeesetten kapaszkodik beszélgetőpartnereibe: „Vigyáznom kell, nehogy valamire köszönömöt mondjak, mert akkor azonnal leteszik a kagylót.”[57] (Bár ugyanezt a szindrómát másnak félszegségével magyarázza.[58]) A félelmek közé belép az öregedéstől és a haláltól való szorongás is. Élete beszűkül, betegségek, gyógykezelések következnek. *Petit mal*ja van, emlékezetkieséssel járó ájulásai. Depressziója öngyilkossági gondolatokig mélyül. Elhanyagolja (tárgyi) környezetét, később már saját magát is. „Tudod, mi az, élni tovább, amikor valaki befejezte az életét [...]? Az ember itt áll összecsomagoltan évekig és vár, vár.”[59] Hatvanévesen, 1955-ben fejezi be valóban életét. Utolsó tíz-tizenöt éve fokozatos beszűkülés; minden szerepében kudarccal vagy hiánnyal szembesül. Egyfelől elvész a Babitsné szerep (nemcsak Babits személyének hiánya, hanem a háború utáni irodalompolitika „kollektív” mellőzése folytán is, amely így még a „nagy költő megbecsült özvegyének” járó figyelemmel sem kompenzálja), ami ellen mindvégig hadakozott, de életének alapzata mégiscsak ez volt. Másfelől az önálló alkotói szerep beteljesítése is csak töredékesen valósult meg.

---

[55] Lakatos István (1984): Özvegy és leánya. In: *Jelenkor,* 2: 135–136.

[56] Téglás János utószava. In: Török, 1983: 294.

[57] Koháry, 1973: 170.

[58] Bóka László (1996): Török Sophie. In: Bóka László: *Válogatott tanulmányok.* Budapest: Magvető Kiadó. 1074. old.

[59] Koháry, 1973: 184.

Az „utókor" (pontosabban már a Babits halálával kezdődő időszak) szinte egyáltalán nem tartja számon T.-t mint független alkotót. Ami figyelmet kelt iránta, az a hovatartozás. Ez már a gyászbeszédekből is élesen kiderül. Temetésén Keresztury Dezső, Lányi Sarolta, Basch Lóránt és Sík Sándor mond beszédet. Keresztury szavai szerint: „Maga is nagy szív, mély tehetség, izzó lélek volt, kitűnő költő, nőíróink közt egyike a legfigyelemreméltóbbaknak. Képességeinek gondviselőjéül, táplálójául és nevelőjéül Babits Mihályt adta neki a sors. Vita, harc és ellenállás közepette növekedett fel ez óriás védelmében és árnyékában." Lányi Sarolta egyenesen így szólítja meg: „Búcsúzunk tőled, Babits Mihály özvegye! Nagy költő élettársa voltál, magad is egy az igaziakból. [...] Büszkén viselted Babits Mihály feleségének rangját, szerényen a magad tehetségét." Basch Lóránt minden mondata Babitsot idézi: „Búcsúzunk attól, akit Babits Mihály elméje minden rezdülésének [...] tudójává tett, és őrzőként köztünk hagyott. [...] Búcsúzunk attól, akiben Babits Mihály a mi részünkre is, máig tovább élt." Sík Sándor meg is fogalmazza, hogy T. sírjánál állva „[...] áhítattal gyullad ki lelkünkben annak az igaz embernek, nagy és tiszta költőnek és felejthetetlen barátnak emléke is, aki az ő lelkének sorstársa, életének emberi értelme volt".[60]

Mintha nem is T.-t gyászolnák, hanem legalábbis őt és Babitsot együtt. Ez egyfelől a barátok, másfelől T. Babitshoz való viszonyával, közelségével magyarázható. A gyászolók számára Babits volt „szignifikáns" személy, az ő halála az igazi veszteség; T.-t az ő itt hagyott részeként siratják el. Másrészt nyilvánvalóan T.-ről is árulkodnak szavaik: ha az ő életéről kell beszélniük, akkor javarészt Babitsról kell. Ő része – a külvilág szemében pedig kizárólagos alakítója – volt T. identitásának, noha ezt az (én)képet jelentős részben épp ez a külvilág formálta és erősítette meg.

Keresztury Dezső írja visszaemlékezéseiben: „T. S. kivételesen fogékony és önfejű, alázatos és lázadó, lobogó és tehetetlen tehetség volt: korának nőírói közt a legszínesebbek, legmerészebbek és legügyetlenebbek egyike. Az óriás fa, amelyre folyondárként fölindázhatott, egyszerre emelte és árnyékba is borította, égette, s égett vele, míg ki nem dőlt."[61] Rónay László jellemzésében: „Körülményei olyanok lettek, hogy hiányzott belőle a teljes szakítás merészsége, azt a mozdulatot nem tette meg, amely megvolt az avantgarde íróiban, s amely nélkül általában az ihlet két pólusa között ingadozott: a teljes és radikális személyiségmegvallást szüntelenül ellenpontozta benne valami riadalom, hátha túl sokat mutat meg magából, hátha nem felel meg annak a képnek, amit környezete – beleértve irodalmi környezetét is – elvár tőle."[62]

Ami T. írói tehetségének kérdését illeti, én ezt csupán a kortársak gyakran elfogult szemszögéből, illetve az „utókor" hallgatása felől vizsgáltam. A mai „horizont"

[60] Gyászbeszédek Török Sophie temetésén. 1955. OSZK Fond III/2203.
[61] Keresztury Dezső (1988): Török Sophie. In: *Kapcsolatok.* Budapest: Magvető Könyvkiadó, 269. old.
[62] Rónay László (1989): Csontig meztelen. In: *Jelenkor,* 11: 1102.

felől nézve műveinek jó része (különösen lírája) túlzsúfoltnak, közhelyszerűnek hat. Prózája időtállóbb, izgalmasabb, ebben viszont kevésbé volt termékeny. De azt, hogy az 1920-as, '30-as években, az akkori irodalmi közvélemény számára mennyire volt érdekes T. munkája *önmagában,* Babitstól és a nőírókkal szembeni sztereotípiáktól függetlenül, nehéz megítélni. Azt mindenesetre feltételezhetjük, hogy a kritika legalábbis nem volt egyöntetűen meggyőződve arról, hogy T. jól ír, és efelől alkalmasint magának T.-nek is voltak kétségei. A feleség/alkotó konfliktuson túl (de attól nem függetlenül) az alkotói szerep önmagában sem lehetett problémamentes, s ez szintén hozzájárulhatott az önértékelési és szerepzavarokhoz.

FIZESSE ELŐ!

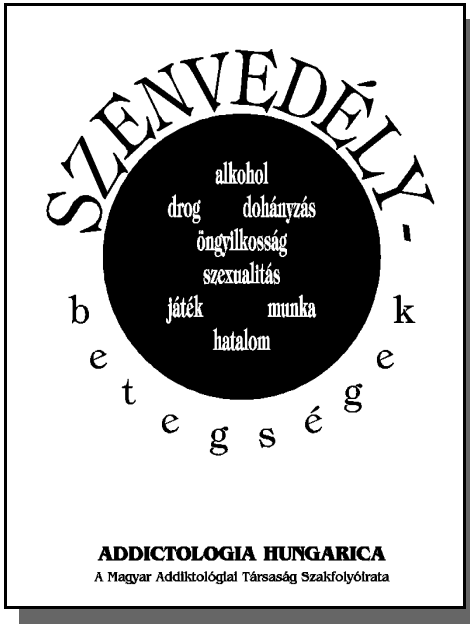

ADDICTOLOGIA HUNGARICA
A Magyar Addiktológiai Társaság Szakfolyóirata

Szerkeszti: Buda Béla dr.

Megjelenik évente hatszor

Egy szám ára 300 forint

Előfizetési díj
egy évre 1500 forint

Előfizethető
a TÁMASZ Alapítványnál
1021 Budapest,
Hűvösvölgyi út 116.
Telefon: 200 2530

Wie das Leben nach dem Fieber

Juca und Gábor Magos-Gimes, ein 1956 aus Ungarn in die Schweiz geflüchtetes Ehepaar, idealistische Kommunisten jüdischer Herkunft aus assimilierten jüdischen Intellektuellenfamilien, haben der Autorin ihre Lebensgeschichten erzählt. Regula Schiess, Psychoanalytikerin und Therapeutin, hat das Berichtete durch eigene Recherchen ergäzt. Das Resultat ist eine anschauliche und spannende Geschichtsschreibung, welche die großen Themen Psychoanalyse, Faschismus, Krieg, Sozialismus, Aufstand und Flüchtligsdasein zeigt, wie sie von den Menschen in ihrem Alltag gelebt und diskutiert wurden.

Durch die Collagetechnik ihres Berichtes erreicht es die Autorin, die lebensgeschichtliche Optik so zu erweitern, daß der Mensch mehr von seiner Dimension als sozialem Wesen preisgibt, als er dies mit eigenen Worten vermag. Sie montiert das von Juca und Gábor erzählte autobiographische Material, die Bild- und anderen Dokumente, die Aussagen von Freunden sowie die aus ihren eigenen Recherchen stammenden essayhaften Abschnitte entlang der Zeitachse von 1900 bis 1990.

Beinache wäre ein Bildunsroman des letzten Jahhunderts daraus geworden, aber die Figuren sind euch und, jeder, ob Autor oder Interviewpartner, wird zitiert und bleibt erkennbar.

A könyv most féláron (45 svájci frank) megrendelhető
a következő címen:

Regula Schiess
CH-8045 Zürich
Wiedingstr. 76.
Tel.: (411) 462 4623
Fax: (411) 462 4693

REJTETT RECEPCIÓ: FERENCZI SÁNDOR GONDOLATAI GOTTFRIED BENN MŰVEIBEN

Adam Bžoch

A német orvos és költő, esszéista és drámaíró Gottfried Benn (1886–1956) írói pályafutása az expresszionizmus évtizedében (1910–1920) indult, egészen pontosan 1912-ben, amikor *Morgue und andere Gedichte* [Hullaház és más költemények] címen verseskötetet jelentetett meg. A kötet verseinek vannak közös vonásai Benn nemzedékének alkotásaival, a „korszellemmel" – a kifejezés intenzitása, megdöbbentő képiség, a burzsoá értékek tagadása, hogy csak néhány irodalomtörténeti közhelyet említsünk –, ugyanakkor óriási szakadék van Benn és azok között a német költők között, akik expresszionistákként indultak. Erre a szakadékra akkor ébredhetünk rá, ha figyelembe vesszük, hogy a huszadik század első harmadát antropológiai fogalmak és gondolatok virágzása uralta, s ez hatással volt az irodalmi alkotások egy részére is. Benn viszont nem osztotta az expresszionisták nagy részének patetikus társadalmi humanizmusát, akiknek alkotásait ironikusan „O-Mensch-Lyrik"-nek [ó, ember!-lírának] nevezik. Az orvos Benn, aki 1912-ben háromszáz boncolásos hullaszemlén vett részt, irodalmár társaival szemben más antropológiai szemlélettel rendelkezett. Szem előtt tartva a biológiai kontextust, sokkal inkább úgy tekintett az emberre, mint a természet részére, mint amit főleg a természettudományok által lehet megérteni. Költeményei cinikusak (nemzedékéből talán csak Bertolt Brecht korai verseihez hasonlíthatóak), teljes mértékben tagadják az ember társadalmi szerepét és, még tovább lépve, Benn tagadja saját irodalmi és művészi nemzedéke attitűdjének lényegét is – az ember szubjektivitását mint bármely újítás forrását. Ez a jellegzetesség, úgy tűnik, későbbi költészetének is – amely az 1920-as években (Hölderlin és Rilke szimbolizmusának hatása alatt) fokozatosan egyre hermetikusabbá és enigmatikusabbá vált – az egyik legállandóbb eleme. A kritikusok egy része formai okok miatt utasította el Benn költészetét: sok ismeretlen szót, idegen kifejezést használ a költő, és az üzenet olykor nehezen érthető. 1933-ban, az addig kívülálló Benn kezdett együttműködni a nácik-

kal, de rövid idő elteltével ők is visszautasították. A második világháború után megint a német irodalmi élet perifériáján bukkant fel. Az elismerés fokozatosan következett be, s különösen a konzervatív kritikusok oldaláról, akik a válság költőjeként becsülték nagyra, mert a modern kor általános élményeiként olyan extrém emberi élményeket tematizált, mint a betegség és a halál.

Benn bizonyára nem az egyedüli figura a világirodalomban, aki orvos is volt egyben. De a hivatásos és az irodalmi munkásság közötti kapcsolat Benn esetében a fejtegetés egyik legkihívóbb témájának tűnik. Indokolható ez egyfelől azzal, hogy az orvostudományon belüli hivatásos orientációja, akárcsak a költészete, extrém szenvedésekhez kötődött (hivatásos pályafutását pszichiáterként kezdte, majd venerológus lett), másfelől azzal, hogy kreatív működésének számos periódusában igen szélsőséges filozófiai, ideológiai és költői álláspontokat vallott magáénak, így a radikális biologizmusét, a fasizmusét és a poétikai hermetizmusét. Az 1960-as évek óta jó néhány olyan dolgozat született, amely Benn irodalmi munkásságát az orvosi és irodalmi tevékenység kapcsolatával összefüggésben tárgyalja.[1] Szemügyre véve ezeket az irodalmakat, könnyűszerrel felfedezhető bizonyos fejlődés a kutatók Benn iránti érdeklődésében az 1960-as évek – részben politikai indíttatású –, a költő életrajzára összpontosító vádirataitól (mint például az Alfred Püllmann által 1966-ban javasolt magyarázat, miszerint a szerző maga – pszichiátriai értelemben – saját hivatásának áldozata, és költészete pszichés betegségeinek tükre), Benn verseinek és esszéinek komoly elemzése felé, amely nemcsak a saját klinikai élményeivel való nagyon explicit és szoros kapcsolatot mutatja ki, egészen a kezdetektől fogva, hanem a korabeli orvosi tudással való összefüggését is. (Renata Purkevich 1976, Oskar Sahlberg 1985).

Említsünk hát néhány példát, amely felvázolja Benn művészi kreativitásának orvosi tudásban gyökerező hátterét, különösen az 1933-as időszak előtt. Amint egyik esszéjében, az *Epilog und lyrisches Ich*ben[2] [Epilógus és lírai Én], 1920 elején írja, az első világháború után, intellektuális igényeinek kielégítésére és önismeretének növelése érdekében a francia pszichológiai iskola sok művét tanulmányozta. Elegendő bizonyíték, hogy különösen Théodule-Armand Ribot (1839–1916) művei befolyásolták világnézetét. 1985-ben Oskar Sahlberg német kritikus észrevételezte, hogy az antik görög hagyományokból merítő, tizenkilencedik századi francia pszichiátria szótárának köszönhetően, „Benn oszcillálni tudott az orvosi, a költői és sámánsze-

[1] Alfred Püllmann (1966): Den Traum alleine tragen – Gottfried Benn und der Verlust der Realität. In: *Therapie der Gegenwart.* 105; Fritz Usinger (1967): *Gottfried Benn und die Medizin*. Mainz: Reiner Speck; Fritz Usinger (1969): *Medizinisches Werk von Gottfried Benn.* Köln: (Thesis); Renata Purkevich (1976): *Dr. med. Gottfried Benn – Aus anderer Sicht*. Bern–Frankfurt.

[2] Gottfried Benn (1992): Epilog und lyrisches Ich. In: Dieter Wellershoff (szerk.): *Gottfried Benn: Gesammelte Werke IV.* Stuttgart: Klett Cotta.

rep között, és ugyanakkor alkalmazkodni korának patológiájához".[3] Benn *Der Aufbau der Persönlichkeit* [A személyiség felépítése] (1930) című esszéjében maga említ egy másik hatást is, a német *Gestaltpsychologie,* vagyis az alaklélektan hatását (feno- és genotípusok elmélete). A pszichoanalízis (főleg Jung és Freud) aktív befogadásáról is szó esik más írásaiban 1933 előtt, majd 1945 után megint. Mindamellett vízválasztó esszéjében, a *Der Aufbau der Persönlichkeit*ban azt is írja, hogy ezek a pszichoanalitikus elgondolások – amelyek igazán fontos szerepet játszottak gondolkodásában (különösen a személyiség filogenetikus felépítésének elgondolása) – szélesebb történelmi és tudományos hagyományban gyökereznek.

Ez az észrevétel különös jelentőségű szóban forgó témánk megvitatásakor. Talán annál a ténynél is fontosabb, hogy 1933 után Benn (mint egy ideig a Harmadik Birodalom időleges kollaboránsa) közvetve tagadta a pszichoanalízis munkásságára gyakorolt hatását, és hogy az 1940-es évek elején nem volt bátorsága kinyilvánítani ennek a hagyománynak az elfogadását. Például sem korai, sem későbbi esszéiben nem találunk egyetlen feljegyzést sem Ferenczi Sándorról, a magyar orvosról, noha *Regressiv* [Regresszív] (1927) című versét olvasva megbizonyosodhatunk arról, hogy Benn jól ismerte a freudi iskolának egy bizonyos művét – Ferenczi *Versuch einer Genitaltheorie* című könyvét (1924), amely magyarul *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében*[4] címmel jelent meg, először 1928-ban –, sőt arról is, hogy komolyan foglalkoztatta Ferenczi elmélete a regresszióról, és a teória egyes részei megtermékenyítően hatottak költészetére. Benn azonban mindig mélyebbre próbált hatolni, még a pszichoanalízis tekintetében is, a freudi és más elméletek mögött régebbi mintákat keresett: a *Regressiv* című versben történetesen egy különleges fogalom módosítására kerül sor, amelyet 1924-ben a magyar Ferenczi vezetett be. Ez a terminus a „thalassaler Regressionstrieb" (thalasszális regresszió-ösztön/vágy)[5], amely Benn versében „thalassale Regression"-ra (thalasszális regresszió) változik.

Essen tehát néhány szó Ferenczi *Versuch einer Genitaltheorie* című könyvéről, amelyben először bukkant fel ez a terminus. A munka 1924-ben jelent meg, a szerzőnek majdnem tíz évre volt szüksége, hogy befejezze. A nemi kétalakúságra vonatkozó újabb biológiai elméletek alkalmazásával, Ferenczi két pszichés folyamat: a regresszió és a valóságérzék közötti feszültségre próbált magyarázatot adni. A modern pszichológia és pszichiátria nézőpontjából Ferenczi elmélete, ahogyan a pszichoanalitikus iskola annyi más elméleti írása e korszakban, a tudományos fantázia terméke. Az 1960-as években Jürgen Habermas, német filozófus és szociológus a „szcientikus önfélreértés" sokatmondó kifejezését használta az ilyesfajta gondolkodás jellemzésére. Ez azt jelenti, hogy hamis tudományos igényeket támaszta-

[3] Oskar Sahlberg (1985): Der Dichter als Psychologe. In: *Text + Kritik*. München. 42.
[4] Ferenczi Sándor (1997): *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében.* Budapest: Filum.
[5] Vö: Ferenczi, i. m., 73., 76.

nak olyan elméletekkel szemben, amelyeknek mindenekelőtt irodalmi értékük van. Ferenczi genitális elméletének alapfeltevése, a regresszió koncepciója, a regresszió hagyományos fogalmának – amely valójában az egyén fejlődésére korlátozódik – és a filogenetikus értelemben vett regressziós késztetésnek biológia párhuzamán nyugszik. A filogenézis és az ontogenézis közötti, Haeckel biogenetikai alaptörvényén alapuló párhuzam nagyívű karriert futott be a pszichoanalitikus iskolákban, és merész összehasonlításokat hívott életre. Az összehasonlítások elég közönséges kiindulópontjául szolgáltak sok olyan spekulatív elméletnek, amelyik a kultúra történetét a természettörténettel azonosította. Freud például ezt a fajta analógiát használta 1913-as *Totem és tabu*[6] című könyvében, amikor az emberiség szocializációjának eredetét az Ödipusz-koplexus elfojtásával magyarázta, és a magyar Ortvay Rudolf, 1914-ben, szintén az elfojtás jelenségével kapcsolatban, hasonló párhuzamot konstruált az egyéni magatartás és a fajfejlődés között. A regresszió filogenetikus oldalának leírásában Ferenczi összevetése – magán viselve Ortvay Rudolf elméleti hatásának nyomait[7] – a „thalassaler Regressiontrieb" terminust használta, Xenophón *Anabasis*ának „Thalassa! Thalassa!"[8] szavaihoz kapcsolódva. Ferenczi művének kontextusában ez a mitológiai kifejezés az élő természetnek azt a vágyát jelenti, hogy visszatérjen önnön eredetéhez, a vízhez. Az összehasonlítás biológiai párhuzama pedig az egyén anyaméhbe való visszatérési késztetésében rejlik. Ez azt jelenti, hogy az egyén regresszív szexuális késztetése mögött mindig jelen van az eredeti környezetébe való visszatérés késztetése. A „valóságérzék", Ferenczi szerint, ennek a tudattalan regresszív késztetésnek a korrekciója, ami annyit tesz, hogy az egyén valamiképpen felismeri a regresszió öndestruktív hatását, és elkezd a valóságban olyasmit keresni, ami eredetei vágyát helyettesíti. Újdonság ebben a „bioanalitikus tudományban", hogy az anya nem a vágy tárgyát képviseli, hanem a „tenger szimbóluma".[9] Mint tudjuk, Ferenczinek a szimbolizá-

[6] Sigmund Freud (1995 [1912–1913]): *Totem és tabu.* In: *SFM, V.: Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások.* Pártos Zoltán ford. Budapest: Cserépfalvi. 23–157.

[7] Ortvay Rudolf (1885–1945): fizikus, 1928-tól haláláig a budapesti Tudományegyetemen az elméleti fizika professzora. Biológiával és filozófiával is foglalkozott. „Eine biologische Paralelle zum Verdrängnisvorgang" című cikke az *Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse* című folyóiratban jelent meg (1914 (2): 25–26.). Ortvay cikkére Ferenczi is hivatkozik a *Katasztrófák…*-ban, 118. old., 2. jegyzet. *(A szerk.)*

[8] „Mikor az ordítás erősödött, és közelebbről hallatszott – és az előretörő csapatok futva rohantak szüntelenül rohanó társaikhoz, s annál erősebben hangzott a kiáltás, minél többen voltak –, Xenophón úgy vélte, hogy valami nagyobb dolog történhetett. Lóra pattant, és Lükiosszal meg a lovassággal együtt segítségükre sietett. És ekkor meghallották, hogy a katonák ezt kiáltozzák: »Tenger! Tenger!« – és hogy a kiáltás egyre terjed. Mindenki futni kezdett, még a hátvédek is, és hajtották az igásállatokat meg a lovakat is. És mikor mind fönn voltak a csúcson, a vezérek meg az alvezérek könnyezve összeölelkeztek." Xenophón (1979): Anabázis: A tízezrek hadjáratának története. In: *Kürosz neveltetése. Anabázis.* Budapest: Európa. 436–437. *(A ford.)*

[9] Ferenczi, i. m., 75.

cióról alkotott elmélete, regresszióelméletéhez hasonlóan, tulajdonképpen éles ellentétben áll Freud gondolataival. Freud ugyanis azt mondja, hogy tenger jelképezi az anyát, és nem megfordítva, ahogyan Ferenczi állítja. Másfelől Freud értelmezésében a regresszió csak az egyén tudattalan vágyakozásának realizációját jelenti, azt, hogy visszatérjen egy már túlhaladott fejlődési fokra: a fejlődés libidinális fokozataira, tárgykapcsolatokra, identifikációkra.

Gottfried Benn, aki 1914 óta érzékeny olvasója volt a pszichoanalitikus irodalomnak, nagyon jól érezte a két regresszióelmélet közötti különbséget, és úgy tűnik, *Regressiv* című versének[10] első strófájában kifejezésre is juttatta ezt (amint a költemény végén is észrevehetjük), versét közvetlenül a *„thalassale Regression"*-nak dedikálta: *„Ach nicht in dir, nicht in Gestalten / der Liebe in des Kindes Blut / in keinem Wort, in keinem Walten / ist etwas, wo dein Dunkel ruht." („Oh, nem benned, nem másaiban / a szerelemnek, gyermekvérben sem / egyetlen szóban, birtoklásban / nincs az, hol nyugszik sötétséged.")* Lefordítva, jobban mondva, újra átültetve pszichoanalitikus terminusokba, az ember motivációjának rejtett forrása nem a szelfben (énben) (*„nicht in dir"* – nem benned), nem a szexualitás formáiban (*„in Gestalten der Liebe*" – nem a szerelem alakjaiban), nem az individuális fejlődés gyermeki fázisában (*„in des Kindes Blut"* – a gyermekvérben), sem pedig a nyelvben (parapraxis) (*„in keinem Wort"* – egyetlen szóban sem), és nem is a hatalom manifesztációiban (*„in keinem Walten"* – a birtoklásban sem) rejlik. Mindezeket a területeket már a freudi iskola idejében olyan terekként ismerték fel, ahol a tudattalan alkotóelemei helyet kaphattak. A pszichoanalízis-történészek tudják, az 1920-as évek elméleti vitájában fokozatosan felosztották azokat területeket, ahol a pszichoanalitikusok a tudattalant keresték. Az egyik ilyen újonnan felismert terület például az agresszivitás volt. A tudattalant hordozó – és a vita tárgyát képező – alkotóelemek száma (a szelffel) szintén megnövekedett. Benn versének első strófájában fellelhetjük mindezen alkotóelemeket, mintegy a pszichoanalitikus viták állapotának összegzéseként. Mint láthatjuk, az attitűd, amellyel a vita eredményeihez Benn az első strófában viszonyul, negatív.

A második versszakot, amely közeledni látszik az *„etwas, wo dein Dunkel ruht"* [valami, hol nyugszik sötétséged] gondolatához, és ahhoz is, amit Benn a tudattalanról folytatott pszichoanalitikus vita alternatívájának tart, talán nehezebb megérteni.

Egyfelől a versszak sok főnevet vonultat fel, bármiféle evidens kapcsolat nélkül. Benn a főnevek mágiájának megszállottja volt, de nem azon a módon, ahogy expresszionista társai, akik modern koruk és a gyors életritmus impresszív jelentéseinek kifejezőiként néha szándékosan főneveket halmoztak egymásra (amivel Franz

[10] A vers eredeti szövegét és fordításait lásd a 146. oldalon. A szövegen belül található versidézetek Takács Mónika fordításai.

Werfel költészetében találkozhatunk). Benn konstruálta és ugyanakkor „dekonstruálta" azt a hierarchiát, amit a főnevek kulturális megegyezésünkben reprezentálnak. „Szavak, szavak – főnevek! Csak kitárják szárnyaikat, és évezredek hullnak ki messzeröppent távolságukból" – írta *Epilog und lyrisches Ich* című esszéjében[11], kifejezve azt a meggyőződését, hogy a főnév „évezredekkel" mérhető tapasztalatok hordozója. A második versszak szavai *jól szervezettek* akkor, ha a természetben végbemenő biológiai egyenlővé tétel Benn-féle radikális elgondolásának szempontjából próbáljuk meg olvasni őket, nem pedig a „történelmi tapasztalat" dokumentumaiként. Walter Benjamin, történetesen „antropológiai nihilizmusnak" nevezte ezt a biológiai egyenlősítést, amely tagad bármely különbséget állatok és emberek között, és például a Teremtő és az alkusz között úgyszintén, még az Én és Te különbségét is tagadja, ami azt jelenti, hogy még az emberi lény szubjektivitásának elemét sem ismeri el. Ez már egyértelmű, tiszta koncepcióként rajzolódik ki Benn korai költészetében (1912), amelyben a költő eltörli az ember és disznó, ember és patkány megkülönböztetését, sőt még az emberi testét és a(z erdei) földhányását is, de ezenkívül az egyenlővé tétel gyakran az általános hanyatlással és halállal függ össze. Másrészt viszont ez az egyenlővé tétel a *Regressiv* harmadik versszakában nagyon is konkrét irányba halad: a „katasztrófától" („törés") a „katafalkig", és aztán meglepetésszerűen egy olyan környezetig, amely csakis a *tenger sötétsége* lehet: *„von Muscheln / wachsen die Augen zu."* [kagylók / benövik a szemeket]. Ez az irány tulajdonképpen a természetben végbemenő regresszív mozgást érzékelteti, amelyet még a halál sem képes megszakítani.

Lépjünk tovább. A harmadik versszak néhány motívuma a modern német költészetet többé-kevésbé ismerő olvasót Rainer Maria Rilkének, Benn kedvenc költőjének világhírű versére, a *Der Panther*-ra [A Párduc] emlékeztetheti. Hasznosnak tűnik felidézni ennek a csodálatos költeménynek egy szakaszát, hogy jobban megérthessük azt az ambivalenciát, amire Benn e szavakkal céloz: *„Nur manchmal dämmert's* […] *Hebst du der Nacht das schwere Lid."* („Derengnek csak néha […] nehéz szemhéját emeled az éjnek.") Ezeknek a szavaknak a tartalma ugyanis nem annyira egyértelmű, mint Rilke hasonló retorikai alakzata, aki az 1907-es *Der Panther*t, egy ketrecétől megvakult állatról írta: *„nur manchmal schiebt der Vorhang der Pupille sich lautlos auf" („Csak néha fut fel a pupilla néma / függönye…"* [ford.: Szabó Lőrinc]) Benn, a „dämmern" kifejezésnek köszönhetően, amely egyaránt jelenthet napkeltét *és* napnyugtát, többértelmű. A tudattalanba való alászállás akár mindkettőt ígéri: az „eredeti rendszer" (Freud) sötétségének bizonytalanságát, de a fény elérésének reményét is. A *„Hebst du der Nacht das schwere Lid."* [„nehéz szemhéját emeled az éjnek"] kifejezés szintén kétféle jelentéssel bírhat: ha metaforaként értjük, az éj legyőzését jelenti, de ha antropomorfizmusnak tekintjük, az

[11] Benn, i. m., IV. 13.

éj megszemélyesítésének, akkor a sötétség hatalmainak megidézését jelenti. Szintén ezzel magyarázható, hogy a következő versszakban miért jelenik meg az ambivalens „*Schleirefähre"* [fátyoldereglye] – Benn neologizmusa –, ami talán utalás a Rilke-versben található függönyre.

Visszatérve Bennre és Ferenczire: a harmadik versszak „*Gerüche vom Strand"* [„szagok a partról"] kifejezése a halak kifogásakor [rothadásakor!] kiválasztódó trimethylamin és ugyanennek az anyagnak a vaginában való megjelenése között pontosan azt az analógiát idézheti fel, amire Ferenczi utal.[12] A „Strand" [„part"] a szárazföld és a tenger közötti határt ecseteli, és az olvasó nem tudja bizonyosan, vajon a szárazföldről vagy a vízből jönnek-e a szagok. Más szavakkal, nem tudjuk, hogy a regresszió „vissza az anyaméhbe" vagy „vissza a vízbe" jelentésű, mindazonáltal a „Korallenkolorit" [„korallszínek"] kifejezés nem más, mint a tengeri élet allúziója.

A természeti és a személyes történelem párhuzamai *„in Spaltungen, in Niederbrüchen"* [hasadásokban, törésekben] jelennek meg előttünk, az elme meghasadásaiban, és ahogy mi értelmezzük, összeomlásokban, ami a személyiség dezintegrálódása alatt lejátszódó folyamatot jelenti. De Benn az elme dezintegrációjának koncepciójáért a pszichoanalitikus regresszióelméletek mögé nyúlt vissza, régebbi, tizenkilencedik századi elméletekből ismert elképzelésekhez. Théodule-Armand Ribot, az úgynevezett Ribot-törvény megalkotója, már az 1880-as években megpróbálta kimutatni, hogy egyes mentális betegségek esetében a dezintegráció a memóriánk legfiatalabb szintjeit (az úgynevezett rövid távú memóriát) rombolja, míg a idősebb szintek sokáig frissek maradnak. Ezzel az orvosi teóriával kapcsolatos nyomatékos tapasztalatának megfelelően Benn kifejezésre juttatta azt a meggyőződését, hogy mi „lelkünkben hordozzuk a régebbi korokban [élt] embereket, és amikor később a racionalitás felhagy a működéssel, álomban és eufórikus állapotban, ők támadnak fel rituáléikkal, prelogikus szellemiségükkel, és mi osztozunk velük a misztikus részesülés óráiban".[13] Álom és eufória csupán más kifejezés a versben szereplő „alvás és mák" szavakra. De a „szelf geológiája" – ahogy Benn nevezi az eredeti emberi tapasztalatoknak és (ős)képeknek az emberi lélek mélységében való felkutatását – (mostanában divatosabb archeológiáról beszélni) a mi kulturális hagyományainknál mélyebbre hatol. A „styxi virágok" képe itt két dolgot szimbolizál: egyrészt az antik kulturális örökséggel való találkozás élményét (a hosszú távú memória itt csupán veszélyes metafora lehet az „őseink emlékezetére"), másrészt viszont a halálélménynek is allúziója. A tengerekbe hatoló könny az egyénnek az eredettel történő végső azonosítását jelképezi. Csak egy széljegyzet: mind a könny, mind pedig a tenger sós, ami egyén- és fajtörténet analógiáját még meggyőzőbbé teszi. Mellesleg, ez a párhuzam ugyanazon az alapelven nyug-

[12] Ferenczi, i. m., 79., 3. jegyzet.
[13] Benn, i. m. I. 99.

szik és ugyanolyan értékű, mint Ferenczi spekulatív analógiája aközött, hogy trimethylamin a vaginában is található, és a halak kifogása rothadása! közben is ez az anyag képződik.

A *Katasztrófák…*-ban Ferenczi Sándor hangot adott annak a meggyőződésének, hogy ez az elgondolás „…talán több is puszta hasonlatnál".[14] Ferenczi spekulatív regresszióelmélete Benn számára mindkettő volt egyszerre: az emberiség múltbéli tapasztalatainak felidézéséről alkotott elgondolásának alapja és költői metafora úgyszintén. A vers végén ráébredünk a kétféle értelemben vett regresszió benni azonosításának következményeire. Míg az első strófákat olvasva arra gondolhatunk, a „te" egy emberi lényt képvisel, a negyedik versszakban a helyzet radikálisan megváltozik. A vers címe ténylegesen semmi mást nem ír le, mint ennek a „te"-nek a mozgását – a hosszú regressziós utat az érett individualitástól a vers által megszólítható eredetekig.

A következő (utolsó) szempont a versben fellelhető dolgok recepciójának technikájára vonatkozik. Mint láthatjuk, bizonyos „tapasztalati űr" határozta meg Benn-nek a tudattalannal mint az emberi emlékek gyűjtőhelyével kapcsolatos költői felfogását. Az első versszakban ez a „tapasztalati űr" a tudattalan helyéről folyó újabb keletű viták benni tematizációjából és problematizációjából adódik. A mi szempontunkból érdektelen, hogy Benn pszichoanalitikus iskolák elleni polémiája „tudatos-e" vagy sem. Reinhard Koselleck a „tapasztalati űrről" ír, mondván, hogy a „tapasztalat jelenvaló múlt, melyben az események bekebelezhetőek vagy felidézhetőek. A tapasztalat magában foglalja mind az ésszerű feldolgozást, mind a tudattalan magatartást, melynek nem szükséges előzetesen ismertnek lennie. A mi tapasztalatunk magában foglalja mások, generációkon át és intézményeken keresztül hordozott tapasztalatait is".[15] Egy dolog azonban fontosnak tűnik: a tudattalan magatartás szakkifejezése a korabeli orvosi tudás benni recepciója esetében és ennek költői újrafordításánál is, igen problematikus. Problematikus, mivel az „ősök emlékezetének", „az archetípusok elméleteinek" különféle fogalmait vagy a nyelv mágiáját Benn előtt és után is sok költő használta. A „tradicionális irodalomelmélet" szempontjából – mely még mindig a hermeneutika irányába tart –, arra nézve, hogy ezekben a kérdésekben hogyan léphetnénk ötről a hatra – lehetséges megoldásnak az intertextualitás radikális irányzata tűnhet. Renate Lachmann nem habozik elismerni, minden szót, amit használunk, őseink már használtak más szövegkörnyezetekben, a feladat csupán az, hogy megtaláljuk a kapcsolódásokat bizonyos szavak, kifejezések, terminusok, metaforák jelenbeli alkalmazása és ezeknek a régebbi, gyakran elfeledett szövegkörnyezetben való múltbéli használata között. Egyébként, ebből a problematikus szempontból a *Regressiv* című vers előnye abban

[14] Ferenczi, i. m. 79.

[15] Reinhard Koselleck (1989): *Vergangene Zukunft.* Frankfurt am Main. 354.

a tényben rejlik, hogy ezt a „tapasztalati űrt" könnyen felfoghatjuk az első versszak tartalmaként („Ach, nicht *in* dir, in Gestalten / der Liebe, *in* des Kindes Blut" – „Óh, nem *benned,* nem alakjai*ban* a szerelemnek, / a gyermekvér*ben* sem") Egy másik „tapasztalati űrként" lehetne felfogni Benn-nek a Rilke-vershez fűződő tapasztalatát (és persze a miénket is). De az irodalmi tradíció mindig elvárásokat teremt. Ez az oka annak, hogy hermeneutikai recepcióelmélet egy másik szakkifejezést is bevezetett, az „elvárási horizontot". Benn verse ebben a tekintetben is rendelkezik előnnyel. Az „elvárási horizont"[16] itt az a horizont, ahol a fátyoldereglye felbukkan a szürkületben, ahol a költő elvárja, hogy segítséget kapjon versében és gondolkodásában való továbblépéshez. Az elvárásoknak vagy meg lehet felelni, vagy sem. Benn esetében az episztemológiai elvárási horizontot részben kitöltötték a Ferenczi-könyvből nyert tapasztalatok, a Rilke-vers teremtette irodalmi elvárási horizont határait pedig túllépte (transgressed!) a sötétség és világosság között legnemesebb értelemben megteremtett bizonytalanság. A csalódás évekkel később következett be, amikor Benn rádöbbent, hogy a regressziónak ideológiai és társadalmi kihatása is van. A náci „Blut und Boden"-ideológia tapasztalat volt legalábbis számára, mely végül váratlan módon lépte túl várakozásait.

Takács Mónika fordítása

[16] A Hans Robert Jauss által bevezetett „elvárási horizont" befogadáselmélet irodalomelméleti irányzatának egyik alapfogalma. Pl. vö: H. R. Jauss (1999): Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja. In: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika.* 36–84., különösen 78., 98. jegyzet *(A ford.).*

Gottfried Benn:
Regressiv

Ach, nicht in dir, nicht in Gestalten
der Liebe, in des Kindes Blut,
in keinem Wort, in keinem Walten
ist etwas, wo dein Dunkel ruht.

Götter und Tiere – alles Faxen
Schöpfer und Schieber, ich und du –
Bruch, Katafalk, von Muscheln wachsen
die Augen zu.

Nur manchmal dämmert's: in Gerüchen
vom Strand, Korallenkolorit,
in Spaltungen, in Niederbrüchen
hebst du der Nacht das schwere Lid.

Am Horizont die Schleiefähre,
stygische Blüten, Schlaf und Mohn,
die Träne wühlt sich in die Meere –
dir: thalassale Regression.

(1927)

Regresszió

Nincs benned, sem szerelmeidben,
a gyermekvérben sincs, ahol
túl szón és birtokláson innen
homályod valahol lapul.

Isten és állat – szóbeszédek,
alkusz és alkotó, te, én
rom, katafalk, s kagylótenyészet
a szem helyén.

Csak rémlik néha a szagokban,
tengerpart, korall-ligetek,
egy rés, egy szakadék, ha lassan
az éj szemhéját emeled.

Az égaljon fátyoldereglye,
alvirág, mák, álombazuhanók,
egy könny hatol a tengerekbe –
a te thalasszális regressziód.

(Görgey Gábor, 1991[*])

Regresszív

Óh nem benned, nem alakjaiban
a szerelemnek, gyermekvérben, sem
egyetlen szóban, birtoklásban,
nincs az, hol nyugszik sötétséged.

Istenek, állatok – szóbeszédek
alkotó, alkusz, én és te,
rom, katafalk, s kagylótenyészet
szemeket nő be.

Derengnek csak néha
parti szagokban, korallszínek,
hasadásban, törésekben ha
nehéz szemhéját emeled az éjnek.

Az égaljon fátyoldereglye,
styx-virágok, mák, álmodó,
könny hatol a tengerekbe
– hozzád: thalasszális regresszió.

(Takács Mónika, 1999)

[*] *Gottfried Benn versei.* Lyra Mundi, Európa, Budapest, 1991., 83–84.

ARCHÍVUM

EMLÉKEZÉS FERENCZIRE

Két nekrológ

Ferenczi halála váratlanul érte barátait, kollégáit. Hatvanadik születésnapjára meglepetéskötettel készültek tanítványai, pályatársai, a kötet azonban három héttel az ünnep előtt hirtelen posztumusz kiadvánnyá vált.[1] Űr támadt. Nemcsak a pszichoanalízis, hanem a magyar kulturális élet is szegényebb lett. A pesti és miskolci lapokban másnap már megjelentek az első nekrológok, majd több héten keresztül újra és újra felbukkantak a Ferenczit búcsúztató írások. Nem lehetett elhinni, hogy valóban nincs többé.

In memoriam Ferenczi Sándor címmel hamarosan kötet jelenik meg a Ferenczi halálát követő írásokból, amelyek hazai és nemzetközi lapokban, folyóiratokban jelentek meg (sajtó alá rendezte, szerkesztette: Mészáros Judit. Jószöveg Kiadó, megjelenés előtt). Sok közöttük a nagyon is személyes hangvételű búcsú. Kivételes az emlékezők sora, közöttük van például Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Sigmund Freud, a Magyar Pszichoanalitikai Egyesület részéről Bálint Mihály, Hollós István, Hermann Imre. Paul Federn, Ernest Simmel a bécsi és a berlini pszichoanalitikus egyesület emlékülésein elhangzott búcsúbeszédeket közöltek az analitikusok nemzetközi folyóiratában. A tengerentúlon is megemlékeztek Ferencziről: így az akkor már New Yorkba emigrált Lóránd Sándor és Radó Sándor, továbbá az utolsó analizált kollégák egyike: Clara M. Thompson. A *Thalassa* olvasóit szeretnénk még a kötet megjelenése előtt megajándékozni – eddig csak a korabeli újságokban publikált – két különleges szépségű írással, két rendkívüli baráttól: Ignotustól és Márai Sándortól.

„Tanítványává tett minden analitikust" – írta Freud Ferencziről.[2] Hozzátehetjük: barátjává tette a korszak legkiválóbb magyar íróit.

Mészáros Judit

---

[1] *Lélekelemzési tanulmányok. Dolgozatok a pszichoanalízis főbb kérdéseiről.* Budapest: Somló Béla Könyvkiadó, 1933. Reprint kiadás: Párbeszéd Kiadó és T-Twins Kiadó, Budapest, 1993.

[2] Sigmund Freud: *Ferenczi Sándor.* Uo. 5–7.

BÚCSÚZTATÓ
Ignotus

Ferenczi Sándor nekem barátom volt – s én temetése órájában, melyen ott nem lehetek,[3] síri áldozatkép úgy hódolok elszálló lelkének, hogy bezárkózom szobámba s szemközt a papirossal, megpróbálok azon hűsen s moccanatlan szólni róla s az emberi lélek körül tett felfedezéseiről, ahogy ő tette egykor, mikor analízisomba fogott, tehát mint mikor orvosnak s tudósnak kellett velem szembeszállnia, első magánbeszédeimet. Én ez elfogulatlanságot akkor nem bírtam, a jóbarát részéről erőltetésnek, sőt póznak éreztem –, s ezen való összekülönbözésünkön meg is szegett analizáltatásom. Ami végső soron, úgy látom, fellélegezteti – életének amúgy is átka volt az emberismeret s a tudományos művészet, melynél fogva minden embert mindig és minden helyzetben úgy látott, titokrejtő homlokfal nélkül, mint a Lesage Sánta Ördöge a házakat, s hiába volt analitikus és hiába volt kianalizálva, hiába szoktatta rá magát, hogy a természeteset természetesnek találja: nem igen találhatta annak, mert szinte monomániásan lesett rá, hogy tetten érje minden egyes emberben, akivel éppen beszélt, s akire emiatt alig tudott odafigyelni, mert arra figyelt, hogy mi van a beszédje *mögött.* A legtöbb ember ekép, hogy úgy mondjam: elromlott, s akit még ezenfelül, annak rendje s módja szerint kianalizált, az, úgy sejtem, el is veszett a számára. Én megmaradtam neki s érdekelhettem így annyira, mint egy könyv, melyet ki nem olvasott… Ferenczi Sándortól, a tudóstól és orvostól is áldozat volt, minden egyes esetben, az objektivitás, mellyel a tudósnak és orvosnak a megfigyelendő vagy meggyógyítandó objektum előtt állnia kell. S a barát, ki nem tudós és nem orvos, talán méltóan búcsúzik tőle, ha az örök elszakadás órájában ővele szemben vállalja ez áldozatot.

Ő ezt igen nagyra tartaná, mivel, mint ahogy a jezsuitákat a világiság teszi legjobb papokká, ő azért tudott nagy tudós lenni, mert akár csak mestere, Freud, legbelül ő is költőfajta volt. A három tanítvány közt, kiknek gondolataira Freud úgy rábízhatta a magáét, mintha ő maga gondolná tovább: Karl Abraham, Ernest Jones s Ferenczi Sándor közt Ferenczi a mesterrel legrokonabb abban, hogy ő is a tudományt a képzelet szárnyán merte járatni s mint ahogy a költő az az ember, aki igazat hazudik, föl merte tenni, hogy minden hazugság igaz. Ha valaha volt Rafael, ki kéz nélkül született, úgy Ferenczi Sándor volt az, kinek nem adatott meg, mint Freudnak, a közlés képességével együtt a közlés művészete is. Nagyon megérdemelte volna – eleinte végtelen fájt neki e hiányosság, s analitikusának – nem tudom, ki volt – e pont körül nyilván nagy harcai voltak vele. Ám a magával való szembesedés e tekintetben valóban kigyógyította: aki tulajdonképpen írónak indult

[3] Ignotus, családi nevén Veigelsberg Hugó (1869–1949), 1908-tól 1930-ig a *Nyugat* főszerkesztője, 1913-ban a Magyar Pszichoanalitikai Egyesület alapító tagja volt. A nekrológ megírása idején Bécsben élt.

volt, egyik napról a másikra letett arról, hogy „szépen" írjon s most már csakis pontosan akart írni. Amivel éppen legfontosabb írásai úgy hatnak, mint egy matematikai levezetés, geometriai ábra – tehát mégis csak szépek…

Megteremtőinek e költői mivolta és vonzása külön hivatású volt a pszichoanalízis történetében, mert egyrészt – tudományuknak tárgya az ember lévén – megélesítette szemüket olyan emberi adatok iránt, miket addig csak az embernek szakértői, a költők szoktak volt észrevenni, másrészt a költők személyében menten olyan hívőket s híveket segített megszerezniök, kik belevitték az új hitet a közösségbe, s a laikusok s a hitközség hatalmával kívülről tudták rászorítani a hivatalos tudomány papjaira. A Thomas Mann s a Stefan Zweig tanulmányai után az egyetemi tanárok s az orvosi hetilapok sem írhattak, nem is írtak tovább olyan félvállról és mellesleg az új lélektanról s az új lélekgyógyításról, mint még kevéssel azelőtt. S Ferenczi kivált nagy volt abban, mint találja meg a tudomány számára hasznosítható megpendítéseket a laikusok beszélgetéseiben, s mint nyerje meg a laikusokat tudománya szolgálatának. Kicsiben és részletben ővele való barátságom formájában élhettem én is tulajdonképpen át, ami agyban és földtekényi széthullámzásban a pszichoanalízis terjedésének s diadalának története lett: a teremtő tudós s a felfigyelő intellektuálisok közt való kontaktust. A Ferenczi első írásainak megjelente után ő, a freudista, s én, a nyugatos, napról-napra összejöttünk a Nyolcak kiállításán szintén akkor feltűnt festőnek, Berény Róbertnak városmajori műtermében s kertjében s velünk még Doktor Halle, egy bécsi gyáros és kémikus s a fiatal Doktor Radó, ki akkor jogász volt, de aztán medikus lett s ma Amerikának egyik első analitikusa. Reggelbe nyúló délutánokon s estéken át itt vitattuk meg a Ferenczi elképesztő megfigyeléseit s következtetéseit, együtt az Einstein relativitásával, mely ugyanazon napokban kólintotta fejbe a világot – s másnap már másképp gondolkoztunk, mint ahogy előtte való nap gondolkoztunk volt. Sok évre rá meg kettesben látom magunkat ülve Ferenczivel egy vasárnap délután, mikor nem volt rendelése, rendelőszobájában – kéz kézben ültünk egymás mellett, némán, szemünk lehunyva s gondolatainkat figyelve, majd kiki egy papírszeletre ráírva: ő, hogy mire gondolt, én, hogy mi jutott eszembe – s a két cédulát összehasonlítván, kitűnt, hogy ami nekem eszembe jutott, az az álomképződés freudi logikája szerint függött össze és összefüggött azzal, amit Ferenczi gondolt volt… tehát valóban van gondolatátvitel… Ami így kicsiben folyt a Városmajorban s az Erzsébet körúton, az mehetett végbe nagyban az egész világon – s ma, mint ahogy az új fizikából új világnézet alakult ki, a pszichoanalízison új *embernézet* épül.

Ez embernézethez Ferenczi azzal járult hozzá, hogy az emberi lélek őstörténetét még messzebb visszakövette, mint Freud. Ferenczinek a *trouvaille*-a abban áll, hogy meri a felnőtt lelket a csecsemői, a kultúremberit az őscsordai ember lelkére visszavezetni s a származásából, e származása hatásaiból, tovább bujkálásaiból s a bele való visszaesésekből magyarázni úgy rendes mivoltát, mint betegségeit. Ám az ember nem az embernél kezdődik, még a vadembernél, még a maszületettnél, még az embriónál sem. Az embrió, ahogy sejtből emberré fejlődik, kicsiben végigmegy

a skálán, ahogy az állat megtette az utat egysejtű véglénytől emberig – s lehetetlen, teszi fel Ferenczi, hogy ez útszakaszok emlékei is ne kísértsenek az emberi lélekben. Az emlősállatnak, amilyen az ember is egyenes őse a hüllő és a hal – tehát lelki s ennek alapján nemi életében nyilván lappanganak emlékei például a halak víz ellenében s sziklalépcsőkön feltörő ívási vándorlásainak. Az élet kezdetei a tengerbe visznek vissza: vajon például a magzatvíz s mint az úszási és lebegési álmok nem visszatérései-é ez ősállapotnak? Arra már Freud és utána Rank is rájött, hogy a születés, az anyatestből való kiválás, az embert egész további életére egy katasztrófa emléknyomaival terheli meg. Vajon az egyéni élet megkezdésének ez a módja nem megismétlése-e annak a katasztrófának, mely a tengeri állatot akkor érte, mikor a vizek kezdtek szétoszlani a föld burkán s a vízi lénynek a szárazföldhöz kellett hozzáilleszkednie? S az eredendő katasztrófa emléke maga is, egyenest is nem bujkál-e a mai szárazföldi állat lelkében? S nem, sokkal későbbről s már csakis az emberben, a jégkorszak irtózatos rázkódtatása?… Csak érintem itt, amivel Ferenczi, a szorosabban vett analitikus feltevéseken s gyógyítási javallatokon fölül a pszichoanalista embernézethez hozzájárult – némelyik szempontot ő maga is csak éppen pedzette, némelyik szerint azonban teljes szemléletet dolgozott ki. Ha ma a pszichoanalízis nemcsak orvosi mesterség és lelki terepfelvétel, hanem olyan ember-természetrajz, melyre minden emberi vonatkozású tudományt: történelmet, szociológiát, jogot, neveléstant, művészet- és vallástudományt újra át kell építeni, abban Ferenczi Sándornak mestere után talán legfőbb része van.

Mint nem szakbéli s aki, mondom, kianalizálva sem vagyok, a Ferenczi munkájának orvosi jelentőségét nem mérlegelhetem. De őrá s az ő felvilágosításaira is állhat, ami az egész pszichoanalízisra: hogy amennyire mellette szól a pszichoanalízis megállhatásának, hogy gyógyításból s gyógyító sikerekből indult ki, a lélekről való fölvételei annyira megállhatnának, ha az analízissel nem is lehetne gyógyítani. Amilyen öröm, hogy van villamosvasút, telefon, telegráf és rádió, annyira igazak volnának az elektromossági elméletek, ha még mindig nem volnánk túl a postakocsin s a levélhordón. Bizonyos fokon túl szabadjon, bár laikus létemre, különben sem hinnem egy megtanulható orvosi mesterségben, vagy más szóval, megismételnem, amit egypárszor mondtam, hogy csak egy orvosság van: az orvos. Azt aztán viszont a laikus is megítélhette, hogy Ferenczi Sándor ilyen orvosság-orvos volt, aki mint ember tudott az emberre hatni, tehát tudott – ő tudta, hogyan – gyógyítani. Ember volt Ferenczi Sándor az emberek között, szerelmese és eszenciája nemének. Él a földgolyón másfél vagy kétmilliárd ember – s köztük igen sok híresebb s kitüntetettebb, mint Ferenczi Sándor volt. Mégis mondhatni, hogy halálával az emberiség többel lett szegényebb, mint csakis másfél vagy kétmilliárdodnyival. Ezt kimondani merni is olyan bátorság, mint Ferenczi Sándortól a tudóstól tanult a jóbarát, ki utolsó göröngyül dobja koporsójára…

Magyar Hírlap, 1933. május 28.

ÉLŐK ÉS HOLTAK: FERENCZI SÁNDOR

Márai Sándor

Már utálom kinyitni reggel a lapokat, vonakodom a telefonhoz menni: nem múlik hét mostanában, hogy meg ne haljon valakim. Bizonyos koron túl s ha ez a kor kalendárium szerint ifjúságnak számít is, az ember vonatkozásai az emberekhez csodálatosan megfinomodnak, a szitán átesik minden és mindenki; egy napon felébredsz s észreveszed, hogy részben reménytelenül egyedül vagy, részben reménytelenül bele vagy ágyalva valamilyen furcsa családba, amely a vérrel kötözött családnál is igazibb: néhány ember csak, élők és holtak, akikkel a világ pogány zűrzavarában összeakadtál s egy napon megtudod, hogy definiálhatatlanul, de közötök van egymáshoz. Ebben a másik családban éppen úgy van rokoni hierarchia, van benne apa és anya, van benne tekintély, féltékenység és perpatvar; s e különös, vérrel nem ragasztott, kevésbé népes család vonatkozásainak lényege mégis az, hogy menthetetlenül összetartozol velük. Amellett nem is fontos, hogy gyakran lásd őket; ebből a másik, igazibb családból hiányzik az ól intimitása. Néhány évszámra nem látják a családtagok egymást, s ha találkoznak, csak esetlegest beszélnek. Ehhez a másik családhoz tartozott számomra és – különös mestersége folytán – sokak számára Ferenczi Sándor.

Krúdy halálát követő héten halt meg, hétfőn este, hatvan éves nem volt még. A család ritkul számomra... mondom, most minden hétre jut valaki. (Valamilyen bomlás van ebben a májusban; fázós, didergős az idő, nyugtalanító. Ezt azért írom, mert az ember nem csak az eszével él.) A harmincévesek nagyokat és jogosakat szavalnak, de úgy veszem észre, a hatvanévesek sem bírják különös ellenállással az életet. Ferenczi halála egészen primitíven hatott rám: nem hittem el. Mikor a telefonkagylót, melyből halálhírét hallottam, letettem, rövid tűnődés után felhívtam informátoromat, s érdeklődtem, nem tévedett-e? Később gondolkoztam ezen s rajta kaptam magam, hogy sért és dühít Ferenczi halála, gyermeki elképzelés volt bennem, hogy éppen ő kitalált valamit, reá nem érvényes, ő majd csak akkor hal meg, amikor akar. Úgy tudtam, még nem akart. (Kerülő úton megtudtam azt is, mennyire nem akart és mennyire lenézte a halált, s az élet primitív szerkezetét: egyik családtagjának megparancsolta, ha véletlenül meg találna halni, ne higyjék rögtön el, hanem rázzák meg erősen... Ennyit tartott a testről; mint egy rossz óráról, amely néha megáll, s csak rázni kell, hogy megint ketyegni kezdjen. Ebben a hideg gőgben, ahogy tulajdon halálához használati utasítást adott családtagjainak, maradék nélkül benne van az egész ember.)

Ezért sértett a halála is. Talán csak rosszul rázták.

*

A magyar glóbusz századbeli szellemképeihez hozzátartozik Ferenczi, legalább úgy, mint mestere és barátja, Freud, a XX-ik század szellemtörténetéhez. Hogy az analízis terápia-e, vagy sem, azt nehéz ma eldönteni; e pillanatban azt hiszem, inkább művészet, mint terápia. Mikor Tolsztoj megírta a Háború és békét, valószínű volt, hogy nagy szamárságot nem igen ír még életében, de nem volt biztosíték arra, hogy következő műve is műremek lesz; ahogy nem is lett s ahogy az Iljics Iván halálában sikerült csak még egyszer megközelítőt alkotnia. Valahogy úgy látom az analízis gyakorlati esélyeit is: egy-egy sikerült analízis valóságos műremek, egy-egy zseni, Freud vagy Ferenczi, egyszer-kétszer életükben talán csodát tesznek, – de gyakorlat, tapasztalás szerencse, a páciens minősége s még annyi más kiszámíthatatlan komponens harmónikus összjátéka szükséges a csodához, hogy gyakorlati terápiáról bajosan lehet ma beszélni. Véleményem szerint az analízis jelentőségét nem is terápikus biztonsága adja meg. Amit Freud kitalált, amikor Charcot mellett észrevette, hogy a hipnotizált hisztériás beteg az öntudatlanság állapotában is produkálja a hisztériás tüneteket, – hová vonulnak vissza ezek a tünetek, mikor az öntudatot és az akaratot kikapcsoljuk a betegből? – kérdezte Freud és megadta rá a választ: a tudatalattba. –) – ezt Ferenczi párhuzamosan vele ismerte fel s volt bátorsága vállalni a felismerés konzekvenciáit. A nagy szellemi cselekedet nem csak zsenialitás és hozzáértés, hanem erkölcsi bátorság következménye is. Freud nélkül, s amit Ferenczi csiszolt és hozzáadott, ma már lehetetlen elképzelni e század szellemi röntgenképét. Ezt a kis szót, hogy „gátlás”[4], ma már konzervatív politikusok használják, akik piacon égetik el az analitikus irodalmat s nem tudják, hogy ez a kéttagú szó s ahogy Freud megfelelő időben kimondta, az értelmi világ új csillagképét világította meg.

Magyarországon Ferenczi Sándor végezte el ezt a tisztító munkát, amely mindenütt a világon a hivatalos tudomány heves ellenállásba ütközött. Mit jelent meganalizált embernek lenni? Röviden felelhetünk: annyit, mint illúziók-nélküli embernek lenni. Asszociális a meganalizált ember? Freud és Ferenczi szerint nem az, sőt szociálisabb, mint a kollektív típusú ember, aki a nyájban keres oltalmat és menekülést. Miért hát, hogy minden végtelen egyforma dühhel gyűlölik ezt az új tudományt: a bolsevisták „ellenforradalminak” tartják, Hitlerék károsnak és forradalminak, az amerikai burzsoá-kritika „zsidó-tudománynak” tartja, az Egyház indexre tette, mert „megbontja” a lélek egységét, „szétrágcsálja” a hitet? Freud és Ferenczi magánya kisérteties volt s az analízis izoláltsága ma is feltétlen. De a „Traumdeutung” harminc éves és áll, mint egy szikla, hiába döngetik; ma már lexikális jelentősége van. Az analízis nem megoldás, mert megoldás nincsen. Az analízis egyszerűen megállapított valami pozitívumot, amit előtte nem ismertünk, be-

[4] Hitler 1933 januárjában történt hatalomra jutása után májusban elkezdődtek a könyvégetések a német nagyvárosokban. Freud könyvei is a máglyákra kerültek.

kapcsolt egy X-et a lélekkutatásba, amely nélkül nem lehet tovább dolgozni: a tudatalatt fogalmát. Ezt hozta Freud. A felfedezés jelentősége egyértékű a puskapor, könyvnyomtatás, vagy a relativitás elméletének felfedezésével. Ezt ismerte fel Ferenczi.

*

Hatvan évből negyvenet tanított, gyógyított. Természetesen katedra nélkül,[5] cím nélkül, kezdetben kiröhögve, később meggyűlölve. Munkája jelentőségét nem is sejtik idehaza. Ő volt az, aki leghevesebben lépett fel az analízis sarlatánjai ellen: valamilyen ortodox kört alkotott kevésszámú, kiválasztott orvosokból s e kör senkit sem engedett közel, aki üzletet akart csinálni az analízisből, mint valami divathóbortból. Temetésén egyetlen orvos sem jelent meg,[6] csak analitikus barátjai. Többet tudott az emberi életről, mint Magyarországon előtte bárki is a lélekkutatók közül. Az a gyanúm, hogy költő volt. Nem, mintha verseket írt volna. De tudta azt, amit a költők tudnak: kitapintani azt a szavakkal ki nem fejezhető valamit, ami egy lélek, élet igazi titka. Ha vele voltam, mindig várakozással néztem rá, hátha kimondja. De nem mondta meg, sőt meghalt. Úgy érzem válasz nélkül maradtam. Ezért háborít fel halála.

Brassói Lapok, 1933. június 14.

[5] Ferenczi – az Egyetemi Tanács pár hónappal korábbi elutasítását követően – végül is 1919 áprilisában megkapta professzori kinevezését a budapesti Tudományegyetem Orvostudományi Karára, ahol belekezdhetett a Pszichoanalitikai Tanszék és Klinika felállításába. A sors különös iróniája, hogy kinevezésén többek között Lukács György közoktatási népbiztoshelyettes aláírása szerepel. (Mint ismeretes, Lukács egész életében igen kevéssé becsülte a pszichoanalízist.) Sorsukat nemcsak ez kapcsolja össze, hanem az a tény is, hogy Lukács létrehozta a nemzetközileg elismert Budapesti Iskolát a filozófia területén, Ferenczi pedig, anélkül, hogy szándékában állt volna, gondolkodásával és személyiségével, tanítványaival együtt megteremtette a pszichoanalízis budapesti iskoláját, ami – valójában a szó szoros értelmében vett iskola nélküli – szemléletmódot jelentett, főleg a terápiás kapcsolat új minőségében és a traumaelmélet terén. Ferenczi professzori kinevezése a Tanácsköztársaság ideje alatt történt, a csakhamar bekövetkezett bukást követő megtorló intézkedések áldozatául esett a pszichoanalízis első egyetemi katedrája is. (Lásd erről: Erős Ferenc–Kapás István–Kiss György–Patrizia Giampieri Spanghero [1986]: Ferenczi Sándor és a budapesti egyetem 1918–1919. Egy katedra történetének dokumentumai. *Pszichológia,* 7: 584–592.)

[6] Érdekes, hogy Márai valahogy nem orvosi minőségben tekintett a pszichoanalitikus orvosokra, akik ott voltak Ferenczi sírjánál, példaként Paul Federn, a Bécsi Pszichoanalitikai Egyesület akkori elnöke, aki valamennyi analitikus nevében vett búcsút Ferenczitől, vagy Hermann Imre, Bálint Mihály és sokan mások.

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUKSZ

KRITIKAI ÍRÁSOK A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

VITA A MAGYAR SZOCIÁLPSZICHOLÓGIÁRÓL;

DÉR KATALIN – A FIDES EST RATIO FORDÍTÁSÁRÓL; **LÁNG BENEDEK** – ECÓRÓL;

HORÁNYI ATTILA – DANTÓRÓL; **BÁCSKAI VERA** – GYÁNI GÁBORRÓL;

VÁRI SÁNDOR – A NŐI HISZTÉRIÁRÓL; **PETE PÉTER** – MATOLCSY GYÖRGYRŐL;

FONTOS KÖNYVEK – 1999. I. NEGYEDÉV;

LEVELEZÉS – SZEMLE – MI A PÁLYA?

M E G J E L E N I K **1999. NYÁR** N Y E G Y E D É V E N T E

M□HELY

A Mann család története – Interjú Thomas Mann fiával, Golo Mannnal • Bertók László, Bihari Sándor, Bratka László, Farsang Sándor, Ferenci Gy□z□, Fischer Mária, Gál Ferenc, Kulcsár Katalin, Nagy Gáspár, Nyírfalvi Károly, Pintér Sándor versei • Dalos Margit és Rába György prózája • Erwin Ringel: Isten halott – halott az Isten? (Isten elfojtása korunkban) • Miguel de Unamuno: A tisztaságról • José Ortega y Gasset:

1999
3

Létezik e ma európai kulturális tudat? • Szilágyi István: Európaiság és modernizáció (Ortega és a 98-as nemzedék) • Csokits János: H□sn□ vagy áldozat? (Egy római sors nyomában) • Lábass Endre: Tengerek (A gazella szíve) • Orosz Magdolna: Rejtett pátbeszédek (Az identitás kérdése a századforduló osztrák és magyar irodalmában) • Baán Tibor. Ferencz Gy□z□ költészetér□l • Mekli Zoltán fotói

ADALÉKOK FERENCZI SÁNDOR CSALÁDJÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

Ferenczi (Fraenkel) Bernát (1830–1889)

„Miskolc, Széchenyi utca 13… Kis, keskeny, zöldessárga egyemeletes épület, egy zajos kávéház és egy méltóságteljes, modern bankpalota közé ékelten. Rajta, homlokzatán széles, zöld szalag fut végig: *Ferenczi B. könyvkereskedése.* A név mellett egészen apró betűkkel az alapítás évszáma: 1835. S a fűzöld feketebetűs cégtábla alatt két hatalmas kirakat, telistele a legfrissebben megjelent magyar és külföldi könyvekkel, folyóiratokkal, füzetekkel, kótákkal, levélpapirosokkal, írószerekkel, képeslapokkal, papírszalvétákkal és egyéb papírárusi holmikkal…" – tájékoztat az akkor centenáriumát ünneplő könyvesboltról Supka Géza folyóirata, a *Literatura.*[1]

A könyvesboltot 1835-ben Grossmann Ferdinánd alapította, amelyet előbb Heilprin Mihály[2] vett át; hozzá társult be 1854-ben Fraenkel, majd két év múlva a „könyv-, mű-, zeneműr-, írószerbolt és kölcsönkönyvtár" az ő tulajdonába ment át.

*

Ferenczi Sándor édesapja, Fraenkel Bernát 1830-ban az ekkor a Monarchiához tartozó Krakkóban született, apja kereskedő volt. Tizennégy éves, amikor a család Magyarországra települ. Bámulatos gyorsasággal sajátítja el – szóban és írásban – a

[1] Péchy-Horváth Rezső: Százéves jubileumát üli a Felvidék legrégibb könyvkereskedése (*Literatura,* 1935. március 1.). A házról, amelyet az ötvenes évek második felében lebontottak, lásd még: Komáromy József: Régi miskolciak nyomában. Egy ház halálára. In: *Északmagyarország*, 1957. január 25; Komáromy József: Az első könyvüzlet Miskolcon. A Ferenczi-ház és elődeinek rövid életrajza. *Uo.*, 1969. december 25; Benedek Miklós: *Miskolci macskakövek.* Cikkgyűjtemény. Miskolc, é.n. 79–80.

[2] Heilprin Mihályt kapcsolatba kerülve Kossuth-tal és Szemerével, 1848-ban – mint első zsidó köztisztviselőt – a belügyminisztérium titkárának nevezték ki. Életrajzát lásd Újvári Péter: *Zsidó Lexikon.* Budapest, 1929. 355.

magyar nyelvet, majd 1847-ben Egerbe költözve bátyjának itteni könyvkereskedésében tanulja a könyves szakmát.

1848: a haza hívó szavára katonának jelentkezik, s a 81. honvéd zászlóalj ütközeteiből kiveszi a részét. Világos után bujdosni kényszerül, eközben vetődik el Miskolcra, ahol Heilprin Mihály maga mellé veszi. Heilprin Mihály barátja, rokona s tanítója lett a tudományszomjas ifjúnak, aki a magyar nyelven kívül a francia, angol és olasz nyelvet is elsajátította. 1859-ben megnősül, házasságából tizenegy gyermeke született.[3] 1877-ben megnyitja nyíregyházi fiókboltját.

1879-ben maga és családja vezetéknevét *Ferenczi*re változtatja (Sándor fia ekkor hatesztendős), erről pályatársait a könyvszakma közlönyében tájékoztatja.[4]

Ferenczi Bernát igen jó kapcsolatban volt Tompa Mihállyal, a szomszédos Hanva község református pap-költőjével. Ő adta ki egyházi beszédeit, valamint irodalmi hagyatékát. Ferenczi Bernát összesen mintegy száznegyven művet jelentetett meg, ezek legtöbbje protestáns teológiai mű.[5]

*

A *Pesti Napló* 1881. március 5-i számában olvasható egy cikk arról, hogy bár egyre több fővárosi és vidéki cég határozza el, hogy ezentúl üzleti könyveit és levelezését magyarul folytatja, né-

[3] A *Corvinа*ban, a Magyar Könyvkereskedők Egylete közlönyében megjelent nekrológ alapján. (1889. november 30.)

[4] *Corvina,* 1879. december 20., uo., 1880. január 14., január 23. (Hirdetések.); az 1880. március 4-i számban ez olvasható: „**Névváltoztatás.** Ferenczi B. tagtársunk a következő körlevelet bocsátotta ki: Tisztelt pályatárs! Ezennel van szerencsém kegyedet arról tiszteletteljesen értesíteni, hogy belügyministeri engedély folytán eddigi Fraenkel vezetéknevemet Ferenczire átváltoztattam, s ezentúl cégem Ferenczi B. könyv- és műkereskedése Miskolczon és Nyíregyházán, új néven bár, de régi szilárd alappal s elvekkel folytattatni fog. Midőn még cégjegyzésemet becses figyelmébe ajánlom, maradtam stb."

[5] Sós Endre: *Zsidók a magyar városokban.* Történelmi tanulmány. Budapest, 1942. 167.

hány iparágban és kereskedőrétegben azonban nem ez a helyzet, és éppen „…egy művelt és felette nagy befolyású kereskedő-osztály" teljesen német nyelvű ügyvitelt folytat. „…Őszintén megmondva szégyeneljük, és röstelljük, hogy a magyar könyvárusokról kell és nem lehet máskép beszélni", hiszen a könyvárusok kapcsolata egymással teljesen germán, így „…Arany Toldija és a magyar törvények hivatalos kiadása német számla kíséretében küldetik meg a miskolci könyvárusnak, ez németül könyveli, németül rendeli és küldi vissza könyveit." Ezt követően, mintegy bizonyítékául annak, hogy ezzel ellentétes, örvendetes folyamat is zajlik, idézi a *Corvina*ból az 1805-ben alapított debreceni Csáthy cég erre vonatkozó levelét, és idézi az egyik hirdetési oldalt, ahol a nyolc közlemény közül mindössze kettő a magyar nyelvű, levonva a következtetést: a magyar könyvkereskedők végleg küszöböljék ki üzletvezetésükből a német nyelvet.[6]

Ismeretes, hogy a magyar könyvkiadás és -kereskedelem német emlőkön nevelkedett. Nem csodálkozhatnánk, ha jogos lenne ez a bírálat. Ferenczi azonban a vádat határozottan visszautasítja, s közli, hogy már 1847-ben elődje, Heilprin Mihály bevezette a magyar nyelvű könyvelést. Egyébként is: a magyarosodás ügyében a könyvkereskedelemben minden külső nyomás nélkül is óriási a fejlődés. Hiszen „…a negyvenes években az akkori legnagyobb budapesti könyvkereskedésben Geibel Ármin összes személyzete közt nem találkozott egyetlenegy segéddel, ki a vidékről oda bevetődött, németül nem tudó magyar ember szavát megértette volna, s magam tanúja voltam annak, hogy íly alkalommal a Hausknechtet [a háziszolgát] behívták, hogy magyarázza meg nekik, hogy mit akar?…"[7]

*

[6] Kormos Alfréd: A könyvárusok és a német nyelv. In: *Pesti Napló,* 1881. március 5. A cikk szerzője újságíró, alig néhány hete magyarosította nevét Klein-ről Kormos-ra. Lásd Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* 6. kötet, 1031–1032.

[7] *Corvina,* 1881. március 31.

Ferenczi Bernát kivette a részét Miskolc városa kulturális és szociális életéből, és hamarosan a város legtiszteltebb polgárai között tartották számon. Érdemei elismeréséül a miskolci Kereskedelmi és Iparkamara pénztárosának, a legrégibb miskolci pénzintézetnek a Miskolci Takarékpénztárnak igazgatósági tagjául választották, ezenfelül az Osztrák–Magyar Bank miskolci fiókjának váltóbírája, Borsod vármegye és Miskolc város képviselőtestületének és a miskolci Nemzeti Kaszinó választmányának tagja, a Magyar Könyvkereskedők Egyletének alelnöke, majd választmányi tagja volt.

*

1889. november 20-án néhány napig tartó betegség után ötvenkilenc éves korában halt meg. Temetésén megjelent a város polgármestere, a megyei főjegyző, a Miskolci Takarékpénztár és a többi miskolci pénzintézet küldöttsége, az orvosi és ügyvédi kar úgyszólván teljes számban, a megye és a város hivatalainak képviselői, a református leánynevelő intézet igazgatója, a református főgimnázium két tanára, a római katolikus, az evangélikus és a református egyházak képviselői. A Honvéd Egylet az alelnök vezetésével gyászfátyollal borított zászlóval testületileg volt jelen.

„…A templomi kar meghatóan szép gyászénekének elzengése után, több, mint húsz koszorúval borított kocsisortól követve megindult a gyászmenet a Nagy-Hunyad utca felé, hogy elkísérje örök útjára Miskolc városának közbecsülésben élt derék polgárát, akinek örök nyugvóhelye felett virrasszon övéinek áldó szeretete és hű emlékezete.”[8]

Sándor fia ekkor tizenhat esztendős.

*

Hadd emlékezzünk ez alkalommal Ferenczi Bernát másik ugyancsak hírnevet szerzett fiára, az 1877-ben Miskolcon született Károlyra. Ő az, aki a könyvesbolt pultja mögött, de a megye

[8] *Borsodmegyei Lapok,* 1889. november 29.

FERENCZI B. MISKOLC
KÖNYV- ÉS PAPÍRKERESKEDÉSE, FÉNYKÉPÉSZETI CIKKEK SZAKÜZLETE
TELEFON: 17-79

és város közéletében is folytatta apja munkáját: a miskolci Kerületi Kereskedelmi és Iparkamara elnöki tisztségétől a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete alelnöki funkciójáig tucatnyi szervezet tisztségviselője. Közgazdasági, szociálpolitikai és közművelődési témakörökben élénk publicisztikai tevékenységet is folytatott. Politikai ambícióit jelzi, hogy az 1926-os országgyűlési képviselőválasztásokon a miskolci kereskedők és iparosok egységes pártjának képviselőjelöltje volt[9] Ötvenhat éves, amikor 1933 áprilisában (azaz Hitler uralomra jutását követő hetekben) Horthy kormányzó Gömbös Gyula miniszterelnök előterjesztésére Ferenczi Károly miskolci könyvkereskedőnek a közélet terén szerzett érdemei elismeréséül a *m. kir. kormányfőtanácsosi* címet adományozta.[10] (E cím birtokosát a „méltóságos úr" megszólítás illette meg.)

Ferenczi Károly

Ami nem jelentett akadályt abban, hogy az akkor 77 éves ember életét ne Auschwitzban fejezze be.

Varga-Neubauer Sándor

[9] Újvári Péter: *Zsidó Lexikon.* Budapest, 1929, 276.
[10] *Corvina,* 1933. április 16.

IN MEMORIAM

SZÉKÁCS-SCHÖNBERGER ISTVÁN

(1907–1999)

Életének 92. esztendejében elhunyt Székács István, a budapesti pszichoanalitikus iskola doyenje. Az évszázad elején született, és végigélte a XX. század forradalmait, háborúit, üldözéseit, részese volt a század „csodáinak", tudományos, kulturális, lélektani robbanásainak, és tartalmas, gazdag életét majd' az ezredfordulón fejezte be.

Értelmiségi családban született, otthonról hozta a másik ember tiszteletét, a toleranciát, a nagyvonalúságot, a humánum előtérbe helyezését az anyagi valóság szorításával szemben. A pesti orvoscsaládban természetes volt a tudomány iránti kíváncsiság és igényesség, a szellemi pezsgés, mely orvosi pályára indította. Kiváló iskolák alapozták meg természettudományos képzettségét: a biokémikus Hári Pál és a belgyógyász Lévy Lajos. Fiatal orvosként került kapcsolatba a pszichoanalízissel, nem utolsósorban Lévy Lajosnak köszönhetően. Róheim Géza tanítványa lett, és a kiképző szemináriumokon olyan szellemi partnerei voltak, mint Kovács Vilma, Bálint Alice, Bálint Mihály, Bak Róbert, Pfeiffer Zsigmond, Pető András. Első, nagy érdeklődést felkeltő pszichoanalitikus előadását 32 évesen a párizsi nemzetközi konferencián tartotta Descartes álomelemzéséről. Előadása kivívta a szakma – és személyesen a későbbi etalon, Melanie Klein – elismerését. Korai pszichoanalitikus érdeklődését – mint a kortársakét általában – természetesen a bécsi iskola irányította, de már az 1937-es előadásában felfedezhető a tárgykapcsolati szemlélet, melynek munkássága során elkötelezett híve lett. A harmincas években folyó pszichoanalitikus kiképzését követően 1950-ig aktívan tevékenykedik, majd húszéves kitérő után – ezalatt természettudományos kutatómunkát végez – az underground helyzetet bátran vállalva tér vissza a pszichoanalízishez. Páciensei elsősorban művészek, orvosok, pszichológusok Utóbbiak hamarosan tanítványokká válnak, és indul az a huszonöt éves periódus, amelyben Székács Tanár Úr köré csoportosul egy tárgykapcsolati szemléleten nevelkedő munkacsoport. Nyitottsá-

gára és az új iránti fogékonyságára jellemző, hogy elméleti szemináriumain szívesen foglalkozott a pszichoanalízis új irányzataival, így igen korán került feldolgozásra Kernberg munkássága.

Kutató szellemét mindig is izgatta a kreativitás fogalomköre, tudattalan motívumai. „Átlátszóság és kreativitás" c. alapvető munkájában nemcsak az átlátszó tárgy jelentőségét, az alacsony szintű elhárító mechanizmusok kapcsolatát, a szorongás szerepét vizsgálja a kreativitással kapcsolatban, hanem felhívja a figyelmet kreativitás speciális megnyilvánulására a pszichoanalitikus alkotó gondolkodásban.

Székács István azt a pszichoanalitikus irányt képviselte, mely közvetlenül Ferenczi Sándortól, a pszichoanalízis mai arculatának kialakítójától eredt, és Kovács Vilmán, Róheim Gézán keresztül jutott el hozzá. Az etno-pszichoanalitikus Róheim Géza technikai megközelítése már magában foglalhatta azt a flexibilitást, ami jellemző volt Székács István pszichoanalitikus technikájára: helytelennek tartotta a terapeuta merev passzivitását, de ennek feloldását csak határozott keretek között tudta elképzelni. Kiképzései bátorították és lehetővé tették tanítványai számára az alkalmazott pszichoanalízis megvalósítását, a klasszikus pszichoanalízis kereteinek bővítését a szociális és egészségügyi ellátás széles területein.

Határozott álláspontja volt a pszichoanalitikus személyiségére vonatkozóan: mély önismereten alapuló objektív, szerény, empatikus, tapintatos magatartás, a beteg megértése, elfogadása, amely magas szintű elméleti képzettséggel párosul. Kiképzéseiben és az elméleti szemináriumokon nagy súlyt helyezett az indulatáttétel–viszontáttétel sokrétű megértésére és kezelésére, a viszontáttétel folyamatos elemzésére való képesség elsajátítására. Olyan terapeutára van szüksége a betegnek, aki tisztában van saját nárcizmusával, kézben tartva és folyamatosan elemezve saját érzelmeit és indulatait úrrá tud lenni a kezelés folyamán létrejött nehézségeken.

Magam a kiképzés időszakában egy pszichoterápiás ambulanciát váltottam fel egy sokak számára igen megterhelő területtel és kezdtem el rákbetegekkel foglalkozni. Valószínű eredménytelen lett volna ez a próbálkozás, ha nem kapom meg Tanár Úrtól azt az alapot, melynek birtokában biztonsággal lehet mozogni az életet fenyegető betegség kapcsán, a legmélyebb regresszióban lévő, az élet-halál határán táncoló betegekkel. A rákbetegekkel folytatott pszichoterápiás munka megerősítette a kiképző analitikustól elsajátítottakat: a technikai rugalmasságot, hiszen a testi szenvedés gyakran lehetetlenné teszi a tradicionális kommunikációt, a verbalizálást – és mégis, Melanie Klein preverbális gyermekanalíziséhez hasonlóan értékes anyag kerül felszínre, ez pedig igen eredményesen dolgozható át. Tanár Úrtól tanulhattam meg, hogy nem kell félni a regressziótól és az indulatáttételi–viszontáttételi mélységektől, de tudni kell felismerni, elemezni és kezelni azt. Megerősítést kaptam, hogy az analitikus „narcisztikus gőgjének" átdolgozása nélkül nem tartható fenn az érdeklődés és a feltétel nélküli alázat a másik ember, a páciens iránt – ami pedig olyannyira fontos eleme a Ferenczi–Kovács Vilma-féle, és talán kimondható: a székácsi pszichoanalitikus iránynak.

Az alkotóművészek kiváltsága adatott meg számára, a hosszú életű képzőművészek sorsa: a jelenségek, a természet csendes szemlélete, az érzékszervek állandó készenléti állapota – a hallható, a látható, a tapintható befogadása. Megkínlódnak vele, analizálják, szintetizálják, majd művé formálják. Székács Tanár Úr 92 éves koráig érzékelt, befogadott, szétbontott, analizált, interpretált – és felvállalt, elfogadott. A huszadik század elejének új szellemisége, a pszichoanalízis, valamint a tudomány tisztelete élete meghatározó elemévé vált. Az alkotás öröme és ereje, képzőművész felesége szeretete és támogatása hosszú és tartalmas élettel ajándékozta meg. Szerette az életet, a természetet, árnyékban üldögélni, a kaktuszokat, a kamarazenét, a hömpölygő és gigantikus wagneri muzsikát, a XX. század új csodáját, a számítógépet, szeretett elmélyedni Mozart és apja levelezésében. Világpolgár volt, négy nyelven kommunikált a legmagasabb szinten, és humorizált, mesélt vicceket, ha helye volt, akár a díványon is. Kristálytiszta, biztató tekintet, rugalmasság, tolerancia, melegség, a valóság és a vágyak, az én és a másik közötti világos és egyértelmű határok, tévedhetetlen értékítélet a racionalitás tekintetében, az ember és a tudomány feltétlen tisztelete – ez volt a Tanár Úr!

A pszichoanalízist tudta, művelte, és ismereteit képes volt megosztani tanítványaival.

Köszönjük az örökséget!

Muszbek Katalin,
az egyik szerencsés tanítvány

GERŐ ZSUZSA

(1940. március 23.–1999. május 11.)

Gerő Zsuzsa 1963-ban szerzett magyar szakos középiskolai tanári és pszichológus diplomát az ELTE Bölcsészettudományi Karán. 1982-ben klinikai gyermek-szakpszichológus, 1985-ben pszichoterapeuta képesítést nyert. A Magyar Pszichoanalitikus Egyesület alapító társult tagja és a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület társult tagja volt. 1958-ban a középiskolai tanulmányi versenyen III. díjat nyert magyar irodalomból „Apró jelenetek és hangulatok a XX. század magyar költészetében" című dolgozatával. 1968-ban „Esztétikus gyermekrajzok emocionális háttere" című disszertációjával bölcsészdoktori címet szerzett, amelyet 1995-ben az ELTE Doktori tanácsa doktori (PhD) fokozattá minősített át.

1962 és 1968 között a Fővárosi Gyermekideggondozó Intézetben, 1968 és 1972 között a Fővárosi Gyermekmentálhygiéniai Központban, 1972-től 1995-ig a SOTE I. sz. Gyermekklinika pszichológiai osztályán dolgozott. 1995-től haláláig a Fővárosi Pedagógiai Intézet munkatársa volt, eközben továbbra is dolgozott az I. sz. Gyermekklinikán, és tanított a klinikus szakpszichológus képzés keretén belül. A Magyar Pszichológiai Társaság etikai bizottságának elnöke és az MPT Klinikai Gyermeklélektani Szekciójának vezetője volt. Nagy aktivitással vett részt az Autisták Érdekvédelmi Egyesületének keretében működő Szülőszövetség munkájában is.

Ezek a száraz életrajzi tények – röviden. Gerő Zsuzsa szerényen, lelkiismeretesen, állhatatosan és önfeláldozóan tette mindig a dolgát. Mérei Ferenc és Hermann Imre tanítványaként, örökségük egyik hiteles és avatott folytatójaként kulcsszerepe volt a hazai pszichoanalízis, a klinikai gyermekpszichológia és a nevelési tanácsadás szervezeti és tartalmi megújításában, fejlődésében, az autizmus kutatásában és terápiájában. A gyermekrajzok esztétikumával és terápiás jelentőségével, a tehetségfejlesztéssel, illetve a gyógypedagógiai képzés társadalompolitikai dilemmáival kapcsolatos munkái széles körű érdeklődést váltottak ki.

Munkája közben talán nem is gondolt arra, milyen fontossá vált azoknak, akik tisztelték és szerették őt. Korai halála betölthetetlen űrt hagyott kollégáiban, tanítványaiban és pácienseiben – nem utolsósorban pedig mindazokban a gyermekekben és szülőkben, akiknek terapeutaként és tanácsadóként felbecsülhetetlen értékű segítséget nyújtott. A *Thalassa* szerkesztősége szomorú szívvel búcsúzik Gerő Zsuzsától, aki lapunk lelkes (és kritikus) olvasója volt.

(E. F.)

Gerő Zsuzsa legfontosabb publikációinak jegyzéke

A gyermekrajzok esztétikuma. Akadémiai Kiadó, Budapest: 1974.

Esztétikusan rajzoló gyerekek kreativitásának követése serdülő korig. In: *Kreativitás és deviáció*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.

A gyermekkori esztétikus rajzolás hatása a kreativitás további fejlődésére. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1983/3.

A szublimáció elmélete Freud, Hartmann, Kris művei alapján. MPT Pszichoterápiás Szekció Pszichoanalitikus Munkacsoport kiadványa, 1987/5.

Gondolkodás fejlődés kisgyermekkorban. In: *A gondolkodás fejlődése és fejlesztése óvodás korban*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.

Milyen a metró alagút? Egy introvertált fiú térlátása. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1992–93/5–6.

What is the Tunnel of the Tube like? The Space Perception of an introverted Nursery School Child. In: *Psychopathology of Expression and Art Therapy in the World*. Budapest: SIPE Coll. 1992.

Az identifikáció jelentősége a fejlődés különböző szakaszaiban. In: *A gyermekpszichoterápia elmélete és gyakorlata I*. ELTE jegyzet. (szerk. Gerő Zs.) Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993.

A gyermekterápia indikációja In: *A gyermekpszichoterápia elmélete és gyakorlata III.* ELTE jegyzet. (szerk. Gerő Zs.) Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993.

A gyermekpszichoterápia egyes szakaszainak elemzése. In: *A gyermekpszichoterápia elmélete és gyakorlata III.* ELTE jegyzet. (szerk. Gerő Zs.) Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993.

To be equalized or balanced? Difficulties in developing of gifted children. In: *Socializations and child reasing practice. Abstracts of the 4th Fenno-Hungarian Conference on Developmental Psychology*. Debrecen, 1995. 22 o.

A művészeti nevelés jelentősége a személyiségformálásban. In: *Tanulmányok a kisgyermeknevelésről* (szerk. Villányiné). Budapest: Okker Oktatási Iroda, 1996. 67–77. o.

Visszapillantás P. O. festőművész gyermekkori rajzaira. *Magyar Pszichológiai Szemle,* 1996, LII. (36.), 4–6. 393–408.

Üzenet a palackban. *BUKSZ,* 1999 tavasz, 65–68.

Összeállította Gerő Ágnes

Gerő Zsuzsa emlékére

1999. szeptember 3-án
délután 2 órakor

szakmai-baráti összejövetelt tartunk az OPNI Kápolnájában, melyre szeretettel meghívjuk mindazokat a kollégákat, akik szeretnének búcsút venni tőle.

Az emlékülés szervezői:

HIETE Klinikai Pszichológiai Tanszék
Magyar Pszichológiai Társaság
Magyar Pszichiátriai Társaság Gyermekklinikai Szekciója
Fővárosi Pedagógiai Intézet Pszichológiai Csoportja

KÖNYV

A MEGÉRTÉS GESZTUSA

Nemes Lívia: Alkotó és alkotás *(Animula, Budapest, 1998.)*

Ma már közhelyként hat az a megállapítás, hogy a magyar pszichoanalízis története és a modern magyar irodalom története sok szálon kapcsolódik egymáshoz. Ebben a kapcsolatban közismerten nagy szerepe volt a *Nyugat*nak, elsősorban a főszerkesztő, Ignotus, Ferenczi Sándor szavaival „Ignotus, a megértő" révén.

Sokan, sokféleképpen próbálkoztak már annak feltérképezésével, hogy a *Nyugat* íróira és költőire miként hatott – közvetlen vagy közvetett formában – a pszichoanalízis; továbbá, a másik oldalról, a *Nyugat* szellemiségét meghatározó kulturális minták miként szövődtek bele a magyar pszichoanalitikusok első nemzedékének gondolkodásmódjába, világképébe. A másik nagy téma pedig természetesen József Attila, aki az irodalom és a pszichoanalízis kapcsolatának egyik centrális figurájává vált, e kapcsolat hősévé, egyszersmind áldozatává is.

A közhelyeket legendák, mítoszok, féligazságok, anekdoták, felületes impressziók lengik körül. Egészen a legutóbbi időkig az irodalomtörténet – néhány markáns kivételtől eltekintve – alig foglalkozott érdemben a pszichoanalízis hatásával. A pszichoanalitikusan orientált szerzők pedig többnyire nem rendelkeztek azzal az irodalomtörténeti és irodalomelméleti perspektívával, amely ahhoz szükséges, hogy irodalmi alkotás szempontjából kontextualizálják az alkotó pszichoanalitikus látásmódjának elemeit, illetve a mű és egyéb források alapján kikövetkeztethető élettörténeti adalékokat és tényeket. Ezért az ilyen megközelítések gyakran a „klinikai esettanulmány" szintjén mozogtak, vagy durva értelmezéseket erőltettek rá az irodalmi szövegre.

Nemes Lívia tanulmányai, esszéi ezeket a buktatókat mind elkerülik. Az *Alkotó és alkotás* alkotója nemcsak szereti, hanem érti is az irodalmat. Korántsem tekinthető „amatőrnek" ezen a területen; olvasottsága, irodalomtörténeti felkészültsége, filológiai pontossága minden bizonnyal egy hivatásos irodalmárnak is dicséretére válna. Nemes Lívia otthonosan mozog Kosztolányi, Karinthy, Babits, József Attila, Szerb Antal, Illyés Gyula vagy éppen Ottlik Géza életművében, de korántsem állítja, hogy pszichoanalitikus elemzései és értelmezései kimerítenék az általa vizsgált alkotók életművét. Mégis, azt mondhatjuk, hogy irodalom-pszichoanalitikus esszéi valami nagyon lényegeset tudnak megragadni alkotó és alkotás viszonyában. Ez a „nagyon lényeges valami" az *élményháttér,* amelyet azonban Nemes Lívia nem

dogmatikusan, nem elszigetelten, hanem mindig kontextusban, a *szöveg kontextusában* vizsgál. Egy-egy értelmezése akár meghökkentő is lehet az irodalomtörténész számára, Nemes Líviát azonban nem ragadja el fantáziája, hiányzik belőle a „furor interpretationis", az „értelmezés szenvedélye", megállapításait mindig igyekszik szöveghelyekkel és irodalomtörténeti adatokkal is alátámasztani.

Talán éppen ennek a gazdag, eredeti, nagy képzelőerővel rendelkező, de mindenkor kontrollált és racionális látásmódnak köszönhetők a kötet olyan – remekbe szabott – pszichoanalitikus esszéi, mint például a Kosztolányi-, a Babits-, az Ottlik- vagy a Szerb Antal-tanulmány. De ide sorolnám a József Attila-dolgozatot is, amely eredetileg a *„miért fáj ma is" Az ismeretlen József Attila* című kötetben (Balassi Kiadó – Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. 1992) jelent meg, több más pszichoanalitikus József Attila-értelemezéssel együtt. Megvilágító erejű és irodalomtörténeti szempontból fontos az Illyés-dolgozat, amely *A lélekbúvár* Szmuk doktorának ellenszenves figurája mögött Nemes Lívia kimutatja az írónak a pszichoanalízissel kapcsolatos ambivalenciáját.

Nemes Lívia jelen könyve második, bővített kiadása annak a – a hasonló című – kötetnek, amely 1994-ben jelent meg a T–Twins kiadónál. A mostani kötethez Kálmán C. György irodalomtörténész írt „illetéktelen előszót". Az 1994-es kötet terjedelmileg majdnem a duplájára növekedett, a mostani kötet egy második résszel bővült ki, amelyben többek között a Szerb Antalról és az Ottlikról szóló dolgozat, továbbá pszichoanalitikus portrék szerepelnek Freudról, Ferencziről, Rajka Tiborról, Bak Róbertről, Fónagy Iványról, Hermann Alice-ről, Binét Ágnesről.

Nem pusztán a véletlen műve vagy a műfaj (a gyűjteményes kötet) természetéből adódó kényszer, az *Alkotó és alkotás* cím alatt egymás mellett olvashatók író- és pszichoanalitikus portrék. Hiszen a pszichoanalitikusok éppúgy alkotók, akiknél az élményháttér feltárása és értelmezése éppen olyan fontos lehet az életmű megértése szempontjából, mint az íróknál. Nemes Lívia több tanulmányban is visszatér Ferenczi Sándor alakjára, megpróbálja megfejteni – élettörténetének kulcsélményeiből kibontva – Freudhoz való viszonyát, s párhuzamba állítja Ferenczit Karinthyval (Karakter és korszellem), illetve az irodalomtörténet és a pszichoanalízis-történet más *enfant terrible*-jeivel (Az *enfant terrible* alakja a pszichoanalízisben és az irodalomtörténetben). (Ez utóbbi két tanulmány eredetileg a *Thalassá*ban jelent meg.)

Van azonban mélyebb jelentősége annak, hogy a kötetben együtt szerepelnek az írók és a pszichoanalitikusok. Nemes Lívia könyve ugyanis annak a szellemiségnek a jegyében született, amely századunk első évtizedeiben az „új tudományt", a pszichoanalízist és az új irodalmat összekapcsolta. Ennek a szellemiségnek a lényege a radikális humanizmus, az irracionalizmus és a tekintélytisztelet mindenféle formájának elvetése. Alapvető gesztusa a „megértés". A Ferenczi által Ignotusnak tulajdonított megértő gesztus méltó örököse napjainkban – szemben úszva az obskurantista gesztusok mai áradatával – Nemes Lívia. Várjuk további köteteit.

Erős Ferenc

A MODERNITÁS ARCAI A PSZICHOANALÍZISBEN

Bánfalvi Attila: *A szabadság arcai a pszichoanalízisben.*
(Osiris Kiadó, Budapest, 1998.)

> Amikor pedig – mint itt is – fennáll annak a veszélye, hogy a párbeszédet – helytelenül – kihívásként értelmezik, a tanítvány tudja, hogy egyedül őt érte kihívás a mester benne szóló, az övét (már mindig is) megelőző hangja által.
>
> *Jacques Derrida*

1. A könyv

Bánfalvi Attila könyvének megjelenésével a hazai pszichoanalitikus szakirodalom olyan színnel gazdagodott, amely ez idáig méltatlanul kevéssé volt jelen a tudományos-bölcseleti diskurzusban. Vagy talán *színeket* kellene mondanom, többes számban, hiszen a könyv egyik erénye éppen a különböző iskolák, tudományterületek és gondolkodási módok sokszínű és inspiráló párbeszédének megvalósítása. Különösen örülhetünk annak, hogy a szöveg az egyik legigényesebb hazai sorozatban jelent meg, a Gond Alapítvány és az Osiris Kiadó *Horror metaphysicae* könyvei között, így valószínűleg egy viszonylag szélesebb olvasóközönséghez is eljut.

A kötet már felépítésével is jelzi a különböző diskurzusfajták között elfoglalt helyét. Nem a szcientizmus szigorú logikai építkezést megkövetelő szövegeszménye szervezi az írások sorát. Amitől a könyvet egységesnek érezzük, az sokkal inkább a felvilágosodás hagyományával és a modernizmus tudománykoncepciójával szembeni attitűd, a Freudhoz való viszony, illetve az esszék poétikai és retorikai megformáltságának miként.

Bánfalvi Attila könyvében olyan eszmék, áramlatok és gondolati rendszerek lépnek egymással párbeszédre, mint a freudi pszichoanalízis, a természettudományos világkép, a filozófus szellemi és társadalmi szerepe, az antipszichiátria, a heideggeri semmi, vagy Erich Fromm és Ferenczi Sándor pszichoanalitikai elképzelései. Hogy miként is valósul meg a különböző elméletek és eszmék egymást olvasá-

sa, milyen eredményekkel és milyen kompromisszumokkal jár az a fajta gondolkodás- és írásmód, amely oly karakteresen jellemzi ezt a könyvet – nos, ennek kritikai végiggondolása lenne ezen írás feladata.

2. Mester és tanítvány

Harold Bloom a *The Anxiety of Influence* című könyvében *Tesserá*nak nevezi azt a fajta hatásiszonytól való menekülésben használatos elhárító mechanizmust, melynek során a tanítvány úgy tesz, mintha elődje (a *mester*) szellemi vállalkozásában eljutott volna egy bizonyos pontig, de képtelen lett volna megtenni az utolsó lépést. Felismerve mesterének ezen (általa teremtett) „hiányosságát," a tanítvány kiegészíti a mester munkáját, mely kiegészítés azonban egyben antitézis is, amely olyan irányban viszi tovább elődje munkáját, és olyan perspektívából mutatja meg azt, melyből nézve „a mester" elveszíti hatalmas, szorongást (hatásiszonyt) keltő voltát.

Minthogy egykor voltam olyan szerencsés, hogy Bánfalvi Attila tanítványa lehettem, (pszichológiai értelemben) fennáll a kísértés, hogy egy posztstrukturalista szempontból olvasva *A szabadság arcai a pszichoanalízisben* című könyvében végrehajtott – meggyőződésem szerint általában a modernitás horizontján belül mozgó – modernitáskritikáját, végrehajtsak egy *Tesserát* a könyvvel kapcsolatban. E lélektani helyzet legalább annyira *csapda* ezen írás előtt (melybe könnyen „belesétálhat" és akkor egyfajta nem túl termékeny redukcionalizmus „szemüvegén keresztül" olvassa a könyvet és ellene tesz a könyv és önnön imagináriusa szabadságeszményének), mint amennyire ugyanakkor alapvető kondíciója is (mely már mindig is meghatározta alapvonalait és lehetőségeit). A *Tessera* végrehajtása tehát olyan kísértés, mellyel szembeni (teljes) ellenállás egyszerre lehetetlenség és morális kötelesség.

3. Rekonstrukció

Mint mondtam, Bánfalvi Attila könyve (számomra elsősorban) a modernitás kritikája, melyben főleg a Nietzsche–Freud–Heidegger („protodekonstrukciós") gondolkodói sor teremtette horizonton belül mozog. Az érvelés központi fogalma, melynek értékeiből kiindulva kritika alá vonja a modernitás elidegenedést szülő, szcientista, racionalista és redukcionalista jellegét (melyből *létrehoz* egy ilyen modernitást), a címben is szereplő *szabadság.* Ez a szabadság – melynek központi kategóriává válása talán sokkal inkább köszönhető Foucault, Fromm és Reich, mint a fenti hármas hatásának – Bánfalvi Attila érvelésében a filozófiával, a pszichoanalízissel, a gyermekiséggel és az őrültséggel kerül asszociációs sorba. Az ezen fogalmakból szőtt (laza és kreatív) fogalmi háló úgy adja a modernitás bizonyos jelenségeinek kritikáját, hogy közben játékba hozza egymással (az egymástól egyébként magukat szinte mindig elhatároló) Nietzsche, Freud és Heidegger gondolati

rendszereit. A különböző rendszerekből (rendszertelenségekből) származó fogalmak egymást kezdik magyarázni a modernitás kritikájában, és – a szerző becsületére legyen mondva – tudják ezt úgy tenni, hogy legtöbbször inkább gazdagítják, mint korlátozzák egymás jelentéseit.

A filozófia és a pszichoanalízis találkozási pontja „természetesen" a szubjektum, mely, úgy tűnik, az a falat, mely csak nem akar lemenni a modern tudományosság torkán. A könyv bőven szolgáltat példákat mind a szubjektum „szubjektivitásának" megszűntetésére tett racionalista és szcientista próbálkozásokra, mind az ezen próbálkozások szükségszerű lehetetlenségét és „embertelen" voltát bemutató filozófiai és pszichoanalitikus érvekre.

A könyv gondolatmenetében (talán a racionalizáló tudományos szellem ellenhatásaként) az emberi lét *differentia specificája* az *irracionalitás,* „az ész előtt teljesen soha fel nem táruló tudattalan és tudatos viszonyának" következményeként meghatározott *unicitás*, és ezen egyedi, elő nem írható viszony következményeként meghatározott *szabadság* lesz (25). A szimbolikusba még csak részben integrált gyermek, az örökösen a fennálló mögé kérdező filozófus, a szimbolikusból (már) kilógó őrült, és az ezen „kívülséggel" folyamatosan szembesülő és párbeszédben lévő pszichoanalitikus pedig a „másikkal" való kapcsolatuk folytán ezen szabadság hirdetői és megvalósítói lesznek. Ebben a perspektívában a Nietzsche antiintellektualizmusa, antimaturalizmusa, antiracionalizmusa és antiszcientizmusa „mögötti" vitalizmus és szabadságeszmény igazán „természetes módon" kapcsolódik a freudi tudattalannak egy autentikusabb és szabadabb létmegélés potenciális forrásaként való értelmezéséhez; a heideggeri semmi és a freudi tudattalan egymásra találása a szorongás kategóriájában („Semmi és szenvedés" című esszé) pedig nemcsak a könyv, de a hazai pszichoanalitikus szakirodalom egyik legértékesebb és legizgalmasabb darabja.

A filozófia és pszichoanalízis ilyetén egymásra találása tehát mindenképp szerencsés körülménynek tekinthető. Olyannyira, hogy az olvasóban felvetődik, hogy talán e két „diszciplína" *már mindig is* együtt volt, csak titkolták, vagy mi nem vettük észre. Az egymásra találás fényében pedig a pszichoanalízisnek azok a művelői, akik a filozófia által hozott „fertőzésnek" ellenállnak, a tudományosság látszatához és a Freudhoz való betű szerinti hűséghez pedig makacsul ragaszkodnak bizony a korszellem változására és ezen változás teremtette belátásokra vak, egy leáldozóban lévő hatalomelvű és totalizáló paradigma anakronisztikus utóvédharcosainak tűnnek.

4. Kettősségek és kétségek

Ha érheti kritika Bánfalvi Attila könyvét (vajon van-e olyan szöveg, amelyet nem), az véleményem szerint alapvetően két irányból történhet. Az egyik, melyre a bevezetőben maga a szerző is reflektál, nyilvánvalóan a „hagyományos",

neopozitivista tudományeszmény, mely vélhetőleg meg akarja védeni a pszichiátria tudománystátusát. Azonban elképzelhető (legalább) egy másik is, nevezetesen egy posztmodern vagy (inkább) posztstrukturalista szempont alapján véghezvitt kritika.

Ami lehetőséget ad egy ilyen irányú kritika kimondására, az az, hogy *A szabadság arcai a pszichoanalízisben* sokkal inkább *anti*modern, mint *poszt-*. Az antimodern pedig, mint tudjuk, még *belül* van a modernségen. Mivel még nincs olyan „másik," ami azon kicsit is „kívül" lehetne, az antimodern legföljebb a határra szituálhatja magát, a modernség margójára. Ez a határ – mely, ellentétben a *poszt*modernnel, még nem mutat a modernitás működési mechanizmusaitól (el)különböző szerveződést – esetünkben elsősorban az időbeliség metaforáival (metaforáiban) él: a filozófia végéről, a modernitás végéről, „a modern pszichoterápia végbe érkezéséről" beszél. Ezen perspektívával együtt jár némi alkonyi fény és valamiféle hol halkabb, hol hangosabb apokaliptikus hangnem. A beszélő érzi, látja valaminek a végét, de még nincs benne az elkövetkezendő másban, mint „valóságban." Kicsit úgy kell beszélnie, mint a „Semmi és szenvedés" pszichoanalitikusának, aki átkiabálhat ugyan a falon (az elfojtás falán), de se nem láthat, se nem mehet át a másik világba. Így aztán a kötet jó részének van némi utópikus felhangja – egészen addig, amíg el nem érkezünk a Ferenczi-elemzésig. Ebből a szempontból nem lehet eléggé hangsúlyozni ezen utolsó rész fontosságát: a Ferenczi-tanulmány teszi konkréttá, fosztja meg metafizikai kvalitásaitól azt a helyet, melyet az előző tanulmányok megteremtettek, de üresen hagytak. A *telosz* ezen helye éppen az üresen hagyás által öltött utópikus, metafizikus jelleget. A modernizmus kritikáját véghezvivő esszék ugyanis ki nem mondottan is feltételeztek egy olyan „helyet," egy olyan episztémét és egy olyan pszichoterápiát, amely nem a célracionalizmus integráló redukcionalizmusa alapján szerveződik, ugyanakkor arra nézve, hogy milyen is lenne ez, csak általános megjegyzéseket tettek. Ily módon ez a tanulmány nem csak „a modern pszichoterápia végbe érkezése" (ahogy a címe mondja), és a könyv „végbe érkezése," hanem az érvelés következetességének helyreállítása és a könyv önmagában (viszonylagos) nyugalomra találása is.

Az implicite jelen lévő transzcendáló, utópikus (minden érthető szövegben ott kísértő) struktúrák nagy részének utolsó tanulmányban való felszámolása azonban még számos problémát nyitva hagy. Ezek talán a „tudományfilozófia" (könyv által egyébként nem használt) fogalmán keresztül érthetők meg legjobban. Bánfalvi Attila könyve különösebb nehézség nélkül értelmezhető tudományfilozófiaként, mely egy adott tudományterület (ez esetben a pszichiátria) lehetőségfeltételeit vizsgálja a filozófia „eszközeivel." Akár csak az „antimodern" kategóriája (az, ami a modern ellen beszél a modern törvényei szerint), a „tudományfilozófia" is (makacsul) paradox szerkezetű. A „hagyományos" tudományfilozófia a tudománynak akart filozófiai alapokat teremteni: biztos alapokat adni annak, ami előfeltételezi a biztonságot, azzal, ami csak az ilyenfajta biztonság lehetetlenségét mutathatja meg. Csak mikor ennek ellenkezőjére készülünk, derül ki, hogy a filozófia éppoly alkalmatlan a bizonyíthatatlanság bebizonyítására, mint annak ellenkezőjére.

Bánfalvi Attila könyve tisztában van vele, hogy „helyzetben van," azaz szavainak elkerülhetetlenül el kell foglalniuk egyfajta ideológiai és tudománypolitikai pozíciót. Aki a modernség (hatalomelvű) diskurzusa fölött kíván kritikát mondani, annak (különösen) „nem lehet nem akarni" (mármint a hatalmat), nem lehet nem „belekeveredni" valamiféle ideológiai küzdelembe. Ezen a ponton pedig a filozófiai érvelés szükségszerűen talajt veszít és következetlenné válik. Ezek azok a pontok a szövegben, ahol a modernség kritikája (természetesen csupán szerkezetében) a legközelebb kerül a kritizált gondolkodásmódhoz. Paradox (a dolog logikájából adódó) módon ugyanezek a pontok alkotják a modernség legmarkánsabb kritikáját, az ideológiakritikának mint antimodern érvrendszernek a legjobban funkcionáló részeit.

Ilyen esetekben történhet meg, hogy Nietzsche, Freud és Heidegger antimodern érvei – az a hagyomány, ami megindította az esszencialista humanizmus metafizikai hagyományának lebontását – „*az* emberi" és „*az* ember" védelmében kapnak helyet. A következő mondatokat leíró szubjektum érzésem szerint úgy tesz, mintha tisztában lenne *az emberi* lét specifikumával (kiemelések tőlem): „a mítosz csak többes számban *igazán emberi* jelenség," (26) „[Freudnak] a *specifikusan emberi* megragadásához a dualitást a pszichébe kellett helyeznie" (90) „[a] magát hermeneutikus diszciplínaként felfogó pszichoanalízisnek megvan az esélye arra, hogy megtalálja *az embert,* azt, akit a tudomány Diogenésze hiába keresett a *logosz* racionalitásának vakítóan tiszta fényében"[1] (117).

Egy posztstrukturalista olvasatban szintén problémát okoznak a könyv érvelésében fel-felbukkanó „eredet" és „eredetiség" fogalmai: „Az egzisztenciális élménytől elszakadt mechanikus kérdésfeltevés – éppen élettelen, művi volta miatt – inkább bezár a kérdezés módszertanába, semmint kapukat nyitna az *élet eredeti megélése* felé" (185, kiemelés tőlem, K. Gy.). Egy posztstrukturalista horizonton belül, ahol a szubjektum (már mindig is) alkotott, ahol az „élet" és élményei szükségszerűen közvetettek és a különböző kulturális (és) nyelvi kódok által preformáltak, az „élet *eredeti* megélése" relativizálódik. Nincs eredeti, legföljebb kevésbé eredetietlen megélés, annak eldöntése pedig, hogy mi eredetibb és mi kevésbé eredeti létmegélés, bizony elméleti szempontból igencsak problematikusnak mutatkozik.

A következő bekezdés jól mutatja a modernitás határán billegő (ide is, oda is, ide sem, oda sem tartozó), gyakran posztstrukturalista szövegeket játékba hozó, de ugyanakkor változtatni és tanítani is *akaró* filozófiai pozícióra leselkedő veszélyeket: Amire vállalkozom, az inkább annak sejtetése, hogy a korszellembe foglalt metaforák hogyan találnak kifejeződést és interpretációt újabb metaforákban, utalnak oda-vissza egymásra, és ebben az esetben ezek az egymásba csú-

[1] Ezen mondatnak természetesen van egy nem esszencialista olvasata is, nevezetesen, ha az „azt, akit a…" kezdetű mellékmondatot szűkítő értelműként értelmezzük. Ez esetben tautológiával állnánk szemben.

szó metaforák hogyan mutatnak fel valami *fontos emberit,* mégha ez alkalmasint az adott kor emberisége számára itt és most *semmit* (sem) jelent. (122, kiemelés tőlem, K. Gy.)

Itt a szöveg mintha ugyanazt valósítaná meg, amiről beszél. Metaforái éppúgy csúszkálnak egyik paradigmából a másikba, ahogyan azt maguk is mondják (ilyen értelemben abszolút következetes szöveggel állunk szemben). A metaforák egymásba csúszkálása és egymásra utalása kétségkívül egy lacani (vagy) posztstrukturalista érvrendszer része. Ugyanakkor, mint láthatjuk, mindez nem oda vezet, ahová talán belső logikáját követve „kellene," nevezetesen, hogy talán *„az emberi"* sem több jelentését más metaforákkal való viszonyából nyerő metaforánál, hanem egyszer csak „valami fontos emberit" fog kifejezni. Azt látjuk, hogy egy relativizált rendszer egyszerre egy ahistorikus, a jelölés játékából kiemelt fogalom körül szerveződő diskurzusban kap (alárendelt) szerepet. Végül az utolsó tagmondat („még ha ez alkalmasint …") újra több teret ad a jelölő játékának, kétértelműsége által relativizálva az előző szavak ideologikusságát.

Egyetlen probléma van még, amit mindenképp meg kell említeni. Ez a nyelv és a szabadság viszonyának kérdésköre. A könyv, egyfelől, amikor a természettudománnyal szembeállítja a hermeneutikaként működő pszichoanalízist, a nyelviségben látja az emberi lét egyik alapvető meghatározóját, és a nyelvet központi szerepre juttató „beszélőkúrát" (talking cure) mint „az embert" a modern tudomány béklyójából kiszabadító diszciplínát állítja. Ugyanakkor a könyv nem egy esszéje – a korai Wittgensteinre hivatkozva – fenntartja a nyelven túlinak, mint a szabadság forrásának a fogalmát. A „specifikusan emberi" és a szabadság lehetősége tehát először a nyelviségbe, majd azon túlra (azon alulra) kerül.

Itt csupán egyetlen problémára hívnám fel a figyelmet. Bánfalvi Attila részben Lacanra hivatkozva helyezi át (tolja el) a szabadság „helyét" a nyelvből a nyelven túliba. Lacani értelemben ugyanis a nyelv éppen az a hatalom, ami rákényszeríti a gyermekre a szimbolikus rendet, radikálisan korlátozva annak szabadságát. A könyv által felvázolt kép azonban (lacani perspektívából nézve) problematikussá válik, méghozzá akkor, amikor a szöveg a szabadságnak ezt a „birodalmát" (hol többé, hol kevésbé implicit módon) elérhetőnek, illetve ezt az „elérést" kívánatosnak állítja. (Lásd a 218–219. oldal elemzését a *kimondhatatlan*hoz vezető *metahermeneutiká*ról.) Amit az esszé itt figyelmen kívül hagy (vagy nem mond ki), az az, hogy a nyelv (lacani értelemben) a szubjektum alkotója is. Tehát nem lehet úgy túllépni a nyelven (és az általa hozott „rabságon"), hogy a szabadság ily módon való elnyerésével ne veszítenénk el a szubjektumot is. Lacani értelemben tehát az „abszolút szabadság" (melyet a szöveg mintha kissé utópikus módon megígérne) egyszerűen megvalósíthatatlan. Vagy szabadság van, vagy szubjektum. Ha el is érjük a szöveg által megcélzott nyelven túli szabadságot, ott már nem lesz senki, aki szabad lehetne. Aki odaért, az már nem „valaki," nem szubjektum, így valószínűleg annak felismerésére sem képes, hogy ő szabad (minthogy nincs ilyen „ő"). Az em-

ber mint szubjektum ilyetén „minimális szabadságnélküliségének" leküzdhetetlenségével pedig mintha a szöveg nem akarna szembenézni.[2]

Van az értelmezésnek egy olyan „szintje," ahol „az emberi," „eredeti" és hasonló, véleményem szerint a végig magas színvonalú érvelésből kilógó fogalmak nemcsak egy az esszék szellemiségétől részben idegen (posztstrukturalista) szempontnak, de önnön értékrendjüknek is ellent mondanak. Nem kétséges, hogy a modernitás antitézisét csak akkor tudjuk (polemikusan) fölmutatni, ha meghatározzuk azon (ahistorikus) kulcsfogalmainkat, mely alapján, melyek értékeire hivatkozva, egy korszakot és gondolkodásmódját kritika alá tudunk vonni. Azonban az is világos kell hogy legyen, hogy bár talán csak ily módon tudunk meg*szabad*ulni a modernizmus célracionális redukcionizmusától, ugyanakkor egyik ideológiai álláspontot a másikra cserélve szintén korlátozzuk a játék szabadságát. Félreértések elkerülése végett jelzem, hogy itt nem egy korlátozásoktól és ideológiától mentes, abszolút szabad (nyelv)játék utópiája felől beszélek (írok). Osztozva azonban a könyvvel a szabadság értékként való tételezésében, úgy gondolom, hogy a nyelvjáték szabadsága is érték, olyan érték, amely szem előtt tartására maga a könyv (is) tanít, és bizony szabadabb lenne a könyv által űzött nyelvjáték, ha nem venné adottnak, hogy mi is *az emberi* (lényeg) és mi nem, vagy mi *eredeti* létmegélés vagy szublimáció[3] és mi nem. A könyv esszéinek érvelése az ilyen pontokon mintha olyan csapdába kerülne, melyből nem kerülhet ki veszteségek nélkül. Vagy a kritikai élből, vagy a filozófiai érvelés következetességéből kell engedni. Hogy a kettő közti határ végül is „jó" helyre került-e, nyilvánvalóan az olvasói elvárások függvénye.

Ha saját elvárásaihoz mérjük, akkor véleményem szerint a könyv hű tudott maradni önnön filozófiaeszményéhez. Bánfalvi Attila könyve ugyanis (ahogy azt elő is írja a filozófiának és így önmagának) egyszerre intellektuálisan stimuláló, a fennállóra kritikusan kérdező, felforgató erejű, provokatív, képvilágában kreatív, világos és plasztikus, nyelvében invenciózus, és (bizonyára sokak számára) botrányos. És – mert ez is elképzelhető – talán részben épp az ideológiai mondanivaló és a filozófiai érvrendszerek kreatív feszültsége teszi ilyenné.

6. Metafizika, játék, szabadság

Az ideológiai „teher" által a játékból kivont, rögzített jelentésű és értékű fogalmak (szabadság, ember, eredetiség) mindenképpen problematikus pontjai a könyv esszéinek. Nem is annyira önmagukban azok, mint inkább az olyan gondolkodói

[2] A 218–219. oldalakon található eszmefuttatás a korrekt elbírálás érdekében olyan szoros olvasást igényelne, amilyenre itt sajnos nincs lehetőség. Gyanús azonban, hogy a lacani elmélet csak erős redukció és leegyszerűsítés árán simul(hat) bele a nyelven túllépő metahermeneutika programjába. Az én értelmezésemben Lacan épp ennek lehetetlensége mellett érvel.

[3] „A modern tudomány – minden látszat ellenére – nem eredeti szublimáció." (109)

rendszerekkel való összeegyeztetésük nehézségében, mint a Nietzschéé, Freudé, Heideggeré, vagy Lacané. Ezen gondolkodói háttérből ezek a fogalmak kicsit „kilógnak", mintegy szimptómáit alkotva a szöveg(ek)nek. Ilyenként való megértésükhöz hadd forduljak a kései Lacanhoz. Ott a szimptóma a szubjektum egyetlen *reális* része: az a dolog, ami egyfajta oda nem illő parazitaként nőtt bele a rendszerbe. Nem belőle származik, nem kompatibilis vele, inkoherensé teszi, jelenléte rengeteg gondot okoz (és itt a *gond*ot talán a heideggeri értelemben is érthetjük), elrontja a jelölő/ szubjektum gondtalan játékát, de ugyanakkor – paradox módon – ez az az elem, mely maga köré rendezi a többit és koherenciát teremt. A szimptóma megszüntetésével megszűnnek gondjaink (a metafizikailag/ ideológiailag terhelt kifejezések eltűnésével megszűnnének gondjaim a szöveggel), de ugyanakkor megszűnne maga a játék is (nem lenne miről írnom). Lacani értelemben a következetlenségek felszámolásának az ára a teljes katasztrófa,[4] azaz a gond felszámolása a játék felszámolása is. Ugyanakkor a *gond felszámolásának (soha véget nem érő) játéka* még mindig „komoly" játék. Talán ez lehetne a műfaja ennek az írásnak is. Mint ilyen, természetesen maga is szimptóma értékű, és mint szimptóma, remélem gondot fog okozni valakinek (mondjuk Bánfalvi Attilának, aki [újra] elkezdte a gond felszámolásával gondot okozás játékát), és lesz talán olyan is, aki megpróbálja megszüntetni ezt a gondot (és ezzel új gondokat teremt). És a játék megy tovább, ameddig pedig megy, ameddig játszhatunk, (viszonylag) szabadok vagyunk.

Ezen a ponton mutatkozik meg a szabadsággal kapcsolatos gondok megszüntetésének paradoxona. Amennyiben ugyanis *sikerül* elérnünk a szabadságot (ha Bánfalvi Attila könyve „tökéletes szöveg" lenne), azzal egyben meg is szűnne a szabadság mint a jelölés szabadsága. A beteljesülés – még ha a szabadság beteljesülése is – szükségszerűen lezár valamit (ez esetben a szabadságról való beszédet), és ezzel *felszámolja* a szabadságot.

Ily módon *a szabadság legfontosabb alapfeltétele a szabadság hiánya.* A nyelv által teremtett szubjektum szabadságának egyetlen módja a jelölés szabadsága, a nyelvjátékok változtatásának és váltogatásának (mindig viszonylagos) szabadsága. A szabadabb nyelvjátékért folyó játék pedig (legalábbis posztstrukturalista szempontból) a szabadság egyetlen elérhető formája. Ennek alapfeltétele a teljes szabadság hiánya.

7. Újra mester és tanítvány

Hadd fejezzem be ott, ahol elkezdtem: mester és tanítvány, és közöttük egy *Tessera*.

Derridának e szöveg elején idézett szavai mester és tanítvány viszonyáról és a közöttük lehetséges (lehetetlen) párbeszédről nem egy dologra rávilágíthatnak a

[4] A lacani szimptóma elemzéséhez vö: Slavoj i ek: *The Sublime Object of Ideology.* London and New York: Verso, 1997 (1989). 76.

jelen szituációban. „Amikor pedig – mint itt is – fenn áll annak a veszélye, hogy a párbeszédet – helytelenül – kihívásként értelmezik, a tanítvány tudja, hogy egyedül őt érte kihívás a mester benne szóló, az övét (már mindig is) megelőző hangja által."

Az első és legfontosabb dolog, amit ilyenkor (valószínűleg) minden tanítvány elmond, hogy ez *nem kihívás, hanem párbeszéd* (első tagmondat, odáig, hogy „értelmezik"). Azonban, mint minden valamirevaló pszichoanalitikus tudja (és ahogy azt én is megtanultam Bánfalvi Attilától), ilyen szituációkban az ilyen jellegű radikális tagadás rendszerint egy elfojtott „igazság" tagadása. Éppen azért kell cáfolni, mert van egy „hang" „belül," ami azt mondja, hogy márpedig bizony ez kihívás (is). Mindezt kiválóan érzékelteti a (hasonló lélektani szituációban született[5]) Derrida-mondat második fele, ahol kiderül, hogy mégiscsak kihívásról van szó, még ha ez mint a tanítványt ért kihívás jelentkezik is. Még a mondat első része tagadja, hogy bármiféle kihívásról lenne szó, a másodikból kiderül, hogy a tanítvány már mindig is a mester kihívása alatt él, és megszólalása (akaratlanul is) már mindig is egy erre történő, lelkiismereti (ödipális) problémákkal küszködő válaszadás. A két rész ellentmondása kiválóan jellemzi a tanítvány megszólalását meghatározó lélektani helyzetet.

Van egy vicc, melyet talán először Freud mondott el, azóta pedig nagy sikertörténetet élt meg Lacan és Žižek kezén. Egy vasútállomáson ül két zsidó, régi ismerősök. Mikor az egyik megkérdezi, hogy hová utazik a másik, és azt a választ kapja, hogy Krakkóba, felfortyan: „Miért mondod, hogy Krakkóba mész és nem Lembergbe, amikor *valóban* Krakkóba mész?" Žižek szavaival élve: „az igazmondás megsérti a megtévesztés kapcsolatukat szabályozó implicit kódját: amikor az egyik Krakkóba készült, akkor elvárták tőle a hazugságot, hogy végcéljának Lemberget mondja, és fordítva."[6] Hasonló alapon kérdezhetné most valaki tőlem: „Miért mondod, hogy elkövetsz egy *Tesserát*, amikor *valóban* elköveted?" És talán igaza is lenne. És ha igaza lenne – amit a helyzetből következően én a saját perspektívámból nem nagyon tudok megítélni (hiszen a védekező mechanizmusok jórészt tudattalanok) – akkor vajon ez most a megtévesztés tudományos kapcsolatokat szabályozó implicit kódjának a *leleplezése,* vagy inkább a lepelből szöveget szőve éppen ezen leplekbe történő *burkolózás?*

Kalmár György

[5] Derrida szavai a *L'écriture et la difference*-ból származnak, (természetesen) a mester (Foucault) fölött mondott kritikából.

[6] Slavoj i ek: „A Valós melyik szubjektuma?" *Testes Könyv I.* Szerk. Kis Attila Attila, Kovács Sándor S. K. és Odorics Ferenc. Ictus és JATE Irodalomelmélet Csoport, Szeged, 1996. 235. (i ek egyébként szinte minden könyvében elmeséli a viccet.)

ÚJ KÖNYVEK

Csabai Márta–Molnár Péter: *Egészség, betegség, gyógyítás.* Az orvosi pszichológia tankönyve. Springer, Bp. 1999.

Derrida, Jacques: *Mémoires Paul De Man számára*. Ford. Simon Vanda. Jószöveg, Bp. 1999.

Etkind, Alekszandr: *A lehetetlen Erósza. A pszichoanalízis története Oroszországban.* Ford. Szőke Katalin. Európa, Bp. 1999.

Fábián Zoltán: *Tekintélyelvűség és előítéletek* Új Mandátum, Bp. 1999.

Ferenczi Sándor: *A pszichoanalízis felé. Fiatalkori írások 1897–1908.* Sajtó alá rendezte és szerkesztette Mészáros Judit. Osiris, Bp. 1999.

Fink, Manfred: *A megértés határai. Egy „rekonstruált" diskurzus Habermas és Lyotard között.* Ford. Balogh István. Jószöveg, Bp. 1999.

Foucault, Michel: *A fantasztikus könyvtár.* Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk. Vál. és ford. Romhányi Török Gábor. Pallas Stúdió–Attraktor Kft, Bp. 1998.

Foucault, Michel: *Nyelv a végtelenhez.* Tanulmányok, előadások, beszélgetések. Szerk. Sutyák Tibor. Ford. Angyalosi Gergely, Erős Ferenc, Kicsák Lajos, Sutyák Tibor. Latin Betűk, Debrecen 1999.

Freud, Sigmund: *A Patkányember: négy klinikai esettanulmány.* Ford. Alpár Zsuzsa, Lőrincz Zsuzsa, Paneth Gábor. [A Sigmund Freud Művei sorozatban (Cserépfalvi, 1993) megjelent kötet újrakiadása] Akadémiai Kiadó, Bp. 1999.

Freud, Sigmund: *Újabb előadások a lélekelemzésről.* Ford. Lengyel József és Erős Ferenc. Filum, Bp. 1999.

Geist, Joachim: *Szerető gyűlölség.* (A borderline-szindróma.) Ford. ifj. Lator László. Európa, Bp. 1999.

Heller Ágnes: *A biciklizö majom.* Múlt és Jövő, Bp. 1998.

Kónya Anikó, Király Ildikó, Bodor Péter, Pléh Csaba (szerk.): *Kollektív, társas, társadalmi.* Akadémiai Kiadó. Bp. 1998. (Pszichológiai Szemle Könyvtár 2.)

László János: *Társas tudás, elbeszélés, identitás.* Scientia Humana–Kairosz, Bp. 1999.

McLynn, Frank: *C. G. Jung élete és munkássága I–II.* Ford. Béresi Csilla. Kossuth, Bp. 1998.

Neményi Mária: *Csoportkép nőkkel.* Új Mandátum, Bp. 1999.

Pataki Ferenc: *A tömegek évszázada.* Osiris, Bp. 1998.

Pléh Csaba: *Hagyomány és újítás a pszichológiában.* Balassi Kiadó, Bp. 1999.

Ránki Vera: *Magyarok – Zsidók – Nacionalizmus. A befogadás és kirekesztés politikája.* Új Mandátum, Bp. 1999.

Schorske, Carl E.: *Bécsi századvég. Politika és kultúra.* Ford. Győrffy Miklós. Helikon, Bp. 1999.

Tengelyi László: *Élettörténet és sorsesemény.* Atlantisz, Bp. 1999.

Váriné Szilágyi Ibolya–Solymosi Zsuzsanna (szerk.): *A siker lélektana.* Hatodik Síp Alapítvány–Új Mandátum, Bp. 1999.

Miklós Hadas, Katalin Kovács, Emese Lafferton (eds.): *Central European Hysteria. Replika, Hungarian Social Science Quarterly* (special issue). 1998.

Ferenc Erős–Júlia Vajda (eds.): *Renewal of the Psychoanalytic Tradition in East Central Europe.* Special issue of East Cental Europe – L´Europe du Centre-Est. Eine wissenschaftliche Zeitschrift. Vol. 24–25. 1997–1998.

E számunk szerzői

Bakó Tihamér klinikai szakpszichológus, pszichoterapeuta, pszichoanalitikus, Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet, 1021 Budapest, Hűvösvölgyi út 116.

Benvenuto, Sergio filozófus, pszichoanalitikus, Instituto di Psicologia CNR, viale Kant 15, 00137 Roma, Olaszország

Borgos Anna pszichológus, PhD hallgató, 1011 Budapest, Vám u. 2.

Bžoch, Adam irodalomtörténész, Szlovák Tudományos Akadémia Világirodalmi Intézete, Konventna 13, 81364 Bratislava, Szlovákia

Erős Ferenc egyetemi tanár, JPTE BTK Szociálpszichológiai Tanszék, tud. osztályvezető, MTA Pszichológiai Kutató Intézet, 1132 Budapest, Victor Hugo u. 18–22.

Hámori Eszter klinikus gyermek-szakpszichológus, pszichoterapeuta, Mérei Ambulancia, 1052 Budapest, Veres Pálné u. 26.

Kalmár György irodalamtörténész, KLTE Angol Tanszék, 4012 Debrecen, Egyetem tér 1.

Martín Cabré, Luis J. pszichoanalitikus, Joaquín Bau, 7, E-28036 Madrid, Spanyolország

Mészáros Judit pszichoterapeuta, pszichoanalitikus, 1055 Budapest, Szt. István krt. 13.

Muszbek Katalin pszichiáter, Magyar Hospice Alapítvány, 1032 Budapest, Bécsi út 132.

Rand, Nicholas (Rand Miklós) egyetemi tanár, University of Wisconsin-Madison, Department of French and Italian, 1220 Linden Drive, Madison, Wisconsin, 53706 USA

Sauvagnat, François pszichoanalitikus, egyetemi tanár, Université de Rennes, 8, rue Victorien Sardou, 75016 Paris, Franciaország

Varga-Neubauer Sándor obsitos könyvárus, 1132 Budapest, Váci út 56–58.

HÍREK, INFORMÁCIÓK

A Ferenczi Sándor Egyesület 1999. április 27-én megtartott közgyűlésén elfogadta módosított alapszabályát és megválasztotta az egyesület tisztségviselőit az alábbiak szerint: elnök: Mészáros Judit; tiszteletbeli elnök: Hidas György; főtitkár: Ehmann Bea; a választmány további tagjai: Bókay Antal, Erős Ferenc, Hárs György Péter, Horgász Csaba. A választmány dolgozik az egyesület megújhodását szolgáló rövid és középtávú programon, melyet a *Thalassa* következő számában nyilvánosságra hozunk. Szívesen vesszük a program kialakításához tagjaink és olvasóink javaslatait, amelyeket az egyesület levelezési címére lehet elküldeni:

Ferenczi Sándor Egyesület c/o Mészáros Judit 1055 Budapest, Szent István krt. 13., e-mail: juditmes@elender.hu, telefon: 331-0455

*

A Magyar Pszichoanalitikus Egyesület 1999. október 29–30. között tartja VI. Őszi Pszichoanalitikus Konferenciáját Budapesten „Pszichoanalízis és pszichoanalitikus terápiák" címmel. A konferencia helye a *Kossuth Klub* (VIII. Múzeum utca 7.).

A részvételi díjak a következők:

– szeptember 30-ig befizetett részvételi díj 6000 Ft.

– október 1-től 7000 Ft.

– napijegy 4000 Ft.

– nappali tagozatos egyetemi hallgatók 4000 Ft.

– csoportos résztvevők számára személyenként 5000 Ft/fő.

– a szomszédos országból érkező kollégák az egyetemi hallgatók díjtételeit fizetik.

A további információkat és az Egyesület egyéb rendezvényeit lásd az MPE honlapján: http://www.c3.hu~pszian

*

A Janus Pannonius Tudományegyetem pszichológiai doktori iskolájának elméleti pszichoanalízis alprogramja keretében az 1998/99-es tanévben az alább külföldi előadók tartottak többnapos kurzusokat:

André Haynal professzor (Genf) 1998 október; Naomi Segal professzor (Reading, Anglia), 1998 november; Jádi Ferenc professzor (Berlin), 1999 március; Dr. Helga Blazy (Köln), 1999. április. 1998. november 12–13. között „Psychoanalysis, Literary Theory and Gender Studies" címmel az alprogram – a JPTE irodalomelméleti PhD programja, a JPTE Angol Irodalmak és Kultúrák Tanszéke, valamint a Program on Gender and Culture of the Central European University, Budapest közreműködésével – konferenciát rendezett. A konferencia előadásai alapján szerkesztett kötet 1999 őszén lát napvilágot a Janus–Osiris Kiadó gondozásában.

Az 1999/2000-es tanév meghívott vendégelőadói többek között előrelát-

hatóan François Sauvagnat professzor (Rennes, Franciaország), Nicholas Rand professzor (Wisconsin, USA), és Frederico Pereira professzor (Lisszabon) szerepelnek.

A PhD-programmal és rendezvényeivel kapcsolatban további információk kérhetők e-mailen: bokaya@btk.jpte.hu (Bókay Antal) feros@mtapi.hu (Erős Ferenc) postán és telefonon Velősy Anitától: JPTE BTK Pszichológiai Intézet, 7624 Pécs, Ifjúság u. 6., tel. 72-501-516

*

A Thalassa Szerkesztőségének!

Kérem szíveskedjenek előzetes megbeszélésünk alapján közölni az alábbiakat:

A múlt számban megjelent Lacan-szöveg fordítását tudtom és beleegyezésem nélkül javították át. A javításokkal nem értek egyet, a szöveget nem tudom autentikus, saját fordításnak tekinteni.

E levéllel szerettem volna felhívni a figyelmet az ilyen sajnálatos eljárás elkerülésének fontosságára.

Bp. 1998. dec. 9-én.

Isztrayné Bíró Anna

Az 1998/2–3. számunkban közölt Lacan-szövegen („A fallosz jelentése"), amelyet Isztrayné Bíró Anna fordított magyarra, az általunk legfontosabbnak vélt terminológiai, nyelvhelyességi és tartalmi javításokat hajtottuk végre. Miután Lacan fordítása értelmezés kérdése is, Bíró Annának természetesen joga van arra, hogy a saját, eredeti verzióját tekintse autentikusnak. Sajnáljuk, hogy változtatásainkat időhiány miatt nem tudtuk a fordítóval megbeszélni. Ám még inkább sajnálatosnak tartjuk, hogy Bíró Anna anélkül adta oda Lacan-fordítását a Café Babel *szerkesztőségének, hogy erről a* Thalassa *szerkesztőségét tájékoztatta volna. Az olvasó viszont így abban a szerencsés helyzetben van, hogy eldöntheti, Bíró Anna fordításának melyik változatát tartja jobbnak, a* Thalassában *megjelentet, vagy azt, ami a* Café Babel *1998/3. számában látott napvilágot.*

Erős Ferenc

Edited by Tihamér Bakó, Antal Bókay, Ferenc Erős (editor-in-chief), György Péter Hárs, György Hidas, Judit Mészáros, Robert Kramer, Júlia Vajda.

THALASSA is the journal of the Sándor Ferenczi Society, Budapest.
THALASSA is the title of Sándor Ferenczi's classical work.
THALASSA symbolically refers to the sea, the womb, the origin, the source.
THALASSA is an interdisciplinary journal devoted to free investigations in psychoanalysis, culture and society.
THALASSA has roots in the historical traditions of Hungarian psychoanalysis, but is not committed to any particular school or authority.
THALASSA welcomes all original contributions, historical, theoretical, or critical, dealing with the common problems of psychoanalysis and the humanities.

DESCRIPTION OF THE PRESENT ISSUE (1999/1)

MAJOR ARTICLES

L. J. MARTÍN CABRÉ: **Ferenczi's contribution to the concept of countertransference**. Countertransference as an essential instrument in psychoanalytic technique is closely bound up with the work of Sándor Ferenczi, unlike Freud, who regarded countertransference as an impediment. In this comprehensive overview, the author describes Ferenczi as a pioneer of countertransference analysis who developed his view of transference and countertransference as a therapeutic tool for grasping and understanding the unconscious mind of the patient and, later, the analyst. This view was taken up and enlarged in the fifties by Bálint, Bion, Winnicott, Little, and others. With his radical inversion of the surgeon metaphor and his emphasis on empathy, Ferenczi laid the foundations for a theory of countertransference as a maternal disposition. Finally, Cabré discusses Ferenczi's controversial concept of mutual analysis, set out in his *Clinical Diary,* which was put into practice largely by Winnicott.

TIHAMÉR BAKÓ: **Learning about the future in psychoanalysis.** The author examines how past, present and future are interrelated in the developmental process of the individual. During the process of psychoanalysis, special importance is given to the vision of future and how this vision affects the way the present is experienced and the past re-worked. The author offers a literature review on the problem of the future in the course of psychoanalysis. He presents numerous excerpts from his cases in order to illustrate his work. According to the author, the vision of the future re-shapes and extends the classical analyst's approach to his patient. It helps to develop a more active role on the part of analyst and patient alike. With this strong focus on the future, the author also touches upon the question of whether an analysis can ever be terminated.

ESZTER HÁMORI: **The subjective world of the disabled child: variations for the disturbances of the potential space.** This paper attempts to approach the relational and subjective world of the disabled children and their families from the perspective of the object relation school of psychoanalysis. The author presents briefly the history of naive preconceptions towards disability across centuries as well as their reflections both in classical and current psychoanalytic theories of development. The author points out that a dismissiveattitude towards the disabled child, implied both in classical instinct and ego theories, has its roots in the false assumption that disabled children, because of their ego distortions, cannot experience the world properly. Therefore, they are not supposed to create a subjective world either. Thus, classical psychoanalytic concepts (both instinct and relational theories) prevent the disabled child from being understood using a psychoanalytic perspective. The author argues that object relational concepts, especially those of Winnicott, can be one useful model for the therapist to understand disabled children's subjective worlds, as well as their psychic problems. She demonstrates that disabled children's relational problems as well as their ability to create a subjective world depends on the vicissitudes of their early relationship with the mother, which in turn determines the particular development of the potential space between them. The author presents case material to demonstrate her view.

HUNGARIAN PSYCHOANALYSTS IN PARIS IV.

This section is the fourth part of our series which deals with the "French connection" of Hungarian psychoanalysis.

FRANÇOIS SAUVAGNAT*:* **Some points of discussion between the Hungarian and the Lacanian school of psychoanalysis.** The author examines five topics in relation to which there is a controversy between the Hungarian and the Lacanian schools: the integration of the problem of love and the problem of instincts; the analysis of resistences; the question of counter-transference; the problem of the Other, and the question of the termination of the psychoanalytic cure. According to the author, even if the proposed solutions turned out to be very different, the departing points were rather close to each other. In both schools, we note an attempt to refuse conventional solutions, and to find new answers to the crucial questions of psychoanalytic theory.

NICHOLAS RAND and MARIA TOROK: **Freud face to face with Ferenczi's research into trauma: Comparisons and contrasts.** What is the true significance of the censorship ubiquitous in the institutionalized history of psychoanalysis? Sándor Ferenczis's writings – notably his late ideas on real sexual trauma – also fell prey to censorship, sometimes by Freud, who adamantly refused to recognize the final works of his colleague and friend. In a synoptic comparison of key passages from Freud's *Etiology of Hysteria* (1896) and Ferenczi's "Sprachverwirrung" (1933),

and a number of other sources, Rand and Torok point up a surprising degree of agreement between the views of the two, albeit across a significant period of time. Finally, the authors advance the hypothesis that Freud exercised self-censorship by pointedly ignoring and thus implicitly castigating Ferenczis's adoption of the seduction theory he had himself abandoned. In this way, Freud was able to silence his own theoretical misgivings and present the world with a unified and unassailable theoretical edifice.

FORUM

In our Forum section we publish "Against Lacanism: a Conversation between Sergio Benvenuto and André Green". The conversation took place in Paris, May 14, 1994, and the text was translated from the *Journal of European Psychoanalysis*, No. 2. Fall 1995–Winter 1996.

WORKSHOP

ANNA BORGOS: **Attachment, Identity, and Creation. The Opportunities and Conflicts of Sophie Török's Roles.** The essay interweaves the approaches of literary history with those of social psychology and gender studies. It focuses on a Hungarian writer and poet, Sophie Török, and explores her social roles, considering the evaluation of contemporaries as well as posterity, which were consistently defined in relation to her husband's (Mihály Babits) position. On the one hand, the relation between the roles of wife, student and independent creator served as an inspiration for Sophie Török, and, on the other, as a basis of frustration and inferiority. The study also examines the consequences of being a female author on Sophie Török's evaluation, relying on contemporary critiques of her works in the light of feminist literary criticism.

ADAM B OCH: **The hidden reception: Sándor Ferenczi in the Work of Gottfried Benn.** It is well known that the *Weltanschauung* of the German poet and physician Gottfried Benn (1886–1956) was influenced by the theories of natural sciences of his time. Nevertheless, from the point of view of literary criticism, we can provide safe evidence that in the 1920s – after the "expressionist decade" (1910–1920) – Benn was also influenced by the Hungarian psychoanalyst Sándor Ferenczi. Ferenczi's theory of the origin of human sexuality had exerted a particularly strong impact on Benn's poetical vision of the world. Moreover, Ferenczi's explanation of regression in nature (constructed in 1924, as a rejoinder to Freud's views) is a key to understanding some of the very enigmatic elements in Benn's poetry, especially in the poem *Regressive* (1927). Benn's interest in Ferenczi's concept of regression may have been one of the reasons for Benn's "antrophological nihilism" (Walter Benjamin) and his later fascination with Nazi ideology.

ARCHIVES

In this section we publish two commemorations of Sándor Ferenczi. Both obituaries had been written shortly after Ferenczi's death in May 1933. The author of the first (**Farewell**) is IGNOTUS, the renowned Hungarian critic, editor, and a founding member of the Hungarian Psychoanalytic Association, and the second (**The Living and the Dead: Sándor Ferenczi**) was written by the celebrated Hungarian writer SÁNDOR MÁRAI. These articles also demonstrate a close connection and friendship between Ferenczi and some prominent literary figures of his age. The republication of these writings is introduced and edited by JUDIT MÉSZÁROS.

In this section we also publish an article by SÁNDOR VARGA-NEUBAUER: **On this history of the Ferenczi family.** The author presents a biography of Sándor Ferenczi`s father, Bernát Ferenczi-Fraenkel (1830–1889), and his brother, Károly Ferenczi (1877–1944). Special attention is given to Bernát`s and Károly`s activities as booksellers and publishers in the Hungarian provincial town Miskolc where Sándor was also born.

In our **BOOK** section we publish two reviews of recent Hungarian publications: FERENC ERŐS reviews LIVIA NEMES`s book "Creators and creation", and GYÖRGY KALMÁR writes on ATTILA BÁNFALVI`s book "The faces of freedom in psychoanalysis.

We accept contributions in Hungarian, English, German or French. Authors are requested to provide their papers with an English and/or Hungarian summary. Original articles, reviews, reflections, and suggestions should be sent to Dr. Ferenc Erős, Institute for Psychological Research of the Hungarian Academy of Sciences, Victor Hugo u. 18–22, H–1132 Budapest. Phone/fax: (36–1) 239–6043. E-mail address: thalassa@c3.hu and feros@mtapi.hu

THALASSA is now available on Internet: **http://www.mtapi.hu/thalassa** and http://www.c3.hu/scripta
THALASSA is published by the Thalassa Foundation, Budapest (address above). Subscription and distribution: SZIGET REHABILITÁCIÓS SZÖVETKEZET, Murányi u. 21, H–1078 Budapest, phone (36–1) 342–7158.

The present issue of THALASSA was supported by the Ministry of National Cultural Heritage, the National Cultural Fund of the Republic of Hungary, the Hungarian Soros Foundation, the Janus Pannonius University in Pécs, ad the Foundation "Budapest Bank for Budapest". Thalassa is edited in cooperation with the "Theoretical psychoanalysis" PhD program of the Doctoral School in Psychology of the Janus Pannonius University in Pécs, and of the Institute for Psychological Research of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest.

Contents

MAJOR ARTICLES

Luis J. Martín Cabré: Ferenczi's contribution to the concept of countertransference 3
Tihamér Bakó: Learning about the future in psychoanalysis 23
Eszter Hámori: The subjective world of the disabled child: variations for the disturbances of the potential space 39

HUNGARIAN PSYCHOANALYSTS IN PARIS IV.

François Sauvagnat: Some points of discussion between the Hungarian and the Lacanian psychonalytic school 59
Nicholas Rand and Maria Torok: Freud face to face with Ferenczi's research into trauma. Comparisons and contrasts 83

FORUM

Against Lacanism. A conversation between *André Green* and *Sergio Benvenuto* 101

WORKSHOP

Anna Borgos: Attachment, Identity, and Creation. The Opportunities and Conflicts of Sophie Török's Roles 117
Adam B och: The hidden reception: Sándor Ferenczi in the work of Gottfried Benn 137

ARCHIVES

Remembering Ferenczi: two obituaries *(Judit Mészáros)* 147
Ignotus: Farewell 148
Sándor Márai: The Living and the Dead: Sándor Ferenczi 151
On the history of Ferenczi´s family: Bernát Ferenczi-Fraenkel (1830–1889) *(Sándor Varga-Neubauer)* 155

IN MEMORIAM

István Székács-Schönberger (1907–1999) *(Katalin Muszbek)* 161
Zsuzsa Gerő (1940–1999) *(F. E.)* 164

BOOKS 166

EVENTS AND INFORMATION 179

ENGLISH SUMMARIES 181